

## İSLAM TARİHİ

İslam tarihi, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar gönderilen peygamberlerin peygamberlik mücadelelerini ve Peygamberimiz'den (s.a.v) de günümüze kadar gelen İslam devletlerinin kültür ve medeniyetini ele alan bir ilim dalıdır. Bununla birlikte İslam tarihi, daha çok İslam dininin doğuşundan günümüze kadar Müslüman toplumların yaşadıkları tarihî olayları, coğrafi, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî yönlerini konu edinir. İslam tarihi, doğuşundan günümüze kadar İslam dininin yayılışını, kurulan devletleri, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan insanlığa kazandırdığı değerleri, objektif olarak bir ilim disiplini içerisinde öğretmeyi amaçlar. İslam tarihi sosyal bir bilimdir. Sosyal bilimlerin kullandığı metodlar İslam tarihçiliğinde de kullanılır. Ancak İslam tarihi başlangıçta metod olarak rivayetçi tarzı kullanmıştır. Zamanla sosyal bilimlerde yöntemler gelişmiştir. İslam tarihçiliği de kendi yöntemini yenilemiştir. Rivayetçi tarzın yanında *araştırmacı tarihçilik* yöntemini kullanmaya başlamıştır.

İslam Tarihinin ilk ve en önemli kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim'de birçok sure ve ayet inançlardan, insanlık tarihinden, diğer peygamberlerin mücadelesinden, İslam dini ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatından bahseder. **Metodolojik olarak tasnif edildiğinde ise İslam tarihinin kaynakları:** sözlü, yazılı, müzelik malzeme, tarihî ve coğrafi mekânlardır. Sözlü kaynaklar ağızdan ağıza, nesilden nesile aktarılan ve sözle ifade edilen hususlardır. Peygamber Efendimizin(s.a.v) hayatı ile ilgili bilgilerin bir kısmı İslam'ın ilk asrında nesilden nesile bu şekilde nakledilmiştir. Sözlü kaynaklar hiçbir zaman yazılı kaynaklar ölçüsünde güvenilir olamazlar. Ancak bunlar yazılı kaynakların bulunmadığı yerde yardımcı kaynak olarak ihtiyatla kullanılmalıdır. Yazılı kaynakların en başta geleni Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim, İslam dininin mübarek kitabı olmakla beraber o, Arapların Cahiliye Dönemi inançları, sosyal ve ekonomik durumları, Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslam'ı yayma faaliyetleri, hayatı ile ilgili diğer bazı bilgileri ihtiva eder. İslam tarihi araştırmacısının ilk temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Diğer önemli bir yazılı kaynak ise hadis kitaplarıdır. Hadisler, Hz. Peygamber'in (s.a.v) sözleri, fiilleri (yaptıkları) ve takrirleri (huzurunda yapılan bir davranışa ses çıkarmaması)'dır. Birçok hadis kitabında *Kitabü's-Siyre* (Hz. Peygamber'in hayatını anlatan) bölümü bulunduğu gibi, diğer bölümlerde de başta Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatı olmak üzere İslam tarihçiliğinin önemli konularına ışık tutan hadisler yer alır.

Tarihî süreç içinde İslam tarihinin kaynakları yazılı, çizili, görüntülü ve sesli malzemelerle çeşitlenmiştir. Özellikle Osmanlı tarihi araştırmacıları için bu belgeler önemlidir. Müslümanların kurduğu devletler içinde Osmanlı Devleti'nin arşiv belgeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Ülkemizde bulunan Osmanlı arşivlerinde, yirmiden fazla ülkenin tarihine ışık tutacak milyonlarca arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgelerin en önemli özelliği çok güvenilir oluşlarıdır. Bunun yanında takvim ve yıllıklar, vakayinameler, biyografiler ve otobiyografiler, hatıralar, seyahatnameler de İslam tarihinin diğer yazılı kaynakları arasında yer alır. Birçok tarihî kaynağı müzelerde bir arada toplanmış ve sergilenmiş olarak bulma imkânı vardır. Bunlar, özel yapılmış binalar veya açık hava müzelerinde koruma altına alınmış Müslümanlara ait değer ifade eden kalıntılardır. Tarihi coğrafyalar ve mekânlar da önemli kaynaklardır. Özellikle eski medeniyetlerin bıraktığı tarihî kalıntılar bunlardandır. Bunlara aynı zamanda açık hava kaynakları da denilir. Coğrafi mekânlar açısından örneğin; Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatında önemli bir yer işgal eden, savaş alanları, Mekke ve Medine'nin tarihi yapısı gibi kaynaklar, İslam tarihçiliği açısından önemlidir.

İslam öncesi Arap Yarımadası'nda insanların hayat anlayışına verilen isim *Cahiliyye Dönemi*'dir. Arap Yarımadası başta Hicaz bölgesi ve Mekke olmak üzere Hz. İbrahim'in getirdiği dinî inanca sahip idiler. Bu din tevhit dini idi. Zaman içinde tevhit inancı terk edilerek yerine Allah'a ortak koşma esasına dayanan puta tapıcılık yerleştirildi. İnsanların dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı Allah'a ortak koşma esasına göre şekillendi. Güçlülerin ve imtiyazlıların haklı oldukları hukuk anlayışları oluştu. Mekke'nin mahremiyeti ve Kâbe'nin kutsiyeti güç odaklarınca istismar edildi. Kâbe'nin içi putlarla dolduruldu. Bu mekânlar tevhidi anlayışın yerine putçuluğun merkezi haline getirildi. Aynı dönemde dünyanın durumu Arap Yarımadası'ndan farklı değildi. Daha önce kendilerine Peygamber gönderilen toplumlar, kutsal kitaplarını tahrif etmişler, dünyevî çıkarlarını öne çıkaran anlayışları bu kitaplara eklemişlerdir. İtikadi ve ahlaki olmayan anlayışları zorla insanlara kabul ettirmişlerdir. Hukuklarını haklılar için değil, haksız da olsa güçlü olanlar için oluşturmuşlardır. Bilinen dünya iki kutuplu hale gelmiş, zamanın süper güçleri olarak bilinen Doğu Roma-Bizans ve Pers-Sasani imparatorlukları arasında sıkışıp kalmıştır. Her iki süper güç hak ve hukuk kavramlarını askıya alarak despot yönetimleri ile insanlık suçu işlemekte birbirleri ile yarışmışlardır. Bu zaman diliminde Uzak Doğu, Hindistan ve karanlıklar içindeki Avrupa'da da durum, bahsedilen diğer bölgelerdeki görünen manzaralardan pek de farklı değildi.

### İslam'ın Doğduğu Ortam Coğrafi Durum

Arap Yarımadası, özellikle Hicaz bölgesi, Peygamber Efendimizin doğduğu, yaşadığı, ilk vahyi aldığı, peygamber olduğu ve vefat ettiği bölge olduğu için İslam Tarihi açısından çok önemlidir. Arap Yarımadası, Asya, Afrika ve Avrupa'nın kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Doğusunda Basra ve Umman körfezleri, güneyinde Hint Okyanusu, batısında ise Kızıldeniz ile çevrilidir. Güneyinden Babu'l- Mendep boğazı ile Afrika'dan ayrılmakla beraber, kuzeyinden ise Süveyş Kanalı ile bu kıta ile tekrar birleşmektedir. Arap Yarımadası ise 5 bölgeden meydana gelmektedir. Birinci bölge, Kızıldeniz'in sahil kesimi ve oldukça nemli ve çöllük bir bölge olan **Tihame** bölgesidir. İkinci bölge, bunun hemen doğusunda yer alan ve Arap Yarımadası'nın en önemli 3 şehri ve medeni unsurları en çok içeren Mekke, Medine ve Taif'in içinde yer aldığı Hicaz bölgesidir. Üçüncü bölge, Hicaz'ın doğusunda ve Arap Yarımadası'nın orta kesiminde yer alan ve neredeyse tamamı uçsuz bucaksız çöllerle kaplı Necid bölgesidir. Dördüncü bölge, Yarımada'nın güney batısında yer alan Yemen bölgesidir. Beşinci ve son bölge ise, Yemen'in doğusundaki Umman ve onun batı ve kuzeyinde yer alıp Irak sınırına kadar ulaşan Bahreyn bölgesini içine alan Arud bölgesidir.

## Siyasi Durum

İslam'dan önce Arap Yarımadası'nda belli bir siyasi sistem mevcut değildi. İslam'ın doğuşundan önce Yemen'de Seb'e ve Himyerî krallıkları gibi bazı devletler kurulmuştu. Kuzey Arabistan'da, güneyden göç eden Araplar tarafından kurulmuş iki Hristiyan devlet bulunuyordu. Bunlardan ilki, M.S. (200-636) yılları arasında Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak Suriye'de kurulmuş Gassânîler; diğeri ise M.S. (200-633) yılları arasında Sâsânîler'e bağlı olarak Irak'ta hüküm sürmüş Hîrelîler'dir. Yemen'de M.Ö. (1400-650) yılları arasında Maînîliler, onlardan sonra da M.Ö. (750-115) yılları arasında da Seb'elîler hüküm sürmüşlerdir. Seb'elîleri savaşçı bir kavim olan Himyerîler yıkmıştır. M.Ö. (115) ve M.S. (525) yılları arası hüküm süren Himyerî Krallığı Peygamber Efendimiz (s.a.v) zamanına kadar bölgede küçük emirlikler halinde varlığını devam ettirmiştir. Yemen'e yarım yüzyıl, Himyerî Krallığı'na son veren Habeşliler hâkim olmuşlardır. İslam'ın doğduğu yıllarda ise Yemen'e hâkim olanlar Sâsânîler'di. İslam tarihi açısından yarımadanın en önemli bölgesi Hicaz'dır. Çünkü İslam, bölgenin önemli şehirlerinden olan Mekke'de doğmuş, Medine'de gelişip yayılmıştır. Bu bölgenin başka önemli bir şehri de Taif'tir.

## Mekke

Dinî ve ticari bir merkezdi. Burada bulunan Kâbe, Hz. Âdem (a.s) tarafından ilk defa inşa edilmiş daha sonra da İbrahim (a.s) ve oğlu İsmail (a.s) tarafından yıkılıp kaybolduğu yerde tekrar yapılmıştır. Kâbe o günden İslam'ın doğuşuna kadar dinî bir merkez olma özelliğini muhafaza etmiştir. Yine Mekke, Yemen'den başlayan ve Akabe Körfezinde sonlanan, oradan ise Akdeniz limanlarına kadar ulaşan transit ticaretin önemli bir merkezi idi. Ayrıca Mekke ve çevresinde yılın belli zamanlarında panayırılar kurulurdu. Kâbe'nin dinî bir merkez oluşu ve Hicaz'ın, Yemen- Suriye ticaret yolunun üzerinde oluşu bu bölgenin önemini daha da artırmaktadır. Mekke'nin İslam tarihinde ve Müslümanların nazarında önemli bir yeri vardır. Çünkü Hz. Peygamber orada doğmuş, büyümüş ve evlenmiştir. Kendisine Mekke'de Peygamberlik verilmiştir. Peygamberliğin önemli bir kısmını (on üç yıl) burada geçirmiştir. Kâbe, Mescidü'l-Harem, Safa ve Merve burada bulunur. Haccın menâsikinin (gerekli şartlarının) ifâ edildiği yerler olan, Arafat, Müzdelife ve Minâ, Mekke civarındadır.

## Yesrib Medine

Peygamber Efendimiz (s.a.v) hicret ettikten sonra buranın ismi Peygamber şehri anlamına gelen Medinetü'n- Nebî olmuştur. Medine'de Kureyza, Nadr ve Kaynuka adında üç Yahudi kabilesi vardı. Bu Yahudi kabilelerinin yanında Yemen'deki Sedd-i Me'rib'in (Mârib) yıkılmasından sonra buraya göç eden Evs ve Hazreç adlı iki tane önemli Arap kabilesi yaşamakta idi. Yesrib'in hâkimleri önceleri Yahudi kabileleri iken, güçlerini kaybedince üstünlük sonraları Evs ve Hazreç kabilelerine geçti. Ama İslam gelmeden hemen önce bu Yahudi kabileleri Evs ve Hazreç'in birbiri ile mücadelesinin de etkisiyle onlar üzerinde üstünlük kurmaya başlamıştı.

## Taif

Mekke'nin yaklaşık 120 km. güneydoğusunda bulunan Taif'te Sakîf kabilesi oturmakta idi. Havası Mekke ve Medine'ye göre daha serin olduğu için burada Mekkelilerin yazlıkları pek çok Kureyşlinin arazileri ve üzüm bağları vardı.

## Sosyal ve Kültürel Hayat

### Nüfus Yapısı

Arabistan'ın asıl sakinleri Araplardı. Araplar tarihi bakımdan iki büyük gruba ayrılmaktadır. Birincisi, eski devirlerde yaşamış, fakat sonra yok olmuş Âd, Semûd, Medyen ve Amâlika gibi kavimler. Bunlara "Arab-ı bâide" denilir. İkinci grup ise soyları devam eden Araplar'dır. Bunlara ise "Arab-ı bakiye" denir. Bu son grup iki kısma ayrılır: Arab-ı Ârîbe: Esas vatanları Yemen olup asıl Arapları teşkil eden ve adına Kahtânîler denilen güney Araplarıdır. Arab-ı Müsta'ribe: Aslen Arap olmayıp, sonradan Araplaşan kabilelerdir. Bunlara, Hz. İsmail'in soyundan oldukları için İsmailîler; Hz. İsmail'in torunlarından Adnan'ın neslinden türedikleri için Adnanîler de denir. Arap Yarımadası'nda bunların dışında Yahudiler, az sayıda da olsa Hristiyan, İranlılar ve diğer etnik unsurlar da yaşamakta idi.

### Kabile Hayatı

Araplarda "bedevî" ve "hadarî" olmak üzere başlıca iki çeşit hayat tarzı vardı. Bedevîler geçimlerini genellikle hayvancılık, avcılık, ticaret ve baskın-talan gibi yollarla temin ederlerdi. Hadarîler ise geçimlerini tarım ve ticaretle sağlardı. Hayat şartlarının ve geçim kaynaklarının farklı olmasına rağmen, bedevîler ve hadarîlerde sosyal hayatın temelini "kabile" oluşturmaktaydı. Kabile, aynı soydan gelen şahısların oluşturduğu ve fertlerin birbirine kan, nesep yoluyla bağlandıkları topluluktur. Kabile daha çok, erkek soyundan gelen akrabalık bağına dayanır. Kabile başkanına "Seyyid" veya "Şeyh" denir. Kabile başkanı, eşit şartlara sahip kişiler arasında kabile toplantısında seçilirdi. Başkan adayında yaşlı olma, cömertlik, kahramanlık, sabır, alçak gönüllülük ve etkili konuşma gibi özellikler aranırdı. Başkanlık babadan oğula geçmez, fakat eski başkanın oğulları yetenekleriyle tanınırlarsa başkanlık yine onun ailesinde kalabilirdi.

Düzeni sağlayacak günümüz sistemlerinde olduğu gibi bir otoritenin bulunmaması nedeniyle Araplarda kan davaları çok yaygındı. Arap kabileleri arasında siyasî, sosyal ve psikolojik sebeplerle baskın, yağma ve savaşlar eksik olmazdı. Araplar, zil-kâde, zilhicce, muharrem ve recep'ten ibaret olan "haram aylar"da savaşmazlardı. Şayet haram aylarda savaş yaparlarsa,

bunun ‘büyük bir günah ve suç işleme’ anlamında olduğunu ifade etmek üzere “Ficâr Savaşları” denilirdi. Kabilelerin fertleri hürler, mevâlî ve kölelerden meydana gelirdi. Kabilenin esas üyesi olan hürler (Seyyid, efendi, köle olmayan) müşterek nesebe sahip olan kimselerdi. Köleler ve cariyeler panayırarda alınıp satılır, mal gibi miras kalır, tarım, ticaret ve diğer hizmet işlerinde çalıştırılırdı. Kabilelerde en küçük birim aileydi.

Evlenme farklı şekillerde gerçekleşirdi. Nikâhın dinî bir yönü yoktu. Kadınlar genel olarak insani haklardan mahrum oldukları için mirastan pay alamazlar ve daha birçok büyük haksızlıklara uğrarlardı. Boşanma yaygındı ve sadece erkeklere ait bir haktı. Ancak bazı kadınlar boşama hakkının kendilerine verilmesini isteyebilirlerdi. Evlatlık kurumu vardı ve evlatlık ilişkisi evlenmeye engeldi. Evlatlık, öz evlat gibi, evlat edinenin mirasçısı olurdu. Anlaşmazlıkların çözümü için kâhine veya hakeme başvurulurdu. İçinden çıkılması güç konularda kâhinlerin fikirleri sorulurdu. Araplar hastalandıklarında iki tür tedavi yöntemi uygularlardı; birisi kâhin ve arrafların (falcı, kâhin) tavsiye ve sözlerine göre hareket etme, diğeri de ilaçla tedavi yolu idi. Kâhinlerin öğütlerine uyulur, rüyalar da onlara yorumlatılırdı. Cahiliye Dönemi’nde Araplar arasında milli birlik bulunmadığı için, kabilelerin ve şehirlerin kendi geleneklerine göre bayram ve törenleri vardı. Bununla beraber hac mevsimi, bütün kabilelerin iştirakiyle bayram havasında geçerdi. Her kabilenin en az bir putu mevcuttu. Bu yüzden her putun da takdis edildiği çeşitli kutlama günleri vardı. Bu günlerde ayrıca pazar ve panayır kurulurdu.

Dinî bayramlar şiir, müzik, içki ve kadınların yer aldığı çeşitli eğlencelerle kutlanılırdı. Medineliler, yılda iki büyük bayram kutlarlardı. Arapların İslamiyet’ten önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslami dönemden ayırmak için “Cahiliye Dönemi” tabiri kullanılmıştır. Cahiliye Dönemi Arapları arasında kısılar, atasözleri, geçmişe ait destansı rivayetler yaygındı. Cahiliye Dönemi Arapları arasında şiir ve hitabet çok gelişmişti. İslam’ın doğduğu yıllarda Hicaz’da yazı biliniyordu fakat okuma yazma bilen çok azdı. Nitekim Mekke gibi medeni unsurların yer aldığı bir şehirde bile çok az kişi okur-yazardı. Ancak yazılı kültürün yerine yaygın ve hâkim olan tür, sözlü kültür idi. Cahiliye Dönemi’nde bilgiler, hatıralar ve edebî ürünler hafızalarda korunarak nesilden nesile aktarılıyordu. Arap kültüründe sözlü rivayet esastı. İslam’ın doğuşu ile birlikte, bu dinin okuma ve yazmaya verdiği öneme paralel olarak yazı da gelişmiş, okur-yazar sayısı da artmıştır.

#### Ekonomik Hayat

Arap Yarımadası’nda ekonomik hayat genellikle hayvancılık, tarım ve ticarete dayanmakta idi. Hayvancılık özellikle temel geçim kaynağı idi. Onlar besledikleri hayvanlardan çok yönlü faydalanırlardı; etini yer, sütünü içer, yününden elbise yapar, ihtiyaç fazlasını da satarak diğer temel ihtiyaçlarını karşılar. Tarım da önemli geçim kaynaklarından biriydi. Düzenli yağış alan Yemen toprakları çok verimliydi. Bundan dolayı tarihçiler tarafından Yemen’e yeşil topraklar (Ardu’l-Hadrâ) denmiştir. Bu bölgede yağmur sularından faydalanmak için barajlar yapılmıştır. (Buna Sedd-i Me’rib örnektir.) Ziraata elverişli topraklar Taif, Medine, Necid ve Hayber gibi bölgelerde bulunuyordu. Yerleşik hayat süren kabileler içinde geçimlerini tarıma dayalı olarak sürdürenler tahıl, meyve, hurma ve sebze yetiştirirlerdi. Bazı şehirlerde tarımın dışında, küçümsenmeyecek derecede sanayi ağırlıklı atölye ve tesisler mevcuttu. Başlıca sanayi dalları arasında dokumacılık, demircilik, dericilik, şarap üretimi, kuyumculuk ve iktiyatçılık(güzel koku üretimi) sayılabilir.

Arap Yarımadası’nda tarım ve hayvancılıktan daha önemli bir gelir kaynağı da ticaret idi. Arap Yarımadası’nın güneyinde ve kuzeyinde oturanlar, çok eski tarihlerden itibaren ticaretle uğraşıyorlardı. Hicazlılar, Yemen’den ve Habeşistan’dan aldıkları ticari eşyayı kuzeye, kuzeyden aldıklarını da güneye naklediyorlardı. Mekke’de oturan Kureyş kabilesi de tarıma elverişli bir bölgede oturmadığı için ticaretle uğraşarak, neredeyse tüm geçimini ticaretten sağlıyordu. Arabistan’ın çeşitli bölgelerinde panayır kurulurdu. Arapların ekonomik hayatında olduğu kadar sosyal hayatında önemli bir yer tutan bu panayırın en meşhurları şunlardı: Ukâz, Zülmecaz, Mina, Dumetü’l-Cendel, Muşakkar, Suhâr, Debâ, Aden, San’a. Bunların en önemlisi, uluslararası nitelikte ve aynı zamanda edebî bir kongre özelliği taşıyan Ukâz’dı. Burada edebî sohbetler yapılır, şairler en güzel şiirlerini okur ve dereceye girenlerin eserleri ise Kâbe’nin duvarına asılırdı. Cahiliye Dönemi’nde kabileler arasında siyasi bir birlik olmamasına rağmen ticari açıdan bir birlik söz konusuydu.

#### Dinî Hayat

İslamiyet’in doğduğu yıllarda Arap Yarımadası’nda bulunan dinler Yahudilik, Hristiyanlık, Putperestlik ve Mecusilik idi. Arabistan’da yaşayan dinlerden en önemlisi ve en eskisi Yahudiliktir. Bu din Filistin’den Suriye Hicaz arasındaki yerlere sığınmak zorunda kalan Yahudiler aracılığıyla gelmiş ve Yesrib’e kadar girmiştir. Ticari yollarla da Yemen’de yer etmiştir. Medine çevresi ve Yemen hariç tutulursa Yahudilik, Araplar arasında pek fazla tutulmamıştır. Mevcut Yahudiler de Filistin’den gelmişlerdir. Hristiyanlık, Arap Yarımadası’nın kuzey bölgesinde, birçok Arap kabilesi arasında yayılmıştır. Güneydeki Necran bölgesinde de çok yoğun olmakla beraber Hristiyanlar bulunuyordu. Hristiyanlık, Orta Arabistan’daki putperestler üzerinde, önemli bir etki gösterememiştir. İslam’ın doğduğu sırada Arap Yarımadası’nda Mecûsiler de bulunuyordu. Sâsânî İmparatorluğu’nun resmî dini olan Mecusilik, Araplar arasında pek itibar görmemiştir. Arap Yarımadası’nda bulunan Mecusilerin büyük çoğunluğu Bahreyn, Yemen ve Umman’da oturan İranlılardan ibaretti. Arap Yarımadası’nda Sâbiiler de bulunuyordu. Bunlar Kur’an-ı Kerim’de, Yahudiler ve Hristiyanlarla birlikte anılmış ve kendilerine Müslümanlar tarafından ehlikitap muamelesi uygulanmıştır. Sâbiiler, evreni yaratan güçlü bir varlık olduğuna inanıyorlardı. Sâbiilerin kutsal metinleri, kendilerine özgü dua, oruç, kurban gibi ibadetleri vardı. Bunun yanında alkollü içkilerin haram olması, heykellere tapmanın büyük günah kabul edilmesi gibi yasakları vardı. Yemen, Harran ve Irak’ın yukarı kesimlerinde yıldızlara tapanlar mevcuttu.

Cahiliye Dönemi Araplarında gök cisimlerine tapanlar da vardı. İslamiyet’in doğduğu sıralarda Araplar arasında putperestlik yaygındı. Kuzey Arapları, başlangıçta Tevhit inancına sahiptiler. Kâbe, tek tanrı inancının simgesiydi. Putperestlik onlar arasına dışarıdan sokulmuş ve daha sonra Allah’a şirk koşmayı adet haline getirmişlerdi. Putlara, heykellere ve dikili taşlara

tapmaya başlamışlar, putperestliğin doğal sonucu olarak put evleri şeklinde çok sayıda tapınak yapmışlardır. Ayrıca her aile bir put ediniş evine koyarak ona tapardı. Kâbe’de 360 put vardı. Bunların en büyüğü ve önemlişi Hübel idi. Bu putun Mekke’ye Amr bin Luhay tarafından Suriye’den getirildiği rivayet edilir. Hübel’in dışında Lat, Menât ve Uzzâ gibi büyük putlara da tapınılmaktaydı. Kur’an-ı Kerim’de Yarımada’nın çeşitli yerlerinde bulunan putlardan söz edilmektedir. Cahiliye Dönemi’nde Allah’ın birliğine inanan, putperestliği reddeden ve Kureyş’in yanlış adet ve inançlarına karşı çıkan bazı kimseler de vardı. Bunlara Hanif denilmektedir. Hanif olarak bilinenlerden bazıları; Varaka bin Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Hüveyris, Zeyd bin Amr’dır. Hanifler, Hz. İbrahim’in dinini yaşatmaya çalışırlar, putperestlikle ve kötü âdetlerle mücadele ederlerdi.

## HZ. MUHAMMED’İN (S.A.V.) PEYGAMBER OLUŞU VE İSLAM’IN MEKKE DÖNEMİ

Hiz. Muhammed (s.a.v), 20 Nisan 571 tarihinde Mekke’de doğdu. Babasının adı Abdullah, annesinin adı ise Âmine’ dir. Babası Abdullah, doğumundan kısa bir süre önce vefat etmişti. Annesi ona Ahmed adını vermişti. Torununa Muhammed adını veren dedesi Abdülmuttalip, onun bakımını da üstlendi. Hiz. Muhammed (s.a.v), dört yaşına kadar Halime adında bir sütanneye verildi. Dört yaşından altı yaşına kadar öz annesi Âmine ile yaşadı. Annesinin altı yaşında iken vefat etmesi üzerine, sekiz yaşına kadar dedesi Abdülmuttalibin yanında kaldı. Dedesinin vefatı üzerine amcası Ebu Talip onu himayesine aldı.

Hiz. Peygamber’in gençlik dönemi hakkında fazla bilgi olmamakla beraber, amcalarıyla beraber ticaret yaptığı ve çobanlık yaptığı bilgileri kaynaklarda yer alır. Yine Ficar savaşlarına katılması ve Hılfu’l-Fudul oluşumu içinde yer alması gençlik dönemi içinde olmuştur. Yirmibeş yaşında ise kendisiyle ortaklık yaptığı Hiz. Hatice ile evlenmiştir. Bundan sonraki hayatını ise ticaret yaparak devam ettirmiştir. Hiz. Muhammed (s.a.v), 35 yaşından sonra yaşadığı toplumun kötülüklerinden uzak kalmak için yalnızlığı tercih etmeye başladı. Ramazan ayı gelince Mekke yakınlarında bulunan Nur Dağı’ndaki Hira Mağarası’na giderek inzivaya çekilirdi. Burada düşünceye dâlıyor, Allah’ı ve yaratıcı kudretini düşünerek, ibadet ediyordu. Hiz. Peygamber’in (s.a.v) bu arınma, ibadet ve tefekkür hâli kırk yaşına kadar devam etti. Bu süreçte gördüğü bazı rüyalar aynen çıkıyordu. Vahyin gelişine kadar bu tür rüyalar devam etti.

Miladi 610 yılı ramazan ayında ve Kadir Gecesi’nde Hiz. Muhammed (s.a.v) Hira Mağarası’nda inziva hâlinde iken Cebrail isimli vahiy meleği ona “Oku” diye hitap etti. Hiz. Muhammed (s.a.v), “Ben okuma bilmem.” cevabını verdi. Melek, tekrar “Oku!” diye seslendi. Hiz. Muhammed (s.a.v) ise yine “Ben okuma bilmem.” dedi. Cebrail üçüncü kez Peygamberimize “Oku!” deyince Hiz. Muhammed (s.a.v), “Ne okuyayım.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Cebrail “Alak” suresinin ilk beş ayetini okudu: “Yaratan Rabb’inin adıyla oku! O, insanı alâktan (embriyo) yarattı. Oku! Rabb’in nihaysiz kerem sahibidir. Ki o, kalemle (yazı yazmayı) öğretendir. İnsana bilmediğini o öğretti.” Hiz. Peygamber (s.a.v), vahye muhatap olunca çok heyecanlandı. Eve gelince eşi Hiz. Hatice’ye “Beni örtün, beni örtün.” diyerek uykuya daldı. Uyanınca yaşadıklarını Hiz. Hatice’ye anlattı. Hiz. Hatice onu teselli etti. Hiz. Hatice, Peygamberimizi yanına alarak beraberce Varaka bin Nevfel’e gittiler. Hiz. Peygamber yaşadıklarını ona anlattı. Bilge bir kişi olan Varaka, bunun bir peygamberlik işareti olduğunu ona söyledi. Hiz. Muhammed’e (s.a.v) gelen bu ilk vahiyden sonra bir müddet vahiy gelmedi. Bu döneme “Fetretü’l-Vahiy” denir. Müddesir suresinin ilk beş ayetinin inmeye başlamasıyla bu dönem sona ermiştir. İslam’ı ilk kabul eden Hiz. Hatice olmuştur. Ardından Hiz. Ali, ondan sonra Hiz. Zeyd Müslüman oldu. Müslümanların dördüncüsü Hiz. Ebu Bekir olmuştur. Bunlara “İlk Müslümanlar” denir.

Hiz. Muhammed’in (s.a.v), gizli davet dönemi üç yıl sürmüştür. Bu dönem, “Şimdi sen, sana ne emredilmişse onu açıkça onlara söyle. Müşriklere aldırma.” ve “ En yakın akrabanı uyar.” ayetlerinin nazil olması ile sona ermiş ve açıktan davet dönemi başlamıştır. İslam’ın Mekke’de her geçen gün hızla yayılması ve putlar hakkında, “Siz ve Allah’tan başka tapıklarınız, cehennemden yakıtıdır; oraya gireceksiniz. Eğer onlar ilah olsalardı oraya girmeyeceklerdi. Hepsisi orada temelli kalacaktır.” Ayetinin inmesi, Mekke’li müşrikleri endişelendirip kızdırdı. Bunun üzerine Ebu Talip’e gidip onu tehdit ettiler. Sonuç alamayınca Hiz. Peygamber’e İslam’dan vazgeçmesi ve putlara dokunmaması karşılığında liderlik, servet ve benzeri tekliflerde bulundular. Teklifleri reddedilen müşrikler, Hiz. Peygamber’e karşı tutumlarını sertleştirdiler. Diğer taraftan ise Bilal-i Habeşi ve Yasir ailesi gibi bazı zayıf ve kimsesiz Müslümanlara da zulüm ve işkence uyguladılar. Özellikle Mekke’de onların durumunda olan kişilerin, Müslüman olması için gözlerini korkutmayı amaçlıyorlardı. Kureyşli müşrikler birtakım dinî, ekonomik, siyasi ve sosyal gerekçelerle İslam’ı kabul etmek istemiyorlardı. Onlar, Allah’a inandıklarını söylemekle birlikte aracı olarak kabul ettikleri putlara tapıyorlardı. Allah’ın tek ve bir oluşuna inanmak, onların mantığına ters geliyordu. Ahirete inanmayan müşrikler, yaptıkları kötülüklerle karşılık putlara bir kurban keserek affolunduklarına inanıyorlardı. Müslüman oldukları takdirde bu davranışlarını sürdüremeyeceklerini düşünüyorlardı. Putlarla dolu olan Kâbe, müşrikler için bir kazanç kapısıydı. İslam’ın Mekke’de hâkim olması durumunda çevre kabilelerle olan ilişkilerinin bozulacağına inanıyor, Kureyş’in saygınlığı ve üstünlüğünün zarar göreceğini düşünüyorlardı.

Mekke’de yönetim zengin ve güçlü kişilerin elindeydi. Kölelik ve köle ticareti yaygındı. İslam ise köleliğe karşı çıkarak tüm insanların doğuştan hür olduğunu kabul ediyordu. Bu durum müşriklere göre toplumsal yapının bozulmasıydı. Mekke’li müşrikler, köle ile efendiye eşit saydığı için Peygamberimize tepki gösterdiler. Mekke’li müşrikler göre, peygamberlik Hiz. Muhammed’e (s.a.v) değil, Velid bin Muğire ile Ebu Mesut Amr bin Umeyr es-Sakafi gibi zengin, güçlü ve soylu kişilere gelmeliydi. Onların bu düşüncelerine Allah, “Ve yine şöyle derler: “Bu Kur’an, neden iki şehrin ileri gelenlerine inmiş değil? Rabb’inin rahmetini yoksalar onlar mı bölüşürüyorlar?” şeklinde cevap vermiştir. Mekke’de Müslümanlara yönelik eziyet ve işkenceler hat safhaya ulaşmıştı. Bazı Müslümanlar, yakınları tarafından evlerine hapsediliyordu. Kimsesiz bazı Müslümanlar da sıcak çöl kumları üzerinde işkenceye tabi tutuluyorlardı. Sümeyye ve eşi Yasir gibi kimi Müslümanlar da işkencelerle şehit edilmişlerdir. Bu durumu gören Hiz. Peygamber, “Habeş ülkesine gidebilirsiniz. Zira orada kimseye zulmetmeyen bir hükümdar var. Orası doğruluk ve hakikat yurdu. Allah bir kolaylık verene kadar orada kalın.” dedi. Bunun üzerine 615

yılında dördü kadın on biri erkek olmak üzere on beş kişiden oluşan ilk kabile Habeşistan'a hicret etti. Bu ilk kabile, Habeş Necaşisi Ashame tarafından güzel karşılandı. Müslümanlar orada dinlerini rahatça yaşıyorlardı.

İlk hicretten bir yıl sonra 616 yılında seksen iki erkek, on sekiz kadından oluşan ikinci kabile Peygamberimizin amcasının oğlu Cafer bin Ebi Talip'in başkanlığında Habeşistan'a hicret etti. Necaşi, muhacir Müslümanları Mekke'li müşriklere iade etmeyip onları himaye etti. Onlara her türlü kolaylığı sağladı. Peygamberliğin altıncı yılında Hamza ve Ömer'in Müslüman olmaları, Hz. Peygamber ve Müslümanları çok sevindirmişti. Çünkü onlar güçlü ve itibar sahibi kişilerdi. Özellikle Hz. Peygamberi öldürmeyi hedefleyen Ömer'in Müslüman olması müşrikleri şaşkına çevirmişti. Bunun sonucunda Müslümanlar güç kazanmış ve çekinmeden Kâbe'de ibadet etmeye başlamışlardı.

Kureys'in önde gelenleri, Ebu Cehil'in başkanlığında toplanarak Müslümanlara yönelik boykot kararı aldılar. Boykot şu hususları içermektedir: Müslümanlar ve onlara destek verenlerle kimse konuşmayacak, Onlarla bir arada oturulmayacak ve onlara hiçbir konuda yardım edilmeyecek, Onlara kız verilmeyecek ve onlardan kız alınmayacak, Onlarla ticaret yapılmayacak, başkalarıyla da alışveriş yapmalarına müsaade edilmeyecek, Müslümanlar, Ebu Talip Mahallesi dışına çıkarılmayacak ve onların evlerine gidilmeyecek, Hz. Muhammed (s.a.v), öldürülmek üzere kendilerine teslim edilinceye kadar Müslümanlarla barış anlaşması yapılmayacaktır. Müslümanlar ve onları destekleyen akrabaları Ebu Talip Mahallesi'ne zorunlu olarak taşındılar. Bu boykot üç yıl kadar sürdü. Bu süre içinde Müslümanlar büyük sıkıntı çektiler. Boykottan rahatsız olan vicdan sahibi bazı müşrikler, bu zulme son vermenin yollarını arıyorlardı. Hişam bin Amr ve dört arkadaşı boykotu kaldırmak için harekete geçip artık bu zulme ortak olmayacaklarını ilan ettiler. Böylece muhasara kalkmış oldu. Peygamberliğin onuncu yılı 620 yılında muhasaradan bir müddet sonra Peygamberimizin amcası Ebu Talip, ondan kısa bir süre sonra da Hz. Hatice vefat etti. Peygamberimiz her ikisinin de vefatına çok üzüldü. Bu yıla "hüzün yılı" adı verildi.

Ebu Talip'in vefatı üzerine Peygamberimizi himaye edecek kimse kalmayınca müşrikler ona karşı saldırganlıklarını arttırdılar. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v), İslam'ı Mekke dışına da yaymak ve destek bulmak amacıyla Taif'e gitmeye karar verdi. Peygamberimiz, 620 yılında evlatlığı Zeyd bin Harise'yi de yanına alarak Taif'e gitti. Taif'in liderleriyle görüşerek onlara İslam'ı anlattı. Ancak onlar Peygamber'in davetini reddettiler. Onunla alay ederek onu taşlamaları için köleleri ve çocukları kışkırttılar. Ayakları kanlar içinde kalan Hz. Peygamber (s.a.v) ve Zeyd güçlükle oradan uzaklaştı. Bir bağa sığındılar. Burada Addas adındaki bir köle onlara üzüm ikram etti. Addas daha sonra Müslüman oldu. Hz. Peygamber (s.a.v), Mutim bin Adiyy adındaki bir Mekkelinin himayesiyle tekrar Mekke'ye dönebildi. Allah (c.c), peygamberliğin 11. yılında (M 621) Hz. Muhammed'e, İsrâ ve Miraç mucizeleri ile ilahî lütuf ve ihsanlarda bulundu. Peygamberimiz, bir yandan İslam'ı Mekkelilere tebliğ ederken öte yandan hac mevsiminde dışarıdan gelenlere de anlatıyordu.

Hız. Peygamber (s.a.v), 620 yılında hac için Mekke'ye gelen Hazreç kabilesinden Medineli altı kişiyle Akabe'de görüşti ve onlara İslam'ı anlattı. Onlar da İslam'ı kabul ettiler ve bir yıl sonra aynı yerde buluşmak üzere sözleştiler. Medine'ye döndükleri zaman Hz. Muhammed'i (s.a.v) ve İslam'ı anlattılar. Ertesi yıl, Medine'den hac kabileleriyle birlikte gelen Evs ve Hazreç kabilelerinden toplam on iki Müslüman yine Akabe mevkiinde Hz. Peygamber'le gizlice buluştu. Burada Hz. Peygamber'le bir sözleşme yaptılar. 621 yılında yapılan bu sözleşmeye göre orada bulunanlar, "Allah'a şirk koşmayacaklarına, Hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, Çocuklarını öldürmeyeceklerine, Kimseye iftira etmeyeceklerine, Allah'a ve Resulüne itaatten ayrılmayacaklarına" dair söz verdiler. Bu sözleşmeye İslam tarihinde Birinci Akabe Sözleşmesi (Biati) denilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v), bu sözleşme sonrasında Mus'ab bin Umeyr'i İslam'ı anlatmak üzere Medine'ye gönderdi. Mus'ab'ın çalışmaları sayesinde bir yılda Medine'de Evs ve Hazreç kabilelerinin tamamına yakını Müslüman oldu. Hz. Peygamber (s.a.v), durumu haber alınca çok sevindi. 622 yılının hac mevsiminde Medine'den Mekke'ye çok kalabalık bir grup geldi. Aralarında ikisi kadın, yetmiş beş Müslüman da bulunmaktaydı. Akabe'de Peygamberimizle görüşen Müslümanların başında Mus'ab bin Umeyr vardı. Peygamberimiz, "kadınlarını ve çocuklarını korudukları gibi kendisini de koruyacaklarına, iyi ve kötü günlerde kendisine itaat edeceklerine, bollukta ve darlıkta mali yardımda bulunacaklarına, iyiliği emredip kötülüğe engel olacaklarına" dair Medinelilerden söz istedi. Onlar da Allah'ın Resulüne her şartta kendisini koruyacaklarına dair söz verdiler ve onu Medine'ye davet ettiler. Bu sözleşmeye de İkinci Akabe Sözleşmesi denir. Peygamberimizin isteği üzerine Medineliler on iki temsilci seçtiler. Bu temsilciler aracılığıyla Hz. Peygamber'le güvenli bir şekilde irtibat kurulacaktı. Aynı zamanda bu temsilciler Medine'de insanlara İslam'ı anlatacak, hicret edecek Müslümanlar ve Hz. Peygamber için gerekli hazırlıkları yapacaklardı. Medineli Müslümanlar dikkatleri üzerlerine çekmeden Akabe'den gizlice ayrıldılar.

## HİCRET VE İSLAM'IN MEDİNE DÖNEMİ

Müslümanlar, İkinci Akabe Sözleşmesi'nden sonra Mekke'de dinlerini serbestçe yaşayabilme imkânlarının kalmaması ve can güvenliklerinin tehlikeye girmesi sebebiyle Peygamberimizin izniyle küçük gruplar hâlinde Medine'ye hicret etmeye başladılar. Mekkeliler için tehlike başlamıştı. Çünkü onlara göre İslam'ın Medine'de hâkim olması onların ticaret yollarını tehlikeye sokacaktı. Bu durum Mekke'nin siyasi ve ekonomik varlığını tehdit edebirdi. Ayrıca Müslümanlar diğer Araplarla ittifak yaparak Mekke'ye saldırabilirlerdi. Bunun için hicreti engellemeye çalıştılar. Hicret için yola çıkan Müslümanlardan yakaladıklarını hapsediyorlar, eşleri birbirinden ayırıyorlar ve mallarına el koyuyorlardı. Örneğin Ümmü Seleme kocası ve oğluyla beraber hicret yolundayken müşrikler tarafından yakalanmış, kocası hapsedilip oğlu da annesinden alınarak uzun süre görüşmeleri engellenmiştir müşrikler, "Darü'n-Nedve'de bir araya gelerek Peygamberimizin öldürülmesine karar vermişlerdi. Ebu Cehil'in, "Kureys'in bütün kollarından birer genç seçelim. Bunlar Muhammed'e beraber hücum etsinler ki kimin darbesi ile öldüğü belli olsun. Böylece Haşimiler bütün Kureys kabilelerini karşılarına alamazlar ve kan davasına kalkışamazlar. Diyete razı olurlar ve bu konu kapanır." şeklindeki teklifi kabul gördü.

Müşrikler bu suikast planı üzerinde ittifak ettiler. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber (s.a.v), yerine Hz. Ali'yi bırakarak ona, "Bu gece gidiyorum. Sen benim yatağında yat. Benim yorganımı üzerine ört ki müşrikler yatakta benim yattığımı zannetsinler. Hoşlanmadığın bir şey sana isabet etmez. Şu emanetleri sahiplerine teslim et ve birkaç gün sonra sen de gel." dedi ve Hz. Ebu Bekir ile birlikte gizlice yola çıktı. Müşrikler, Hz. Peygamber'i öldürmeye geldiklerinde yatakta yatanın Hz. Ali olduğunu gördüler. Hz. Muhammed'in (s.a.v) gittiğini anlayan müşrikler, Medine'ye giden bütün yolları tutmaya ve her yerde onu aramaya başladılar. Ancak tüm aramalara rağmen müşrikler onları bulamadılar ve geri döndüler. Peygamberimiz ve Hz. Ebu Bekir, Sevr Dağı'nda üç gün üç gece kaldılar. Daha sonra güzergâh değiştirerek sahil yolundan Kuba'ya ulaştılar. Bir süre orada kalıp Kuba Mescidi'ni inşa ettiler. Bu mescit Resulullah'ın inşa ettiği ilk mescittir. Hz. Ali, emanetleri sahiplerine verdikten sonra gelip Kuba'da onlara yetiştirdi. Cuma günü Kuba'dan ayrılarak Medine'ye doğru yola çıktılar ve Ranuna Vadisi'nde ilk cuma namazını kıldılar. Daha sonra Medine'ye hareket eden Hz. Peygamber ve arkadaşları, Medine'de büyük bir coşkuyla karşılandılar.

#### Medine İslam Devletinin Kurulması

Hz. Muhammed (s.a.v), Medine'ye hicret ettiğinde orada Araplardan Evs ve Hazreç, Yahudilerden de Kaynuka, Kurayza ve Nadir kabileleri yaşamaktaydı. Hem Evs ve Hazreç arasında hem de Araplarla Yahudiler arasında rekabet ve çatışma vardı. Hz. Peygamber Medine'ye hicret etikten sonra şehrin huzur ve güvenliğini sağlamak için çeşitli faaliyetlerde bulundu. İlk icraat olarak Mescid-i Nebi'yi inşa etti. O günün ihtiyaçları gereği Peygamber mescidinin birçok fonksiyonu vardı. Burada ibadet, eğitim-öğretim ve istişareler yapılırdı. Askerî işler görüşülür, elçiler kabul edilirdi. Ayrıca bağışlar ve vergiler burada toplanır ve dağıtıldı. Esirler burada tutulur ve yaralıları mescitte tedavi edilirdi. Medine'de yanlarında kalabilecek kimseleri olmayan fakir ve yoksul sahabeler için mescidin yanında suffe adı verilen bölümler yapıldı. Burada eğitim-öğretim yapılıyor, aynı zamanda burası bir nevi yurt gibi kullanılıyordu. Peygamberimiz daha sonra ensar ile muhaciri birbirlerine kardeş ilan etti. Böylece hem muhacirlerin sıkıntıları azaldı hem de din kardeşliği pekişmiş oldu. Bu kardeşlik aynı zamanda kabilecilik anlayışına son verdi. Bu yolla Hz. Muhammed (s.a.v), Medine'de yeni bir toplum oluşturmak istiyordu.

Hz. Peygamber, Müslümanların ve gayrimüslimlerin sayısal güçlerini ve konumlarını öğrenmek için nüfus sayımı yaptırdı. Bundan sonraki siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî işler bu nüfus sayımı esas alınarak düzenlendi. Hz. Muhammed (s.a.v), Medine'de bulunan tüm Müslüman, Yahudi ve müşrik kabilelerin katıldığı bir sözleşme imzaladı. Bu sözleşme esas alınarak kurulan Medine Şehir Devleti, anayasası olan çok hukuklu bir yapıya sahipti. Buna göre Yahudiler iç işlerinde özerk olup Medine'nin savunması gibi konularda sözleşme esaslarına uyacaklardı. Farklı din mensupları için de din ve vicdan hürriyeti vardı. Bu sözleşme sayesinde toplumda barış, huzur ve güven ortamı sağlanmış oldu. İslam tarihinde bu sözleşmeye "Medine Sözleşmesi" veya "Medine Vesikası" denir.

#### Medine İslam Devleti'nin Siyasi, Askerî ve Dini İlişkileri

Medine İslam devletinin siyasi, askerî ve dinî ilişkilerinin stratejisini bu şehirde ve bölgede yaşayan diğer grupların tutumları belirlemiştir. Medine'de yerleşmiş ve bir müddet varlıklarını devam ettiren Kaynuka, Nadir ve Kureyza Yahudileri bu ilişkilerde ehli kitap olmaları noktasında önemli bir yer işgal eder. Yine Hicaz bölgesinde Hayber ve civarında yaşayan Yahudi kabileleri de aynı kapsamda yer alır. Diğer taraftan henüz Müslüman olmamış Medine içinde ve civarda yaşayan müşrik Arapların tutumları süreç açısından önemlidir. Hz. Peygamber (s.a.v) ve Müslümanların Medine'ye hicret etmelerine sebep olan Mekke müşriklerinin bu safhada ortaya koydukları tutumlar baştan beri bilinmekteydi. Mekke'de başlayan saldırganlıkları Müslümanların Medine'ye hicret etmesiyle dinî olmaktan çıkmış askerî ve siyasi boyutlara da ulaşmıştı. Hicaz bölgesinde yoğun olmamakla beraber Arap Yarımadası'nın muhtelif yerlerinde yaşayan Hristiyan toplulukları da İslam'ın hızla yayılış süreci içinde ilişki kurulan topluluklardandı.

#### Müşriklerle İlişkiler

Medine'de Müslümanların güç hâline gelmesinden rahatsızlık duyan Mekkeli müşrikler düşmanlıklarını devam ettirdiler. Çünkü onlar Medine'de yayılan İslam'ın bir süre sonra Mekke'deki sosyal, iktisadi ve dinî yapıyı etkileyeceğinin farkındaydılar. Müslümanlar ise artık müşriklere karşı kendilerini koruyabilecek bir konuma gelmişlerdi. Mekke Dönemi'nde Müslümanlar, müşriklerin eziyet ve işkencelerine karşılık vermedi. Hz. Peygamber (s.a.v) ve arkadaşları uğradıkları hakaret ve kötü davranışlara sabırla karşı koydular. Çünkü müşriklere karşı koyacak bir güce sahip değildiler. Daha sonra Medine'de devlet kuran Müslümanlar, siyasi ve askerî bir güç hâline geldi. Dolayısıyla Allah, Medine Dönemi'nde savaşa izin verdi. Her zaman barıştan yana olan Peygamberimiz (s.a.v), müşriklerin aynı düşüncede olmadıklarını, Müslümanları yok etme kararlılığında olduklarını biliyordu. Bundan dolayı onların hareketlerini kontrol altında tutmak, Medine'yi muhtemel bir saldırıdan korumak için Medine'ye yakın bazı stratejik noktalara seriyye ve gazveler düzenledi. Bedir Savaşı'ndan önce dört tane seriyye düzenlendi. Abdullah bin Cahş komutanlığında gerçekleştirilen Batı Nahle Seriyyesi dışındakilerde herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. Müşriklerle yapılan ilk büyük sıcak temas Bedir Savaşı ile gerçekleşmiştir.

#### Bedir Savaşı (624)

Müslümanlar ile Mekkeli müşrikler arasındaki ilk savaştır. Bedir, Medine'nin 160 km kadar güneybatısında ve Kızıldeniz sahiline 30 km uzaklıktadır. Medine-Mekke yolunun Suriye kervan yoluyla birleştiği yerde bulunmaktadır. Hicretin 2. yılında müşrikler büyük bir kervanı Ebu Süfyan'ın yönetiminde Suriye'ye gönderdi. Peygamberimiz (s.a.v) bu durumu öğrendiğinde kervanı takip etmeye karar vererek yaklaşık üç yüz Müslüman'dan oluşan askerî birlikle hareket etti. Durumdan haberdar olan Ebu Süfyan Mekkeliyelerden yardım istedi ve güzergâhını değiştirerek Kızıldeniz sahilı boyunca yol alarak Mekke'ye ulaştı. Bu arada Mekkeli müşrikler, Ebu Süfyan'ın yardım isteği doğrultusunda bin kişilik gönüllü bir ordu ile kervanlarını

kurtarmak üzere Medine'ye doğru hareket etmişti. Kısa süre sonra Ebu Süfyan, kervanın Müslümanların takibinden kurtulduğunu, güvende olduklarını ve ordunun gelmesine gerek kalmadığını haber verse de Ebu Cehil ve onun gibi düşünenler Müslümanlarla savaşma kararından vazgeçemediler. Çünkü Kureysliler hazırladıkları ordunun büyüklüğünü ve gücünü göstermek ve bir daha böyle bir duruma düşmemek istiyorlardı. Neticede savaşmakta kararlı olan müşrik ordusu Medine'ye doğru hareket ederek Medine yakınlarında Bedir'de konakladı. Müslümanlar da müşriklerden önce Bedir kuyularına ulaşmışlardı. Ancak iki ordu birbirinden habersizdi.

Savaş Arap âdeti gereğince, teke tek vuruşma (mübareze) şeklinde başladı. İleri çıkan üç müşrik, Müslüman üç savaşçı tarafından etkisiz hâle getirildi. Daha sonra iki taraf arasında meydan savaşı başladı. Müslümanlar çok iyi çarpıştılar ve ikindiye doğru büyük bir zafer kazandılar. Savaş sonunda, Ebu Cehil'in de aralarında olduğu yetmiş civarında müşrik öldü ve bir o kadar müşrik de Müslümanlar tarafından esir alındı. Müslümanlardan ise on dört kişi şehit oldu. Savaşta alınan esirler hakkında arkadaşlarıyla istişare eden Hz. Peygamber (s.a.v), Hz. Ebu Bekir'in görüşünü benimsedi. Buna göre esir müşrikler, fidye karşılığı serbest bırakılmış. Parası olmayan kişiler ise on Müslüman'a okuma-yazma öğretme karşılığında özgürlüklerine kavuşacakmışlardı. Bu zafer, Müslümanların özgüveninin artmasını, güçlerinin ve etkilerinin Arap Yarımadası'nın dışına yayılmasını sağladı. Bedir zaferinin sonuçlarından biri de Uhut Savaşı'dır. Mekkeliler mağlubiyet haberini öğrenince çok üzüldüler. Müşrikler savaşta ölen Ebu Cehil'in yerine Ebu Süfyan'ı başkanlığa getirerek bu savaşın intikamını alacaklarına yemin ettiler.

#### Uhut Savaşı (625):

Bedir Savaşı'ndan on üç ay sonra, Yahudilerden bir grubun da kışkırtması ile müşrikler üç bin kişilik bir orduyla Medine'ye doğru hareket etti. Bu durumu Hz. Muhammed'e (s.a.v), Mekke'de bulunan amcası Abbas bir mektupla bildirdi. Bunun üzerine Allah'ın Elçisi, sahabeleri toplayarak onlarla istişarede bulundu. Hz. Peygamber'in fikri, savunma savaşı yapmak yönündeydi. Fakat genç Müslümanlar ve Hz. Hamza hücumu dayalı bir savaş yapılmasını istediler. Bu görüşe uyan Peygamberimiz (s.a.v) Müslüman askerlerle birlikte Uhut Dağı'na doğru hareket etti. Müslümanların sayısı bin civarındaydı. Fakat münafıkların lideri Abdullah bin Ubey, Hz. Muhammed'in (s.a.v) gençlerin görüşüne uyduğunu bahane ederek kendisine bağlı birliklerle ordudan ayrıldı. Müslümanların sayısı böylece yedi yüze düştü. Uhut, Medine'nin kuzeyinde olup Medine'ye yaklaşık bir saatlik mesafede bulunuyordu. 6 Ocak 625 tarihinde Hz. Muhammed (s.a.v) savaş stratejisi gereği arkasını Uhut'a vererek Medine'ye karşı saf tuttu. Hz. Peygamber (s.a.v), sancaktarlığa Mus'ab bin Umeyr'i, zırh kuşanan askerlerinin başına Zübeyr bin Avvam'ı, diğer askerlerin başına da Hz. Hamza'yı getirdi. Düşman birliklerinin cephenin gerisinden saldırılarını önlemek için de Abdullah bin Cübeyr'i elli kişilik okçu birliğinin başında Ayneyn Geçidi'ne yerleştirdi. Bu geçidin stratejik olarak savaşın gidişatını değiştirebilecek özelliğe sahip olduğunu iyi bilen Hz. Peygamber (s.a.v), okçuları uyararak şunları söyledi: "Kuşların cesetlerimizi didikleyip parçalamaya başladığını görseniz bile, görev yerlerinizi terk etmeyin."

Savaşın ilk bölümünde Müslümanlar müşriklere üstünlük sağladılar. Öyle ki Mekkeli müşrikler büyük bir bozguna uğrayarak kaçmaya başladı. Müslüman askerler onların geride bıraktıkları ganimetleri toplamaya koyuldu. Bu olayı gören okçu birliğinden bazı askerler de ganimet toplamaya yöneldi. Abdullah bin Cübeyr'in çabaları onların dağılmasına engel olamadı. Okçuların yerlerini terk ettiklerini gören Mekkeli müşriklerden bir süvari birliği arkadan saldırdı. Abdullah bin Cübeyr ve on arkadaşı şehit oldu. Ayneyn Geçidi'ni geçen düşman birlikleri Müslümanları arkadan kuşattı. Kaçmakta olan müşrikler de geri dönerek saldırıya geçtiler. Bir anda üstünlük müşriklere geçmişti. Müslümanların büyük bir çoğunluğu şaşkınlığa düşerek kaçmaya başladı. Bunun üzerine Peygamberimiz de kuşatma altında kaldı. Hz. Muhammed'in (s.a.v) etrafında bulunan az sayıdaki Müslüman, onu düşman saldırılarından korumaya çalıştı. Peygamberimiz yaralandı. Bir süre sonra dağılan Müslümanlar geri dönerek müşriklere saldırdılar. Müslümanların toparlanması üzerine müşrikler yeni bir saldırıya cesaret edemeyerek geri çekildi. Savaş sonunda Müslümanlardan, Hz. Hamza'nın da dâhil olduğu yaklaşık yetmiş kişi şehit oldu. Müşriklerden ise yirmi iki kişi öldü. Müslümanlardan pek çok şehit ve yaralı olmasına rağmen hiç kimse teslim olmadı. Ayrıca müşrikler esir ve ganimet de elde edemediler. Dolayısıyla müşrikler tam bir zafer elde edemedi.

#### Hendek Savaşı (627)

Müşriklerden birçok grubun katılması sebebiyle Hendek Savaşı'na Ahzab (Gruplar) Savaşı da denir. Mekkeli müşrikler, Hayber'e yerleşen Yahudi ileri gelenlerinin kışkırtmasıyla birçok Arap kabilesinden oluşan on bin kişilik bir orduyla Medine'ye doğru hareket ettiler. Amaçları Müslümanları tamamen yok etmektir. Olayı öğrenen Hz. Peygamber (s.a.v), ashabıyla istişare etti. İstişare sonucu, Selmân-ı Farisî'nin önerisiyle Medine'nin savunmasız kısımlarına geniş ve derin hendekler kazıldı. Üç bin kişilik Müslüman ordusu savaşmak için hendeğin önünde yerini aldı. Müşrikler Medine'ye yaklaştıklarında, piyade ve süvari askerlerinin karşıya geçmelerini engelleyen hendeğin görünce çok şaşkınlara. Çünkü bu savaş taktiği eski İranlılara ait olup Araplarca bilinmiyordu. Müşriklerden karşıya geçmeye kalkışan birkaç kişi oldu. Fakat bunlar Müslüman savaşçıları tarafından etkisiz hâle getirildi. Kuşatma esnasında Müslümanlarla ittifak hâlinde olan Kurayzaoğulları anlaşmayı bozarak Müslümanları zor durumda bıraktı. Çünkü bu durum, Müslümanların arkadan kuşatılması anlamına geliyordu. Hz. Muhammed (s.a.v), Kurayzaoğullarını anlaşılmaya sadık olmaları konusunda uyardı. Fakat onlar görüşlerini değiştirmediler. Bu arada Eşca kabilesi lideri Nuaym bin Mesut gizlice Müslüman oldu. Peygamberimizden aldığı izinle müşrik ve Yahudi liderlerle görüşen Nuaym, her iki grubun diğerine karşı ihanet düşüncesine sahip olduğunu liderlere söyledi. Bunun üzerine iki grubun arası açıldı. Kurayzaoğulları Müslümanlarla savaşma kararından döndü. Böylece Müslümanlar, içeriden gelebilecek büyük bir tehlikeyi önledi. Kurayzaoğulları, Hz. Peygamberden kendilerine hakem olacak birini istediler. O'da sahabeden istedikleri kişiyi tercih edebileceklerini kendilerine bildirdi. Onlarda Ensar'dan Sa'd bin Muaz'ı tercih ettiler. Çünkü Sa'd bin Muaz onların tanıdıkları bir isimdi. Sa'd bin Muaz, işledikleri suçun niteliğine göre onların hukukuna göre bir karar verdi. Bülûğ çağına eren erkeklerin boyunlarının vurulmasına, malların Müslümanlar

arasında taksim edilmesine, çocuklarla kadınların ise esir alınmasına hükmetti. Bu hüküm uygulandı. Bu arada bir Müslümanın ölümüne sebep olan bir kadında boynu vurularak cezalandırıldı. Geri kalan topluluklar ise Medine’den sürgün edildi. Düşman ordusu kısa süreli bir savaş planı yapmıştı. Savaş uzadığından yiyecek stokları tükendi. Ayrıca mevsim kış olduğu için savaş ortamı gittikçe zorlaşıyordu. Savaştan kesin bir sonuç alınamayacağını anlayan Ebu Süfyan, Mekke’ye dönme kararı verdi. Yirmi üç gün süren savaşta Müslümanlardan altı kişi şehit oldu. Müşriklerden ise üç kişi öldü. Hendek Savaşı ile birlikte Mekkeli müşrikler Müslümanların gücünü kabullenmek zorunda kaldı ve bir daha Müslümanlara saldıramadılar.

#### Hudeybiye Barış Antlaşması (628)

Hız. Muhammed (s.a.v) ve arkadaşları, hicretin altıncı yılı, zilkade ayının başında umre yapmak niyetiyle Mekke’ye doğru yola çıktı. Sayıları bin beş yüz kadardı. Yanlarına sadece kılıçlarını ve kurbanlık hayvanlarını aldılar. Mekke yakınlarında bulunan Hudeybiye denilen yere vardıklarında, orada konakladılar. Hız. Peygamber (s.a.v), Kâbe’yi ziyaret ettikten sonra döneceklerini müşriklere bildirmesi için Hız. Osman’ı elçi olarak gönderdi. Hız. Osman müşriklere niyetlerini açıkladı. Fakat müşrikler onu kısa bir süre alıkoydular. Bu sebeple Hız. Osman’ın dönüşü gecikti. Hatta öldürüldüğüne dair haberler yayıldı. Bunun üzerine Peygamberimiz arkadaşlarından biat (söz) aldı. Buna göre şayet Hız. Osman dönmezse Müslümanlar kanlarının son damlasına kadar savaşacaktı. İki taraf arasında, olası bir savaş önlemek için görüşmeler yapıldı. Sonunda müşrikler Süheyl bin Amr başkanlığında bir heyeti Hudeybiye’ye gönderdi. Burada bu heyet ile Peygamberimiz arasında anlaşma yapıldı. Anlaşma maddeleri Müslümanların aleyhine gibi görünüyordu. Bu nedenle sahabeler bu durumdan rahatsız oldular. Fakat zamanla ortaya çıkan sonuçlar Peygamberimizin siyasi ve askerî yönden ne kadar ileri görüşlü olduğunu ortaya koydu. Anlaşmayla müşrikler resmen Müslümanların varlığını kabul ettiler. Barış ortamı doğuran bu anlaşma İslam’ın Arap kabilelerinin arasında yayılmasına sebep oldu.

Kaynaklar bu anlaşma ile Mekke’nin Fethi arasında Müslüman olanların sayısının, o güne kadar Müslüman olanların sayısından daha fazla olduğunu belirtmektedir. Peygamberimiz (sav) bu barış ortamında komşu devlet başkanlarına İslam’a davet mektupları gönderdi. Müşriklerden Müslüman olanlar anlaşma gereğince Medine’ye gelemediler. Bunlar Mekkelilerin ticaret kervanlarının geçtiği mevkilerde toplanarak güç sahibi olmaya başladılar. Zamanla Mekkeli tüccarlar bu insanlardan rahatsız oldular. Bunun üzerine Mekkeli müşriklerin teklifi ile “Mekke’de Müslüman olup Medine’ye sığınanlar geri verilecek.” şeklindeki anlaşma maddesi kaldırıldı. Bu anlaşma maddesinin kaldırılmasına, Ebu Cendel ve Ebu Bâsir isminde iki Müslüman sebep olmuştur. Bunlar, Mekke’den Medine’ye Müslüman olarak hicret etmişlerdi. Ancak anlaşma gereği, Hız. Peygamber onları Mekkelilere geri vermek zorunda kaldı. Bu iki Müslüman, Mekke’ye götürülürken bir yolunu bulup, Mekkelilerin ellerinden kaçıp kurtuldular. Medine’ye dönmediler. Mekkelilerin, Suriye ticaret yolu üzerinde bulunan “İs” denilen bir yere yerleştiler. Aynı madde hükümlerine tabi kendileri gibi, Mekke’den hicret eden diğer Müslümanlarda, Medine’ye gitmeyip bunların yanlarına yerleştiler. Zamanla sayıları arttı. Bir müddet sonra da, Mekke ticaret kervanlarını rahatsız etmeye başladılar. Bundan bizar olan Mekkeliler, bu maddenin kaldırılmasını, Hız. Peygamberden talep ettiler. Böylece bu madde de, ilga edilmiş oldu.

#### Mekke’nin Fethi (630):

Hız. Muhammed (s.a.v), Hudeybiye Antlaşması’nın çiğnenmesi sebebiyle Mekke’yi fethetmeye karar verdi. Bu anlaşmaya göre Huzaalılar, Hız. Peygamber ile Ben-i Bekir kabilesi de, Mekkelilerle müttefik olmuştu. Her iki kabilenin arasında öncelere dayanan kan davası var idi. Ben-i Bekir kabilesi, Mekkelilerden bazılarının da desteğini alarak, Huzaa kabilesi üzerine bir gece baskını düzenledi. Birçok insanı katledip, kan döktüler. Ve böylece Hudeybiye’de yapılan anlaşmayı ihlal ettiler. Hız. Peygamber yapılan bu işin yanlış olduğunu Mekkelilere bildirdi. Öldürülen insanların, diyetlerinin ödenmesini istedi. Ancak Mekkeliler buna yanaşmadı. Bunun bir suç olduğunu kabul eden Hız. Peygamber, artık Mekke’nin fethedilmesi ile bu yanlış son verilmesinin vaktinin geldiğini düşünerek, gerekli tüm hazırlıkları yapmaya başladı. Hazırlıklar tamamlanmış ve gerekli önlemler alınmıştı.

Müslümanlar, çevredeki Arap kabilelerinin de katılımıyla 1 Ocak 630 yılında on bin kişilik bir orduyla Medine’den yola çıktı. Mekke yakınlarına geldiklerinde bir vadide konakladılar. Gece olduğunda Hız. Peygamberin emriyle Müslümanların tümü ateş yaktılar. Bu ateşi gören Müşrikler telaşlandılar. Durumu öğrenmek isteyen Ebu Süfyan ateşlerin yakıldığı bölgeye geldi. Burada Hız. Abbas ile karşılaştı. Hız. Abbas onu Allah resulünün çadırına götürdü. Ebu Süfyan Hız. Peygamberin telkinleri sonunda İslam’ı kabul etti. Böylece Müslümanların gücünü gören Kureyslilerin lideri Ebu Süfyan onlara karşı konulamayacağı sonucuna vardı. Müslüman ordusu dört koldan Mekke’ye girdi. Peygamberimiz (s.a.v), zorunlu olmadıkça kan dökülmemesini emretti. Hız. Muhammed (s.a.v), Kâbe’ye ve Ebu Süfyan’ın evine sığınanlar ile evlerinden dışarı çıkmayanların güvende olduğunu duyurarak Mekke’de genel af ilan etti. Mekke’nin Fethi’nden sonra Arap kabilelerinin çoğu Müslümanların siyasi otoritesini kabul etti. Hatta bazı kabileler topluca Peygamberimize gelerek Müslüman oldular.

#### Huneyn ve Evtas savaşları ve Taif Kuşatması (630)

Mekke’nin fethedilmesiyle Müslümanlar Arap Yarımadası’nın en büyük gücü oldu. Bu durumu kabullenemeyen Taif çevresinde oturan Hevazin kabilesiyle Sakif kabilesi birleşerek yaklaşık yirmi bin kişilik bir ordu oluşturdu. Olaydan haberdar olan Peygamberimiz (s.a.v) on iki bin kişilik bir orduyla Huneyn Vadisi’ne doğru hareket etti. Bu esnada düşman güçleri ise Huneyn’deki vadinin yamaçlarında pusu kurmuştu. Müslümanlar, sabahın erken saatlerinde, düşmanın buradaki varlığından habersiz olarak ilerliyordu. Düşman askerleri, bulundukları yerden ansızın ok atışına başladı. Diğer taraftan, yamacın üst tarafında olan düşmanlar Müslümanların üzerine büyük taşlar yuvarladı. Bir anda neye uğradıklarını anlayamayan Müslüman askerler kaçmaya başladı. Bir müddet sonra Müslümanlar toparlanarak düşmana hücum etti. Savaşta



üstünlük Müslümanların tarafına geçti. Düşman askerleri bir süre sonra hezimete uğradı. Bunların bir kısmı Taif'e giderken bir kısmı da tekrar savaşmak için Evtas'ta toplandı. Peygamberimiz bir birliği Evtas'a gönderdi. Kendisi de diğer askerlerle Taif'e yöneldi. Evtas'ta bulunan düşman yenilgiye uğradı. Fakat Taif Kuşatması uzadı. Çünkü Taifliler şehrin surlarını muhkem hâle getirmişlerdi ve kendilerine uzun süre yetecek yiyecekleri vardı. Kısa zamanda bir sonuç alamayacağını anlayan Peygamberimiz (s.a.v) haram ayların da yaklaşması sebebiyle kuşatmayı kaldırdı. Bu kuşatma sırasında Müslümanlardan on dört kişi şehit oldu. Müslümanlar ele geçirdikleri esirleri serbest bırakıp mallarını kendilerine geri verdiler. Bunun üzerine Hevazin Kabilesi başkanı Malik bin Avf, kabilesi ile beraber Müslüman oldu. Bu savaş sonunda Arap Yarımadası'nda Müslümanların önünde bulunan son engel de ortadan kalktı. İslam'ın yayılması daha da hızlandı.

#### Yahudi ve Hristiyanlarla İlişkiler

Medine'ye hicret esnasında şehrin yarıya yakın nüfusu Yahudi'ydi. Bunlar, Kaynukaoğulları, Nadiroğulları ve Kurayzaoğulları olmak üzere üç kabileden meydana geliyordu. Ayrıca Medine'ye 170 km. mesafede bulunan Hayber ve civarında, Fedekte, Vadiü'l-kurada başkaca Yahudi kabileleri de yaşamaktaydı. Peygamberimiz Medine Sözleşmesi'yle onları Medine toplumunun bir parçası sayarak onların din ve kültürlerini rahatça yaşayabilmelerine imkân tanıdı. Abdullah bin Selam gibi bazı Yahudiler Müslüman oldu. Fakat onların çoğunluğu Müslüman olmadı. Peygamberimiz, Yahudilere karşı her zaman adaletli bir şekilde hoşgörüyle davrandı. Buna karşılık Müslümanlar bu hoşgörü ve iyi niyetin karşılığını göremediler.

Yahudiler kendi ırklarından bir peygamberin gönderilmesini bekliyorlardı. Bu nedenle Peygamberimizi kabul etmediler. Hazreçlilerin müttefiki olan Kaynukaoğulları, Müslümanlarla aralarında bulunan anlaşmayı bozan ilk Yahudi kabilesidir. Bir gün Müslüman bir kadının Yahudi bir kuyumcуда taciz edilmesiyle iki grup arasında kavga çıktı. Peygamberimiz(sav) Kaynukaoğullarını yaptıkları anlaşmaya uymaya çağırdı. Onlar ise kendilerinin iyi savaşçılar olduklarını iddia ederek Müslümanlara meydan okudular. Bunun üzerine Peygamberimiz (sav) 624 yılında Kaynukaoğullarını kuşatma altına aldı. Müslümanlara karşı koyamayacaklarını anlayan Kaynukaoğulları teslim oldular. Mallarını ve silahlarını bırakarak Suriye tarafına göç ettiler. Müslümanlarla yapılan antlaşmayı bozan ikinci Yahudi kabilesi Nadiroğullarıdır. Medine Antlaşması'na aykırı olarak müşriklerle ittifak kurup ve müşrikleri devamlı Müslümanlara karşı kışkırtan kabile Peygamberimize de suikast düzenledi. Bu sebeple Peygamberimiz Nadiroğulları üzerine yürüdü. Müslümanlara karşı fazla dayanamayan Nadiroğulları teslim oldular. Yanlarına taşınır malları almalarına izin verilen bu kabile bireyleri, Hayber ve Suriye taraflarına gittiler.

Medine'deki Yahudilerden Müslümanlara karşı anlaşmalarını en son bozan Kurayzaoğulları'ydı. Bu kabile, Müslümanlar Hendek'te müşriklerle savaşırken gizlice müşriklerle İttifak kurup Müslümanları arkadan vurmaya çalışmıştı. Bu davranış bir savaş suçuymu ve karşılıksız kalamazdı. Hz. Muhammed (s.a.v), müşriklerin Mekke'ye dönüşlerinin ardından Kureyzaoğulları üzerine yürüdü. Bir müddet sonra Yahudiler teslim olarak eski müttefikleri Sa'd bin Muaz'ı aralarında hüküm vermesi için hakem seçti. Sa'd da anlaşmayı ihlal eden kimselere Tevrat'ın hükmünü uyguladı. Tevrat'ta vatana ihanet edenlerin cezası olarak eli silah tutan erkeklerin idam edilmesi, kadın ve çocukların ise esir edilmesi, malların da ganimet sayılması hükmü yer almaktaydı. Kurayzaoğullarıyla yapılan savaştan sonra Yahudi tehdidi azaldı. Fakat Hayber'de bulunan Yahudiler, Müslümanlara karşı düşmanca bir tutum sergiliyordu. Nadiroğulları ve Kaynukaoğulları Yahudilerinden pek çoğu Medine'den uzaklaştırıldığında Hayber'e sığınmıştı. Irak ve Suriye'den Medine'ye ulaşan ticaret yolu Hayber'den geçiyordu. Dolayısıyla Müslümanların ticaret yolu tehlikede idi. Hayber'de bulunan Yahudiler, Gatafan kabilesini de yanlarına alarak Müslümanlara karşı savaş hazırlığına başladılar. Peygamberimizin barış çağrısına olumsuz cevap verdiler. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v) Hayber'i kuşattı. Uzun bir kuşatma sonucunda Yahudiler teslim oldular. Savaş sonunda, toprak ürünlerinin yarısını Müslümanlara vermek şartıyla Yahudilerin orada kalmalarına izin verildi. Hayber'in Fethi'yle birlikte Yahudilerin Hicaz bölgesinde siyasi bir güç olmaları sona erdi.

İslam'ın doğduğu yıllarda Arap Yarımadası'na komşu olan Hristiyan ülkelerden Habeşistan'la güzel ilişkiler kuruldu. Fakat hicretin altıncı yılından itibaren Bizans ve ona bağlı olan Gassaniler ile ilişkiler bozuldu. Hz. Muhammed'in(sav) Busra'ya gönderdiği elçi, Busra valisi tarafından şehit edildi. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v) 629 yılında, Lut Gölü'nün güneyinde bulunan Mute'ye Zeyd bin Harise komutasında bir ordu gönderdi. Müslümanlar kendilerinden kat kat fazla olan bir orduyla savaşmaya başladı. Savaş sırasında Zeyd bin Harise'nin şehit olmasıyla komutayı Cafer bin Ebi Talip aldı. Kısa bir müddet sonra onun da şehit olmasıyla komuta Abdullah bin Revaha'ya geçti. da şehit oldu. Nihayet ordu, dördüncü komutan olan Halit bin Velid'in ustaca taktikleriyle ağır kayıplar vermeden Medine'ye döndü. Hz. Muhammed (s.a.v), 630 yılında Gassanilerin Müslümanlarla savaşmak için bir ordu hazırladığını öğrendi. Bunun üzerine bir ordu hazırlayarak Tebuk Seferi'ni düzenledi. Ancak oraya ulaştıklarında haberin asılsız olduğu ortaya çıktı.

#### Medine İslam Devleti'nin Diplomatik İlişkileri ve İslam'ın Yayılma Süreci

Hz. Peygamber (s.a.v), Hudeybiye Antlaşması maddeleri içinde yer alan Mekkeliler ve Müslümanlar on yıl birbirlerine savaş yapmayacak maddesine dayanarak İslam'ın yayılması için diplomatik ilişkilere hız verdi. Bizans ve Sâsani imparatorluklarının yöneticilerine İslam'a davet mektupları gönderdi. Diplomatik teamüllere uygun olarak mektupları kaleme aldırdı. Devlet başkanı sıfatı ile yaptırmış olduğu mühür ile onları mühürleyerek resmiyet kazandırdı. Zira mektup gönderilen krallar, emirler ve kabile başkanları bu diplomasi geleneğine önem veren kültürlerden gelmekteydi. Bizans ve Sasanî imparatorlarının dışında, mektup gönderilen yöneticiler arasında her iki devlete bağlı, ya emirlik ya da valilik konumunda idiler. Böylelikle bir belgenin resmî evrak hükmünü kazanması ve dikkate alınmasını biliyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v) diplomasideki bu hassas noktayı dikkate almıştır. Ayrıca diplomaside temsil yeteneğine sahip, insanların elçi olarak görevlendirilmesi de önemliydi. Hz. Peygamber (s.a.v) bu hususa da önem verdi. Görev verdiği elçileri gönderdiği ülkelerin dilini bilen, diplomasi nezaketlerine uyan, güzel giyinen, fiziki yapısı düzgün, ikna edici konuşma yeteneğine sahip ve gittiği ülkeleri tanıyan insanlardan seçmiştir. Çünkü bu elçilerin esas görevi İslam'ın tanıtılması ve yayılmasına aracılık etmektir.

Gittikleri ülkelerde sergileyecek oldukları davranış, İslam dininin güzelliklerini anlamış ve onu en güzel yaşayan insanların tutumu olmalıydı. Hz. Peygamber'in dış ilişkilerde ve diplomaside uyguladığı bu siyaset, kısa zaman sonra olumlu sonuçlar verdi. Kendisine elçiler gelmeye başladı. Gelen elçiler, ya İslam dinini kabul ettiklerini bildirmek veya İslam devleti hâkimiyeti altında vergi vermek suretiyle yaşayacaklarını beyan ediyorlardı. Özellikle Arap Yarımadası'nda yaşayan birçok kabile, emirlik, etnik gruplar ve din mensupları bu kategori içinde yer almışlardır. Örneğin Necran Hristiyanları kendi dinlerinde kalma karşılığında yılda iki bin kat elbise vermek suretiyle İslam Devleti altında kalmaya dair bir antlaşma imzalamışlardır.

Hudeybiye Antlaşması'nın ortaya çıkardığı olumlu ortam, İslam dininin hızla yayılmasını sağladı. Hz. Muhammed (s.a.v), Mekke Dönemi'nde olduğu gibi Medine Dönemi'nde de insanlara İslam'ı tebliğ etmeye devam etti. Bu manada Hudeybiye Barış Antlaşması'nın, İslam'ın tebliğ ve yayılma sürecindeki yeri önemlidir. Müslüman olanların sayısı oldukça arttı. Bu süreçte Allah'ın Elçisi başka ülkelerdeki insanlara da İslam'ı ulaştırmak istedi. Bu amaç doğrultusunda Bizans, Habeşistan ve İran hükümdarlarına, İskenderiye valisine, Gassan kralına, Yemame hâkimine İslam'ı tebliğ eden mektuplar gönderdi. Ayrıca Arabistan'ın kuzey ve güneyinde bulunan kabile reislerine ve etkili kişilere de mektuplar gönderildi. Mekke'nin Fethi'nden sonra Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden Hz. Peygambere heyetler gelmeye başladı. Daha önce Taif Kuşatması'nda Hz. Muhammed'e (s.a.v) karşı koyan Taifliler, hicretin dokuzuncu yılında Hz. Peygambere bir heyet göndererek İslam'ı kabul ettiklerini bildireceklerdir. Taif'in dışında pek çok kabile Hz. Peygamberimize geldi. Bunlardan bazıları Beni Temim, Beni Zeyd, Beni Amir, Beni Sa'd ve Beni Tay kabileleridir. Bu heyetlerin büyük bir bölümü, "Allah'ın yardımı vezaferi gelip de insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduklarını gördüğün vakit." (Nasr suresi, 1-2) ayetinde de ifade edildiği gibi Müslüman olduklarını belirtmek için gelmişlerdi. Bunlardan bir kısmı Hz. Peygambere İslam'la ilgili sorular soruyor, bir kısmı da ondan kendilerine dini öğretmeleri için öğretmenler göndermesini istiyorlardı. Bazı kabileler Müslüman olmamakla birlikte vergi vermek suretiyle İslam'ın hâkimiyetini kabul ettiklerini ifade ediyorlardı. Peygamber Efendimiz (s.a.v), gelen heyetlere sahip oldukları yanlış inançlarla ilgili bilgi veriyordu. Bunun yanında İslam'ın inanç ve ibadetleriyle ilgili açıklamalarda bulunuyor, onlara dini öğretecek öğretmenler gönderiyordu. Ayrıca kabile reislerine verdikleri söze sadık kalmak, komşulara iyilik yapmak ve emanete riayet etmek gibi ahlâkî davranışları yerine getirmelerinde de öğütüyordu. Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından çok iyi karşılanan ve kendilerine hediyeler verilen bu heyetler geri döndüklerinde kabilelerine İslam'ı anlattılar. Pek çok insan onların gayretiyle Müslüman olmuştu.

## VEDA HACCI VE VEDA HUTBESİ

Hicretin 10. yılı zilkade ayında hac için hazırlanmaya başladı. Arkadaşlarının da hazırlanmalarını istedi. Bunun üzerine sahabe hazırlıklara başladı. Bu durumu haber alan Medine civarındaki Müslümanlar da Medine'ye gelmeye başladılar. Hac hazırlıkları tamamlandığında zilkade ayının sonlarına doğru Hz. Peygamber arkadaşları ile beraber Medine'den hareket etti. Peygamberimiz bütün ailesini ve kızı Fatıma'yı da yanına almıştı. Mikat mahalli olan Zü'l-Hulefe mevkiine geldiklerinde Müslümanlar ihramlarını giydiler. Telbiye getirerek Mekke yoluna koyuldular. On günlük bir yolculuktan sonra nihayet kuşluk vakti Mekke'ye vardılar. Peygamberimiz (s.a.v) ve arkadaşları Kâbe'yi tavaf etti. Daha sonra Peygamberimiz (s.a.v) Safa ile Merve arasında sa'y yaptı. Hz. Peygamber (s.a.v) Mekke'de birkaç gün kaldıktan sonra Mina'ya gitti. Öğle ve ikinci namazlarını orada kıldı. Sabah olunca Arafat'a gitti ve orada vakfe yaptı. Hz. Peygamber (s.a.v) arkadaşlarından buraya çadır kurmalarını istedi. Bir müddet bu çadırdaki konakladı. Daha sonra çadırından çıkarak Arafat Vadisi'nin ortasına geldi. Burada meşhur hutbesini okudu. Hz. Peygamber (s.a.v) çadırının bulunduğu yere tekrar geldi. sırada tebliğ vazifesinin tamamlandığını belirten şu ayetler nazil oldu: "...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim..." (Maide suresi, 3. ayet) Hz. Ebu Bekir inen bu ayeti duyunca Hz. Peygamber'in vefatının yakın olduğunu hissetmiş ve ağlamıştı. Peygamberimiz (s.a.v) hac görevini yerine getirdikten sonra Mekke'den ayrıldı.

## HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V) VEFATI

Veda Haccı ve Hutbesi, sanki Hz. Muhammed'in (s.a.v) bir ayrılık mesajı oldu. Özellikle Veda Hutbesi'nde "Ey insanlar! Sözlerimi dikkatle dinleyiniz. Çünkü bu seneden sonra sizinle tekrar burada buluşup buluşamayacağımı bilmiyorum." ifadesi, ashap arasında vefatının yakınlığına işaret olarak kabul edilmişti. Veda Haccı'nı tamamlayıp Medine'ye döndüğü H.11. yılın Safer ayının 19'una tesadüf eden Çarşamba günü, Hz. Peygamber kendini halsiz hissetmeye başladı. Mescidi Nebeviyye yalnız çıkamıyor, arkadaşlarının yardımıyla gelebiliyordu. Bu halde iken minbere çıktığı bir gün, ashabına hitaben, Allah'ın kuluna dünya ile kendi yanı arasında tercih hakkı verdiğini, kulun ise Allah'ı seçtiğini ifade etti. Orada bulunan ve bu sözleri duyan Hz. Ebu Bekir, onun ölümünü ima ettiğini anlamış ve ağlamaya başlamıştır. Hz. Peygamber iyice ağırlaşmış mescide çıkamaz duruma geldiğinde, Hz. Ebu Bekir'e namazları kıldırmasını emretti. Bu sırada Hz. Peygamber, Hz. Aişe'nin evinde bulunuyordu. Bir ara kendini iyi hissedince mescide çıktı. Namaz kıldırmakta olan Hz. Ebu Bekir, onu görünce geri çekilip mihraba onun geçmesini istedi. Peygamberimiz devam etmesi için işaret etti ve kendisi de onun yanına durarak namazını tamamladı. Hz. Ebu Bekir, Peygamber efendimizin rahatsızlığı esnasında on yedi vakit namaz kıldırıştır.

H. Ebu Bekir, Efendimizi, vefat ettiği günün sabah namazından sonra ziyaret etti. Onun hastalığının hafiflediğini gördü ve Medine'nin uzak mahallesinde bulunan evine gitti. O, ayrıldıktan sonra Hz. Peygamberin durumu ciddileşti. Efendimiz, Hz. Aişe'nin kolları arasında iken "İla refiki'la'lâ" (en yüce dosta) sözleriyle rahatsızlığının 13. günü (13 Rebülevvel 11/8 Haziran 632 Pazartesi) Medine'de vefat etti. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatını duyan Müslümanlar derinden sarsıldılar. Hz. Ömer, üzüntüsünden kendini kaybetmiş ve onun ölmediğini sayıklamaya başlamıştır. Evine giden Hz. Ebu Bekir, geri gelmiş ve yaşanan manzaranın vahametini görünce, insanları teskin eden bir konuşma yaparak kendilerine gelmelerini sağlamıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) cenazesini Hz. Ali yıkadı. Amcası Hz. Abbas ile oğulları Fazl ve Kusem ve Üşâme b. Zeyd, Hz. Ali'ye yardımcı oldular. Salı günü öğleye doğru yıkanıp kefenleme işi tamamlandıktan sonra Hz. Peygamber'in cenazesi

evinde bulunan serîr'in (yatağın) üzerine konuldu. Müslümanlar grup grup odanın alabileceği kadar sayıda, önce erkekler, sonra hanımlar ve daha sonra da çocuklar içeriye girerek imamsız olarak cenaze namazı kıldılar. Çünkü O'na imam olunamazdı. Hz. Peygamber vefat ettiğinde altmış üç yaşında idi. Vefat ettiği yer olan Hz. Aişe'nin odasına defnedildi. Hz. Peygamber'in (s.a.v) mezarını Ebû Talha el-Ensârî (Zeyd b. Sehl) kazdı. Hz. Peygamber vefat ettiği günün ertesi, yani Salı günü defnedildi. Kabrine Hz. Ali, Fazl b. Abbas, Kusem b. Abbas ve Üsâme b. Zeyd'in indikleri rivayet edilir. Onun kabri, Medine'de Ravza-i Mutahhara olarak adlandırılan alandaki, Mescid-i Nebi'nin içindedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) mezarının yanında, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in de kabirleri bulunmaktadır.

#### DÖRT HALİFE DÖNEMİ

##### HZ. MUHAMMED'DEN (S.A.V) SONRA DEVLET İDARESİ

Hız. Peygamber Allah'tan vahiy alan bir elçidir. Hicret sonrası Medine'de kurduğı devletin de başkanıydı. Devlet idaresindeki en temel ölçü Kur'an'ın ilkeleri idi. Kur'an-ı Kerim'de devlet idaresinde şûra prensibi emredilmektedir. Hak ve adalet ilkelerinin haklının lehine, insanların meşru ihtiyaçları noktasında gerçekleştirilmesi istenilmektedir. Hz. Peygamber'in idare anlayışında bu ilkeler esas alınmıştır. Hz. Peygamber vefatından önce Müslümanların başına geçecek olan devlet başkanını atamamıştı. Vefat ettiği ve henüz defin işleminin gerçekleşmediğı ilk gün, Müslümanlar ensar veya muhacirinden kimin devlet başkanı olabileceğini tartışarak karara bağladılar. Ben-i Saide gölgesiinde ensarın bir araya gelmesi ve muhacirlerden Hz. Ebubekir, Ömer ve Ebu Ubeydullah b. Cerrah'ın da sonradan katılması ile yapılan görüşmelerin sonucunda Hz. Ebubekir devlet başkanı (halife) olarak seçildi. Burada şûra usulü uygulanmış ve halkın biati ile seçilen halife meşru hale getirilmiştir. Hz. Peygamber'den sonra devlet idaresi; "raşit halifeler" denilen Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'nin halifelik yönetimi ile devam etmiştir.

Her bir halifenin göreve gelmesi, İslam'ın koyduğu ölçüler içinde gerçekleşmiştir. Şûra ve biat, seçim sisteminin temel ilkeleri olmuştur. Hulefa-yi Raşidin Dönemi'nde devlet idaresi, Hz. Peygamber'in yönetim anlayışı üzere devam etmiştir. Bu döneme reşid halifeler dönemi adı verilmiştir. Yönetimde adalet esas alınmış ve insanların mutlu olması için azami özen gösterilmiştir. Dört Halife Dönemi'nden sonra devlet yönetiminde yeni tarzlar geliştirilmiştir. Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan ve Hz. Ali'nin halife seçilmesiyle devam eden süreçteki gelişmeler, daha sonra yeni bir idare şeklinin düşünce olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şam bölgesinin valisi ve Hz. Osman'ın amcazadesi olan Muaviye; Hz. Osman'ın velisi olduğunu iddia ederek Hz. Ali yönetimini tanımamıştır. Hz. Ali'nin beş yıllık hilafeti süresinde muhalefet etmiştir. Hz. Ali'nin şehadeti sonrası oğlu Hz. Hasan halife seçildi. Ancak Hz. Hasan, Muaviye'nin muhalefetine dayanamayarak, yapılan anlaşma ile halifelikten onun lehine çekildi. Hatta bu yıl İslam tarihinde "âmu'lcemaa" (birlik yılı) olarak bilinmektedir. Bundan sonra ortaya çıkan yeni yönetim, bir aile ismi ile anılmaya başlanacaktır. Mekke'nin Umeyyegoğulları, İslam Devleti'nin idaresini ele geçireceklerdir. Muaviye b. Ebi Sufyan'ın halife olması ile devletin adı Emevi Devleti olmuştur. Muaviye, Hz. Hasan'dan halifeliğı alırken yapılan anlaşma gereğı kendisinden sonra halife seçimi şûra ile tespit edilecekti. Ancak ölmeden önce, kendi yerine oğlu Yezid'i veliaht tayin ederek şûra sistemini terk etti ve saltanat sistemini getirdi. Bundan sonraki İslam devletleri saltanat sistemiyle idare edilmiş olacaktır.

##### HZ. EBUBEKİR DÖNEMİ(632-634)

Hız. Peygamber'in vefatıyla Müslümanlar için yeni bir dönem başlamıştı. Hz. Ebu Bekir Peygamberin defin hazırlıklarının yapıldığı hassas bir dönemde halife seçildi. Göreve başlar başlamaz Üsame ordusunun gönderilmesi, Ridde Olayları ve Yalancı peygamberler gibi birçok problemle karşılaştı. Bu problemleri ileri görüşlülüğü, istişareye önem vermesi ve cesareti sayesinde Müslümanların birliğini koruyarak çözmeyi başardı. Zeyd bin Harise ve arkadaşları Şam dolaylarında bulunan Mute'de şehit edilmişti. Hz. Peygamber, vefatından hemen önce bu bölgeye gönderilmek üzere Üsame'nin komutasında bir ordu hazırlatmıştı. Vefatı sonrası bu ordunun gönderilip gönderilmemesi tartışma konusu oldu. Hz. Ebu Bekir, Peygamber'in görevlendirdiğı bir orduyu alıkoyamayacağını ifade ederek sefer emri verdi. İki buçuk ay kadar süren bu seferde ordu, Suriye bölgesinde, bugünkü Akabe Körfezi'nin doğu kesimlerine kadar ilerledi. Bu bölgelerdeki Müslümanları, isyan ve irtidat edenlere karşı koyma hususunda cesaretlendirdi. İrtidat eden ve asi olan bazı kabileleri de tekrar hâkimiyet altına alarak Medine'ye döndü. Başlangıcı Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan ve dinden dönme (ridde) diye isimlendirilen hareketlerin temel sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Bazı kabilelerin Kureys'i kendilerine rakip olarak görmeleri, Bedeviler den bazı kabilelerin kanun ve düzen tanımayıp kendilerine hükmedenlere karşı isyankâr davranmaları,

İslam dininin inanç ve ibadet esaslarının yeni Müslüman olmuş kabileler tarafından tam olarak anlaşılıp benimsenememesi, Bazı emir ve yasakların Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte geçerliliğini yitirdiğini iddia etmeleri. Bu sebeplerden dolayı bu topluluklardan bir kısmı, Hz. Peygamber'in hastalığı ve vefatını iştir iştirmez dinden uzaklaştılar. İslam'ın emirlerini terk ederek peygamberlik iddiasında bulunan birtakım kimselere uydular. Sonra da isyan edip Medine ile ilişkilerini kestiler. Bu hareketler yaygınlık kazanmaya başlayınca dinden dönenler ve peygamberlik iddiasında bulunanlarla mücadele yöntemleri istişare edildi. Müslümanların çoğunluğu mücadelenin gerekli olduğunu kabul ediyordu. Ancak özellikle zekât vermekten kaçınanlarla savaşmanın doğru olmayacağını düşünenler de vardı. Hz. Ebu Bekir, Medine çevresindeki kabilelere haber göndererek dinden dönenlerle mücadele etmek üzere toplanmalarını emretti. Bu kabileler de hemen halifenin ordusuna katıldılar.

Hız. Ebu Bekir'in ordu komutanlığına tayin ettiği Halit bin Velid, önce peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha bin Huveylit'in üzerine yürüdü. O, Hz. Peygamber'in sağlığında peygamberlik iddiasında bulunarak isyana kalkışmıştı. Halit bin Velid ile Tuleyha arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu mücadelede Müslümanlar galip geldi. Tuleyha tekrar İslam'a girdiğini açıkladı. Halit bin Velid, daha sonra Malik bin Nüveyre ve kavmi üzerine yönelerek Malik'i öldürdü. Malik, Hz.

Peygamber tarafından reisi bulunduğu Beni Hanzala kabilesine zekât memuru olarak gönderilmişti. Peygamber'in vefatından sonra zekâtları kavmine iade edip Secah'a tabi olmuştu. Peygamberlik iddiasında bulunanlardan biri de Temim kabilesinden Secah isminde bir kâhine kadındı. Önce peygamberlik iddia etmeye başladı. Sonra bu iddiasından vazgeçip Müseyleme'nin yanına gitti. Yalancı peygamberlerden bir diğeri de Müseylemetü'l-Kezzab'dır. O, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuştu. Yurduna dönünce İslam'dan çıkmış, peygamber olduğunu iddia etmeye başlamış ve Hz. Peygamber'in, tekrar İslam'a dönmesi hususundaki davetini reddetmişti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da bu tutumunu sürdürmesi üzerine Halit bin Velid, Hz. Ebu Bekir'in emriyle Müseylemetü'l-Kezzab üzerine bir sefer düzenledi. İki ordu arasında çok şiddetli bir çarpışma oldu. Ordusu mağlup olan Müseyleme bu savaşta öldürüldü. Aynı orduda bulunan Secah da yakalandı ve bir müddet sonra Müslüman oldu.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Yemen'de çıkan isyan, Hz. Ebu Bekir tarafından bastırıldı. Bu arada Hadramevt, Mehre, Umman ve Bahreyn'deki isyanlar da başarılı bir şekilde önlendi. Hz. Ebu Bekir, dinden dönme hareketlerini bastırdıktan sonra Irak ve Suriye bölgelerindeki fetihlere başladı. Halife, halkının çoğunluğu Arap olan İran egemenliğindeki Irak ile Bizans hâkimiyeti altındaki Suriye'ye İslam'ın mesajını ulaştırmak istiyordu. Bu amaçla ilk fetih ordularını bu bölgelere sevk etti. Halife, Halit bin Velid'i Irak cephesi komutanlığına tayin etti. O, önce Yemame'ye sonra da Irak'a hareket etti. Bölgede bulunan çok sayıda yerleşim merkezini fethetti. Sonra Kûfe'nin güneyinde bulunan ve halkının çoğu Hristiyanlardan oluşan Hire'ye ulaştı. Buranın halkı ile cizye vermeleri şartıyla anlaşma yaptı (633) Halit bin Velid, Fırat'ın doğusuna geçerek aynı yönde kuzeye doğru ilerledi ve kısa süre içinde, Basra Körfezi'nden Fırat Nehri'ne kadar uzanan topraklar Müslümanların hâkimiyetine girdi. Hz. Ebu Bekir, Halit bin Velid'i Irak'ın fethiyle görevlendirdikten sonra (633), Suriye'ye de bir ordu göndermeye karar verdi. Üçer bin kişilik dört ayrı ordu hazırlayarak Suriye bölgesine gönderdi. Daha sonra Medine'den katılan birliklerle bu orduları destekledi. Amr bin As, Filistin'e varınca Hz. Ebu Bekir'e bir mektup yazarak ondan yardım istedi. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, Halit bin Velid'e Suriye tarafına gitmesini emretti. Suriye'de diğer komutanlarla birleşen Halit, komutayı ele aldı. Aynı yıl içinde Busra şehrini teslim aldı. Müslümanların bu ilerleyişini endişeyle takip eden Bizans İmparatoru Herakliyus büyük bir ordu hazırladı. Müslümanlar ile Bizans ordusu arasında Ecnadeyn'de meydana gelen savaşı Müslümanlar kazandı (634). İslam ordusunun bu zaferiyle Filistin kapıları Müslümanlara açılmış oldu.

Kur'an-ı Kerim'in cem (bir araya getirme) Hz. Ebu Bekir Dönemi'nin en önemli faaliyetlerinden biridir. Vahyin başlangıcından bitimine kadar Kur'an ayetleri deri parçaları, hurma dalları, düz kemik ve taşlar gibi yazı malzemeleri üzerine yazılıyordu. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim Hz. Ebu Bekir'in de aralarında bulunduğu birçok sahabe tarafından da ezberleniyordu. Hz. Peygamber'in zamanında vahyin devam etmesi sebebiyle Kur'an cem edilmemiş ve yazılı malzemeler belli bir sistem dahilinde bir araya getirilmemişti. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde ortaya çıkan savaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen çok sayıda sahabe şehit olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e Kur'an-ı Kerim'in kitap hâline getirilmesi gerektiğini söylemiş, Hz. Ebu Bekir de bu düşünceyi benimseyerek Kur'anın cemi için Zeyd bin Sabit'in başkanlığında bir komisyon kurulmasını emretmiştir. Böylece Hz. Peygamberin arşivi, Vahiy kâtipleri, Sahabeler ve hafızların katkılarıyla Kur'an-ı Kerim tek bir nüsha olarak kitap hâline getirilmiştir. Mushaf adı verilen bu nüsha Hz. Ebu Bekir'e teslim edilmiştir.

#### HZ. ÖMER DÖNEMİ (634-644)

Hz. Ebu Bekir'in teklif ve talebiyle halife seçilen Hz. Ömer, Irak bölgesindeki fetihlere devam etti. Halifenin yeni bir orduyla Irak'a gönderdiği Ebu Ubejde, karşılaştığı Sasani birliklerini üst üste yenilgiye uğrattı. Ancak Ebu Ubejde komutasındaki ordu Köprü Savaşı'nda yenildi (634). Daha sonra Utbe bin Gazvan komutasındaki bir ordu bugünkü Basra'yı fethetti. Sa'd bin Ebu Vakkas komutasındaki Müslüman orduları, Sasanilerle yapılan Kadisiye Savaşı'nı kazandı (636). Bu savaşta ordu komutanı Rüstem öldürüldü. Daha sonra Sasani İmparatorluğu'nun başşehri Medain fethedildi. Kadisiye Savaşı'ndan bir yıl sonra meydana gelen Celula Savaşı sonucunda İranlılar, Rey (bugünkü Tahran) şehrine çekildi. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Müslümanlar, Bizans'ı Ürdün topraklarında bulunan Fihl'de bir kez daha bozguna uğrattı. Şam (Dımeşk) 635'te fethedildi. Böylece Roma İmparatorluğu'nun bu şehirdeki bin yıllık hâkimiyetine son verilmiş oldu.

Hz. Ebu Bekir devrinde Herakliyus'un ordusuyla müslümanlar Yermük'te karşı karşıya gelmişlerdi. Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk günlerinde de devam eden bu savaşta Müslümanlar galip geldi." Amr bin As'ın Kudüs'ü 637 yılında fethetmesinden sonra Müslümanlar 639 yılında Mısır'a hareket etti, Babilyon Kalesi'ni kuşattı (639). Kuşatmanın uzaması üzerine Kiptilerin lideri Mukavkis, Amr bin As ile Mısır halkı adına bir anlaşma yaptı. Daha sonra Amr bin As, İskenderiye'ye yöneldi. Dört ay süren kuşatmadan sonra burayı da fethetti (642). Böylece Mısır'ın fethi tamamlanmış oldu. Hz. Ömer'in isteğiyle Amr bin As, bölgenin başşehrini İskenderiye'den Fustat'a nakletti. Abdullah bin Sa'd, İfrikiye'yi (Tunus) fethederek Sübeytila'yı ele geçirdi. Böylece Bizans'ın İfrikiye'deki hâkimiyeti de sona ermiş oldu.

Arap Yarımadası'nın sınırlarını aşarak çeşitli ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasi, iktisadi ve sosyal hayatlarının yeni şartlara göre düzenlenmesi gerekiyordu. Gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimlerle alakalı olarak ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçları gören Hz. Ömer, bunların halledilmesi için çeşitli düzenlemelerle yeni kurumlar oluşturdu. "Beytülmal", Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde de vardı. Ancak, kurumsal bir yapıda değildi. Hz. Ömer, fetihler neticesinde ganimet ve cizye gibi gelirlerin artması sebebiyle beytülmalı yeniden şekillendirdi. Yargı görevini, Hz. Peygamberin uygulamasına uygun olarak başkentte bizzat halifeler kendileri ifa ediyorlardı. Eyaletlerde ise bu görevi, tayin edilen kadılar yerine getiriyordu. Hz. Ömer, eyalet kadıları dışında savaşlarda askerler arasında çıkması muhtemel ihtilaflar için askerî kadılar atadı. Hapishaneler de Hz. Ömer devri'nde kurumsal bir yapıya kavuştu. Ordugâh şehirleri, fethedilen toprakların korunması ve uzak bölgelere yeni seferlerin düzenlenebilmesi için bir ihtiyaç hâline gelmişti. Bunun için Hz. Ömer'in emriyle Basra, Kûfe ve Fustat gibi bölgelerde ordugâh şehirleri kuruldu. Sonuç olarak, İslâm Devlet Teşkilatı, kurumsal bir yapıya, büyük ölçüde Hz. Ömer döneminde ulaşmış oldu. İslam devletinin sınırlarını genişleten, adli

ve idari alanlarda birçok yenilikler getiren Hz. Ömer, Mescid-i Nebî'de sabah namazı kıldırırken bir demirci ustası olan Mecusi Ebu Lü'lü'ü tarafından şehit edilmiştir.

#### HZ. OSMAN DÖNEMİ (644-656)

Hz. Osman'ın on iki yıllık halifeliğinin ilk yarısında genellikle huzur, sükûnet, birlik ve beraberlik hâkimdi. Önceki halifeler döneminde başlamış olan fetihlere devam edildi. Müslümanlar, Suriye ve Mısır'ın fethiyle birlikte Akdeniz kıyılarına ulaşmışlardı. Hz. Osman Dönemi'nde bir donanma hazırlanarak denizlerde de fetihlere başlandı. 649 yılında Kıbrıs'a, 652'de Sicilya Adası'na ve 653-54 yıllarında ikinci defa Kıbrıs'a akınlar düzenlendi. Bizans İmparatoru II. Kostantin, Kuzey Afrika'daki Müslüman hâkimiyetine son vermek üzere büyük bir donanma hazırlattı. Abdullah bin Sa'd komutasındaki İslam askerleri, Finike açıklarında Zatu's-Savari Savaşı'nda bu donanmayı tamamen yok etti. II. Kostantin ancak yaralı olarak kurtulabildi.

Hz. Osman zamanında İslam orduları, doğuda Türkistan'a kadar ilerledi. Kuzeyde Anadolu ve Dağıstan'a, batıda Atlas Okyanusu'na ulaştı. Ayrıca Afrika'nın kuzeyi de tamamen Müslümanların hâkimiyetine geçti. Ancak Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında, 650 yılından itibaren Müslümanlar arasında küçük çaplı sürtüşmeler baş gösterdi. Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi önemli merkezlerde ve hatta başkent Medine'de iktidara karşı kişi ve gruplar ortaya çıkmaya başladı. O, valiliklere genellikle yakın akrabalarını ve Beni Ümeyye'ye yakınlığıyla bilinen kişileri tayin ediyordu. Bu uygulamalar sahabeler tarafından hoş karşılanmadı. Yine akrabalarına bağışlarda bulunması da eleştirilere sebep oldu. Hz. Osman, uygulamalarını eleştiren sahabelere karşı bazen sert de davrandı. Hatta bazılarını sürgüne gönderdi. Bu sahabelerin önde gelenlerinden Ebu Zer, Suriye'de Muaviye'yi bir kısım harcama ve tasarrufları sebebiyle tenkit ediyordu. Onun bu görüşleri, özellikle fakir halk ile yönetim karşıtı kimseler arasında ilgi görüyordu. Bu durum iktidar ile zenginler aleyhine bir hareketin başlamasına neden oldu. Ebu Zer'le Şam Valisi Muaviye'nin arası açılınca Muaviye durumu Hz. Osman'a bildirdi. Sonunda Ebu Zer, Medine yakınlarında Rebeze'de zorunlu ikamete tabi tutuldu.

İslam'ın farklı bölgelere yayılması, Kur'an'ın çoğaltılmasını zorunlu hâle getirdi. Çoğaltılan Kur'an nüshalarının vilayetlere gönderilmesi Müslümanların çoğunluğu tarafından olumlu karşılandı. Hz. Osman, vilayetlerden Medine'ye gelen çeşitli grupları toplayarak kendisine yapılan suçlamalara karşı şu cevapları vermiştir: Kur'an'ı ana nüshadan çoğaltıp geri kalanları yaktırması konusunda, Kur'an'ın Allah katından geldiği gerçeğini dikkate alarak hareket ettiğini beyan etti.

Hz. Osman, Mekke'den Taif'e sürülen Hakem bin Ebu'l As'ın geri dönmesine kendisinin değil, Hz. Peygamber'in izin verdiğini söyledi. Vali tayin ettiği kimselerin bu işe ehil olduklarını belirten Hz. Osman, kendisini Hz. Peygamber'in Üsâme'yi ordu komutanı tayin ettiği zaman ona yapılan itirazları hatırlatarak savundu. Görünen ve dile getirilen bu gerekçeler yanında, Hz. Osman'a karşı isyanın oluşmasında başka sebepler de göze çarpmaktadır. Bu konuda, fetihlerin yavaşlaması, sahabe neslinin azalması ve merkezden uzaklaşmaları, sahabelere bakış açısının değişmesi, yeni fethedilen bölgelerde İslam'ın tam olarak sindirilememesi, asabiyet ve kabile taassubunun yeniden ön plana çıkması gibi hususlar zikredilebilir. 656 yılının nisan ayında Mısır, Kûfe ve Basralılardan oluşan muhalif gruplar, hac gerekçesiyle yola çıktılar. Bunlar halifenin görevden uzaklaştırılmasını istiyorlardı. Hz. Ali, Mısır'dan gelen asilerle konuştu. Bu görüşmelerden sonra görevden alınan Mısır valisinin yerine Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed vali tayin edildi. Medine'den ayrılan isyancı gruplar, çok geçmeden kendilerinin öldürülmesini emreden bir mektup ele geçirdikleri gerekçesiyle geri döndüler. Mektup, halifenin mührünü taşıyordu. Fakat Hz. Osman, mektuptan haberi olmadığını söyledi. Sonunda mektubun, halifenin haberi olmadan, onun ağzından katibi Mervan tarafından yazıldığı iddiası ön plana çıktı. Bunun üzerine isyancılar halifeden Mervan'ı kendilerine teslim etmesini istediler. Talepleri kabul edilmeyince halifenin evini kuşattılar. Bir grup isyancı içeri girerek Hz. Osman'ı şehit etti.

#### HZ. ALİ DÖNEMİ (656-661)

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra insanlar bir süre şaşkınlık geçirdiler. Anlaşılan başta halifenin kendisi olmak üzere hiç kimse hadisenin bu şekilde sonuçlanacağını düşünmemişti. İlk şaşkınlık atlatıldıktan sonra gerek Medineli Müslümanlar gerekse halifeye karşı isyan ederek onun ölümüne sebep olanlar, yeni halifenin seçilmesi gerektiğini düşünmeye başladılar. Bu görev için en kuvvetli aday şüphesiz Hz. Ali idi. Hz. Ali'nin halifeliğini Ümeyyeoğulları ve özellikle de Muaviye, tanımayı reddettiler. Hz. Osman'ın katillerinin bulunması talepleri çoğalmıştı. Fakat ortada belirli bir katil olmayıp şehre hâkim olan bir isyancı topluluk vardı. Bu asilerle hemen başa çıkılamayacağını anlayan Hz. Ali, Hz. Osman'ın valilerinden bir bölümünü değiştirdi. Bunu öğrenen Talha bin Übeydullah ve Zübeyir bin Avvam, Basra ve Kûfe valiliklerini istediler. Fakat bu istekleri Hz. Ali tarafından kabul edilmedi. Ümeyyeoğullarının bir kesimi Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayan diğer muhaliflerle birleşerek 656 yılında Hz. Ali'ye karşı savaşılar ve mağlup oldular. Suriye'nin her türlü imkânına sahip olan Muaviye bu savaşa katılmadı. Ancak halife Hz. Ali'ye biat etmemeyi sürdürdüğü için 657 yılında Sıffin'de onunla karşı karşıya geldi.

#### Cemel Olayı

Cemel olayı, Hz. Peygamberin iki yakını Hz. Ali ve Hz. Aişe'nin doğrudan lider olarak içinde yer aldığı önemli bir hadisedir. Bu olaya "Cemel" isminin verilmiş olması da Hz. Aişe'nin devesinin etrafında vuku bulmasındandır. İslam tarihinde bir deveye atfen isim alan bir olaydır. Hz. Aişe'nin bindiği devenin etrafında cereyan ettiği için bu savaşa, Cemel olayı denilmiştir. Hz. Aişe'nin bindiği devenin etrafında cereyan ettiği için bu savaşa, İslam Tarihinde Cemel olayı denilmiştir. Hz. Aişe, hac için gittiği Mekke'den Medine'ye dönerken Hz. Osman'ın şehit edildiğini öğrendi. Bunun üzerine Hz. Aişe, Talha

ve Zübeyr'le birlikte Mekke'ye geri döndü. Burada halka, Hz. Osman'ın suçsuz olarak öldürüldüğünü ifade eden bir konuşma yaptı. Yapılan müzakereler sonunda Basra'ya doğru yola çıktılar. Bu durumu haber alan Hz. Ali, taraftarlarıyla Medine'den ayrıldı. Kuvvetlerini Kûfe dışında topladıktan sonra Basra'ya doğru hareket etti. Hz. Aişe, amaçlarının isyancıların bozduğu barış ve düzeni yeniden sağlamak ve Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak olduğunu halifeye bildirdi. Halife, anlaşma sağlamak için karşı tarafa elçi gönderdi. Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'le görüşen elçi, Hz. Ali'nin halifeliği etrafında toplanmaları hâlinde Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmanın daha kolay olacağına onları ikna etti. Hz. Ali de Talha ve Zübeyr'le görüştü. Bu görüşmeler olumlu sonuç vermesine rağmen iki ordu, ancak fitne çıkarıp Müslümanların birliğine zarar vermek isteyenlerin gayreti ile bir anda savaşmak üzere, Basra önlerinde Hureybe'de karşı karşıya geldi (36/656). Savaş, Hz. Ali taraftarlarının galibiyetiyle sona erdi. Hz. Ali hem Aişe'ye ve hem de onun yanında savaşa katılanlara iyi davrandı. Basra'da yağmayı yasakladı.

#### Sıffin Olayı

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali, Irak'ta hâkimiyeti sağlayarak Kûfe'yi başşehir yaptı. O, daha Medine'de iken Suriye Valisi Muaviye'yi biate davet etmiş; ancak olumlu cevap alamamıştı. Cemel Savaşı'ndan sonra da bu davetini sürdürdü. Muaviye'nin olumlu cevap vermemesi sebebiyle onunla mücadeleye karar verdi. Bunu haber alan Muaviye de harekete geçti. İki tarafın askerleri Fırat'ın batı kıyısındaki Sıffin Ovası'nda toplandılar. Hz. Ali, Muaviye'ye yeniden elçi göndererek onu, Müslümanların birliğini bozmamaya ve halife olarak kendisine itaat etmeye çağırdı. Muaviye ise bu isteği kabul etmedi ve Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ile ilgili talebini tekrarladı. Görüşmelerden bir sonuç elde edilemeyince her iki ordu savaş düzeni aldı. Üç ay süren mücadelenin sonunda Muaviye'nin ordusu bozguna uğramak üzereydi. Bunun üzerine Muaviye, Amr bin As'ın tavsiyesi ile Mushaf sayfalarını mızrakların ucuna taktırarak taşıttı. Askerler, "Allah'ın kitabı sizi ile aramızda hakemdir." diye bağırıyorlardı. Hz. Ali ve ordusunun büyük bir bölümü bu hareketin bir hile olduğunu anladı. Fakat ön saflarda çarpışan ve kurradan oluşan bir grup, Mushafın kaldırılmış olduğunu görünce savaşı bıraktı. Hz. Ali onları itaate çağırdı. Onun sözüne aldırmayan ve sonradan "Hariciler" olarak adlandırılacak olan bir grup, Hz. Ali'den Kur'an'ın hakemliğini kabul etmesini istediler. Aksi takdirde onu düşmanlarına teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Hz. Ali savaşı durdurmak zorunda kaldı. Böylece Sıffin Savaşı, Şam ve Iraklılardan binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanmış oldu.

Hz. Ali, ordusundaki bozguncuların baskısı sonucu Muaviye tarafının teklifini kabul etti. Suriyeliler Amr bin As'ı, Hz. Ali taraftarları da Ebu Musa el-Eş'ari'yi hakem tayin etti. Hakemlerin seçilmesinden sonra taraflarca "tahkim antlaşması" hazırlandı. Eş'as bin Kays antlaşma metnini Hz. Ali'nin askerleri arasında okumaya başlayınca bu defa da "Hüküm ancak Allah'a aittir." diyerek karşı çıkanlar oldu. Bundan sonra Muaviye ve askerleri Şam'a, Hz. Ali ve askerleri de Kûfe'ye döndü. Hariciler, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Kûfe köylerinden biri olan Harura'ya çekildiler. Hakemler 658 yılında Ezruh'ta bir araya geldiler. Toplantıya gözlemci olarak Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Zübeyr ve Muğire bin Şu'be de katıldılar. Hakemler önce Hz. Ali ile Muaviye'nin azledilmesini, sonra da yeni halifenin bir şura tarafından seçilmesini kararlaştırdılar. Bu karar önce Ebû Mûsâ el- Eşari tarafından açıklandı; ancak Amr b. Âs alınan kararın aksine hileye başvurup Muaviye'yi halife tayin ettiğini bildirdi. Ebû Mûsâ'nın aldatıldığını söylemesi bir işe yaramadı. Hz. Ali taraftarları buna itiraz ettiler. Ebu Musa bu olaya çok üzüldü. Bu olaydan sonra siyaset alanından tamamen çekildi. Amr bin As ve Suriyeliler, Muaviye'ye gidip onu halife olarak selamladılar. Hz. Ali, Haricilerle de mücadele etmek zorunda kaldı. Çünkü Hariciler kendi görüşlerine katılmayan kimselere sert davranıyor ve öç alma duygusuyla hareket ediyorlardı. Hz. Ali'nin barış çabaları sonuç vermedi. Bunun üzerine meydana gelen Nuhayle ve Nehrevan savaşlarında Haricilerin çoğu öldürüldü (658). Bu savaşlar, siyasi tarih açısından Hz. Ali ve ordusu için bir zafer niteliğindeydi. Nitekim Hz. Ali İbn Mülcem adlı bir Harici tarafından şehit edildi. Hariciler daha da ileri giderek işi, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfire (dinden çıktığı iddiasına) kadar götürdüler.

#### DÖRT HALİFE DÖNEMİ'NİN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Hz. Peygamber, kendisine gelen vahyi insanlara tebliğ ediyor, uygulamalarıyla da onlara örnek oluyordu. Bunu yaparken bir taraftan insanların dinî ve sosyal problemlerine çözüm üretiyor diğer taraftan da ihtiyaç duyulan kurumların tesisi için çalışıyordu. Hicretin hemen ardından mescit inşası ve süffenin tesis edilmesi bunlardan bazılarıdır. Onun vefatından sonra, İslam'ın yayıldığı coğrafyanın fetihler yoluyla genişlemeye başlaması, diğer kültür ve medeniyetlerle etkileşimi artırdı. Bu durum var olan bazı kurumların geliştirilmesini, henüz kurulmamış olanların da oluşturulmasını bir zorunluluk hâline getirdi.

Dört Halife Dönemi, Sakifetü Ben-i Saide'deki toplantı ile başladı. Bir tür danışma kurulu niteliğindeki bu toplantı, önemli bir başlangıçtı. Müslümanlar arasında halife seçiminde vuku bulabilecek ciddi bir tartışma, istişare yoluyla ve serinkanlılıkla çözüme kavuştu. Halife aynı zamanda Müslümanlar arasında meydana gelecek hukuki anlaşmazlıklarda son karar mercidir. Kadılar da hukuki konularda atama yoluyla görev yaparlar. Onlar gönderildikleri bölgelerde halifenin vekilidirler.

Hz. Ebu Bekir Dönemi'nde, Kur'an'ın yazılmış olduğu tüm malzemeler bir araya toplandı. Zeyd bin Sabit'in başkanlığındaki heyet tarafından belirlenen esaslar dâhilinde bir Mushaf hâline getirildi. Bunda, Kur'an eğitimini bizzat Hz. Peygamberden almış olan sahabe neslinin, özellikle hafız sahabelerin çeşitli sebeplerle azalıyor olması etken olmuştu. Hz. Osman Dönemi'nde ise cem edilen Mushaf'ın çoğaltılıp İslam merkezlerine gönderilmesiyle metin birliği amaçlanmıştı.

Hz. Ömer Devri'nde kurulan divan, herkesin maddi durumunu dikkate alarak gelir tespiti yapıyordu. Askerlere de aynı esaslara göre maaş bağlanmıştı. Belirlenen maaşların hak sahiplerine ulaştırılması da divanın görevleri arasındaydı. Araplar, İslam'dan önce Bizans ve İran'ın altın ve gümüş paralarını kullanıyorlardı. Hz. Ömer Dönemi'nde bu bölgelerdeki fetihler sonrası onların bu konudaki tecrübelerinden istifade edildi. Divan aracılığı ile İslam tarihinde müslümanların ilk parası bu dönemde basılmış oldu. Devlet gelirleri zekât, haraç, cizye, ticaret vergisi ve öşür olarak düzenlendi. Bunlar görevli

memurlar tarafından toplanıp Beytülmal'a teslim ediliyor ve oradan da gerekli yerlere harcanıyordu. Yine Hz. Ömer Dönemi'nde, hicretin takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi de İslam medeniyeti adına atılmış önemli bir adımdı.

İslam dininin çeşitli bölgelerde süratle yayılmasında fetihler önemli rol oynadı. Müslümanlar, fethettikleri topraklarda halka baskı yapmamış; bu sayede çeşitli din, ırk ve mezheplerin mensupları inanç ve ibadetlerinde özgür kalabilmişlerdi. Müslümanlar hem birbirlerine hem de zimmi statüsüne giren gayrimüslimlere karşı kanun önünde eşit ve adaletli davranmış, anlaşmalara ve verilen sözlere sadakat göstermişlerdi. Onların can, mal, ırz, namus ve ibadet yerlerinin korunması hususunda da büyük özen göstermişlerdir. Aldıkları cizye karşılığında onları korumuş, koruyamayacaklarını anladıkları zaman kendilerini haberdar edip aldıkları vergileri iade etmişlerdi. Özgün ve büyük bir medeniyet olan İslam medeniyeti fetihler sayesinde daha geniş alanlara yayılmış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

## EMEVİLER

### EMEVİLER VE EMEVİLERİN KURULUŞ DÖNEMİ

Emevi Devleti, adını kurucusu olan Hz. Muaviye bin Ebi Süfyan'ın bağlı bulunduğu aileden almıştır. Hz. Muaviye, Kureyş kabilesinin Beni Ümeyye (Ümeyyeoğulları veya Emeviler) koluna mensuptur. İslam'dan önce Ümeyyeoğulları Mekke'nin en saygın ailelerindendi. Hz. Muaviye'nin büyük dedesi Ümeyye, Cahiliye Devri Mekke toplumunda kıyade (ordu komutanlığı) görevi yapıyordu. Miladi 602 veya 603 yılında dünyaya gelen Hz. Muaviye, Mekke toplumunda okuma-yazma bilen az sayıdaki kişilerdendi. Mekke fethedildiğinde Hz. Muaviye de Müslüman oldu. Kendisi Peygamber Efendimiz'in kâtipleri içinde yer almıştır. Hz. Ebu Bekir, Suriye'nin fethi için üç ayrı ordu gönderdi. Bu ordulardan birinin komutanı Hz. Muaviye'nin ağabeyi Yezid idi ve Hz. Muaviye de ona yardımcı olacaktı (634). Yezid ve Hz. Muaviye, Suriye tarafında büyük başarılar elde etti. Hz. Ömer, Hz. Muaviye'yi ordu komutanlığına getirdi (639). Daha sonra Hz. Muaviye, Şam valisi oldu. O, Hz. Ömer'in izni ile Suriye'de fethedilmeyen yerleri fethetti. Hz. Muaviye, Kıbrıs'ın fethi için de izin istedi. Fakat Hz. Ömer buna müsaade etmedi. Hz. Osman Dönemi'nde de Şam valisi olan Hz. Muaviye, iki ayrı zamanda Kıbrıs'ı fethetti (650 ve 655). Suriye'de Kelbi kabilesinden biriyle evlenen Hz. Muaviye, zamanla askerî, ekonomik açıdan çok güçlü bir konuma geldi.

Hz. Ali, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife seçildi (655). Hz. Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmeyerek kendi kabilesinden olan Hz. Osman'ı şehit edenlerin derhâl bulunmasını istedi. Hz. Muaviye, onu şehit edenlerin Hz. Ali'nin ordusunda bulunduğunu iddia etti ve Şam halkından biat aldı. Hz. Ali, Cemel Savaşı'nda rakiplerini yendi. Ayrıca Hz. Ali, Hz. Muaviye ile yaptığı Sıffin Savaşı'nı kazanmak üzere iken Haricilerin savaşmak istememesi yüzünden sonuç alamadı. Hz. Muaviye, 658 senesinde gerçekleşen Hakem Olayı'ndan sonra devleti ele geçirmek için büyük gayret gösterdi. Önce Mısır'ı ele geçirdi. Daha sonra hazırladığı orduları Hz. Ali'nin hâkimiyeti altında bulunan Irak, Hicaz, Yemen ve İran'ın yerleşim bölgelerine göndererek merkezî idareyi zor durumda bıraktı. İç karışıklıkların artması sonucunda, bir Harici Hz. Ali'yi şehit etti (661). Halk, Hz. Hasan'a halife olarak biat etti. Fakat Hz. Muaviye, iktidarı bırakmak niyetinde değildi. Hz. Ali şehit olmadan önce Hz. Muaviye oldukça üstün bir konumda bulunuyordu. Hz. Hasan hem Kûfe halkının güven telkin etmemesi hem de Müslümanlar arasındaki savaşların son bulması için Hz. Muaviye'ye biat etti. Hz. Hasan ile Hz. Muaviye arasındaki anlaşmayla İslam dünyasının tamamı Hz. Muaviye'nin yönetimi altına girdi. Böylece Müslümanlar arasında büyük oranda birlik sağlandı. Bu nedenle bu yılı "Birlik Yılı" (Âmü'l-Cemaa) denilmiştir.

Hz. Muaviye ile birlikte Müslümanların yönetime gelme şekillerinde büyük bir değişiklik oldu. Dört Halife, istişare yoluyla iktidara gelmişti. Hiçbir halife kendi çocuklarına yönetimi devretmemişti. Oysa Hz. Muaviye, kuvvet yoluyla halifeliği ele geçirdi. Kendinden sonra da oğlu Yezid'i veliaht tayin etti. Böylece halifeliğin babadan oğula geçişini, yani saltanat sistemini başlattı. Hz. Muaviye, Müslümanlardan Yezid'in halifeliği için zorla biat aldı. Hz. Hüseyin, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah bin Ömer gibi birkaç önde gelen Müslüman dışında bu isteğe karşı koyan olmadı.

### YEZİD DÖNEMİ VE OLAYLARI

Yezid bin Muaviye Emevi Devleti'nde Hilafetin saltanata dönüştürülme sürecinin ilk halifesidir. Kendisinden önce babası döneminde var olan hilafet ve hâkimiyet mücadeleleri, kendisinin veliaht tayin edilmesiyle yeniden ivme kazandı. Aynı zamanda yeni muhalif gruplarında oluşmasının önünü açtı. Bu nedenle Yezid dönemi, Emevi Devleti'nde önemli siyasi ve askerî olayların yaşanmasına sebep olmuş, onun hilafetini kabul etmeyen muhalif gruplar ona karşı etkin bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu gruplardan biri de Tevvabûn olarak bilinenlerdir. Bunlar, Hz. Hüseyin'i ısrarla Kûfe'ye davet edenlerdir. Daha sonra da onu yalnız bırakarak yakınları ile Kerbelâ'da şehid edilmelerine sebep olmuşlardır. Yaptıkları bu hareketin yanlış olduğunu düşünerek pişman olduklarını ifade edip tövbe ettiler. Tövbe edenler manasında Tevvabûn ismini aldılar. Daha sonra bu grup, Hz. Ali evladının intikamını almak üzere organize olmuş siyasî bir hareket olarak kabul edilmiştir.

İslam tarihinde Harre vakası olarak bilinen olay da Yezid döneminde vuku bulmuştur. Yezid, Kerbelâ olayından sonra ayaklanan Medineliler üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu, Emevi yönetimine isyan eden Medinelileri yenilgiye uğrattı (63/682). Medinedeki bütün ileri gelenler öldürüldü. Yezid'in komutanı Müslim b. Ukbe, askerlerini serbest bırakınca, askerler şehri yağmaladılar. Medine'de birçok çirkin iş gerçekleştirdiler. Bu süre içinde Mescid-i Nebî'de üç gün cemaatle namaz kılınamamıştır. Harre olayından sonra, Yezid'in ordusu Mekke'ye yöneldi. Ordu komutanı Müslim b. Ukbe'nin yolda ölmesi üzerine, yerine Husayn b. Nümeyr Mekke'yi kuşattı. Abdullah b. Zübeyr, Şam ordusunu şehrin dışında karşılayacak gücü ve silahı olmadığından, Kâbe'ye sığınmak zorunda kaldı. Kuşatma sırasında savaş bir müddet karşılıklı mübareze şeklinde devam etti. Daha sonra Husayn, Ebu Kubeys ve civar dağlara mancınıklar kurdurttu. Mancınıklarla atılan taşlar, Kâbe'nin örtüsünün parçalanmasına, atılan ateşli bir mızrak ise hem örtünün hem de Kâbe'nin ahşap kısmının tamamen

yanmasına sebep oldu. Savaşmanın ve kan dökmenin haram olduğu Kâbe tahrip edilmiş oldu. İki ay kadar süren kuşatma, Yezid'in ölümü üzerine kaldırıldı (64/683).

Yezid zamanında Kuzey Afrika dışındaki bölgelerde fetihler durdu. Bizans üzerine düzenlenen yaz ve kış seferlerine ara verildi. Kıbrıs ve Rodos adalarındaki Müslümanlar da tahliye edildi. Ancak Kuzey Afrika'da Yezid tarafından yeniden İfrikiye valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi, Sûsülednâ ve Sûsülaksâ bölgelerini fethetti ve önemli başarılar elde etti (62/681-82). Fakat bu başarılar kısa bir süre sonra bir felakete dönüştü. Ukbe, Küseyle ve müttefiki olan Rumlar tarafından pusuya düşürülerek 300 askeriyle birlikte öldürüldü. Bunun üzerine İfrikiye'nin merkezi Kayrevan'daki İslam ordusu Berka'ya çekilmek zorunda kalırken Küseyle kumandasındaki Berberîler Kayrevan'a girdi (64/683).

#### Hilafetin Saltanata Dönüşmesi ve Buna Tepkiler

Yezid'in yönetime geçmesiyle beraber saltanat sistemi hilafetin yerini aldı. Bu yönetim biçimini İslam'a aykırı görerek buna karşı hareketler ortaya çıkmaya başladı. Tepki gösterenlerin başında sahabeler, Hariciler, Hz. Ali taraftarları ve Hasan el-Basri gibi tanınmış isimler de geliyordu.

#### Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Olayı

Hz. Hüseyin, Hz. Muaviye'nin ardından Yezid'in hilâfete geliş şekline ve liyakat sahibi olmamasına itiraz ederek (öl. 680) Yezid'e biat etmedi. Yezid, Medine Valisi Velid bin Utbe'den kendisi adına Hüseyin bin Ali, Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Zübeyr'in biatlarını almasını istedi. Hz. Hüseyin ve Abdullah bin Zübeyr, valiye oyalayarak Mekke'ye gitti. Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gitmesi ehlibeyt taraftarlarını harekete geçirdi. Onu Kûfe'ye davet ettiler. Hz. Hüseyin, durumu araştırması için amcasının oğlu Müslim bin Âkil'i Kûfe'ye gönderdi. Kûfe'ye giden Âkil, Vali Numan bin Beşir'in müsamahasından faydalanarak halktan Hz. Hüseyin adına biat aldı. Ardından da Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet etti. Olayları takip eden Yezid, Kûfe Valisi Numan bin Beşir'i görevden aldı ve sert tabiatlı bir yapıya sahip olan Basra Valisi Ubeydullah bin Ziyad'ı Kûfe valiliğine atayıp ondan bu isyan hareketini önlemesini istedi. Ziyad, Müslim bin Âkil ve etrafındakileri katletti. Bu olaylardan habersiz olarak Hz. Hüseyin; ailesi, akrabaları ve taraftarlarıyla Kûfe'ye doğru hareket etti. Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Abbas gibi bazı kişiler Hz. Hüseyin'in gitmesini engellemeye çalışarak Kûfe halkının sözüne güvenilmeyeceğini söylediler. Fakat başarılı olamadılar. Ancak, Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Abbas, şehirde bulunanların tamamının biat ettiğini görünce Yezid'in halifeliğini tanıdıklarını açıkladı. Hz. Hüseyin yolda Müslim bin Âkil ve arkadaşlarının öldürüldüğünü öğrendiğinde geri dönmek istedi. Müslim bin Âkil'in çocukları geri dönmeyi kabul etmedikleri için bu görüşünden vazgeçti. Bunun üzerine Hz. Hüseyin ve beraberindekiler yola devam ederek Irak bölgesindeki Kerbelâ denilen yere geldiler. Ubeydullah bin Ziyad, Ömer bin Sa'd'ı Hz. Hüseyin'in üzerine gönderdi. Hz. Hüseyin ve yanındakiler kuşatma altına alındı. Uzun bir süre aç ve susuz bırakılan ehlibeyt ve taraftarlarına savaş açıldı. Irak ordusu ile sayısı 80'i aşmayan bir grup arasında yapılan çarpışmada Hz. Hüseyin ve yanındakilerden 72 kişi şehit oldu. 10 Muharrem H. 61'deki (10 Ekim 680) bu katliamdan Hz. Hüseyin'in çocuklarından pek azı kurtulabildi. Bunlar esir alınarak valiye getirildi. Vali de bunları Yezid'e gönderdi. Yezid bu esirleri birkaç gün sonra bir kabile ile Medine'ye ulaştırdı.

İslam tarihinin en acı veren olaylarından olan Kerbelâ faciası tüm Müslümanları çok üzmüştür. Ayrıca bazı siyasi olayları harekete geçirmiş, Şiiliğin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Abdullah bin Zübeyr Olayı ve Hilafet Mücadelesi Abdullah bin Zübeyr, önde gelen sahabelerden Zübeyr bin Avvam'ın oğludur. O, Hz. Muaviye'ye biat etmediği gibi daha sonra Yezid'e de biat etmedi. Hz. Hüseyin'in şehadetiyle birlikte Emevilere muhalefetin en önemli ismi oldu. İlk başlarda Abdullah bin Zübeyr, Yezid'e karşı bir hareketle bulunmayarak olayların seyrini takip etti. Onun bu tutumundan Yezid rahatsız oldu. Çünkü Abdullah bin Zübeyr, Yezid'in muhalifleri tarafından zayıflatılmasını bekliyordu. Yezid, Harre olayı'ndan sonra Müslim bin Ukbe komutasında bir orduyu Mekke'ye gönderdi. Yolda bu komutanın ölmesi üzerine Husayn bin Nümeir onun yerine tayin edildi. Onun komutasında Mekke kuşatıldı (24 Eylül 683). İki ay kadar devam eden kuşatma Yezid'in ölümüyle birlikte kaldırıldı. Yezid'in ölümüyle Emevilerde iktidar boşluğu meydana geldi. Bu durumdan istifade eden Abdullah bin Zübeyr, "Emirü'l-müminin" unvanıyla halife olduğunu ilan etti. Suriye'de önce Yezid'in oğlu Hz. Muaviye'ye, onun iki ay sonra ölmesiyle Mervan bin Hakem'e biat edildi. Mervan bin Hakem, iki halifenin üst üste ölmesiyle doğan otorite boşluğunu kısa sürede ortadan kaldırarak çeşitli bölgelerde halkın Abdullah bin Zübeyr'e olan bağlılığını sona erdirdi. Mervan öldükten sonra (685) yerine oğlu Abdülmelik halife oldu. Bu zaman zarfında Hicaz ve doğu bölgeleri Abdullah bin Zübeyr'in; Suriye, Filistin ve Mısır bölgeleri ise Abdülmelik'in hâkimiyeti altındaydı. Bu arada daha önce Mekke Kuşatması sırasında Abdullah bin Zübeyr'i destekleyen Hariciler ondan ayrılarak Basra'yı işgal ettiler. Her iki taraf açısından da Muhtar es-Sakafi büyük tehlikeydi. Sakafi, Ekim 685'te Abdülmelik'e isyan ederek onun askerlerini yendi. Daha sonra Muhtar es-Sakafi, doğu eyaletlerini ele geçirdi ve buraların valiliğini Abdullah bin Zübeyr'den istedi. Abdullah ise kardeşi Mus'ab'ı Basra valisi yaparak Muhtar ile mücadele etmesini istedi.

687 yılında Muhtar es-Sakafi'nin, Mus'ab tarafından öldürülmesiyle doğu eyaletleri tekrar Abdullah bin Zübeyr'in hâkimiyetine girdi. Abdülmelik ile Abdullah bin Zübeyr arasındaki mücadele uzun süre devam etti. Abdülmelik 692 yılında Mus'ab üzerine tekrar bir saldırı düzenledi. Bu savaşta Mus'ab öldü. Böylece doğu eyaletleri tekrar Abdülmelik'in hâkimiyetine girdi. Abdullah bin Zübeyr'in hâkimiyeti sadece Hicaz bölgesinde devam etti. Abdülmelik vakit kaybetmeden Haccac bin Yusuf es-Sakafi'yi iki bin kişilik bir orduyla Mekke üzerine gönderdi (Ocak 692). Haccac, beş bin kişilik destek gücü alarak Mekke'ye saldırdı. Kuşatma uzayınca Abdullah bin Zübeyr ve taraftarları yiyecek sıkıntısıyla karşılaştı. Bunun üzerine Haccac, teslim olanlara eman vererek Abdullah bin Zübeyr'in çevresini iyice daralttı. Fakat o, az sayıdaki askeriyle beraber çarpışarak şehid edildi (1 Ekim 692).

#### FETİHLER VE İSLAM COĞRAFYASININ GENİŞLEMESİ



Hız. Osman'ın hilafetinin ilk dönemine kadar devam eden fetih hareketleri Hız. Muaviye zamanına kadar durakladı. Hız. Muaviye iç istikrarı sağladıktan sonra yeniden fetihlere başladı. Onun fetihlerinin üç bölgede yoğunlaştığı görülür. Bunlar Suriye, Irak ve Mısır bölgeleridir. Suriye orduları, Bizans hâkimiyeti altında bulunan Anadolu ve Ermenistan topraklarında savaştı. Irak orduları, Horasan, Maveraünnehir ve Sint (bugünkü Pakistan) bölgesinde savaştı. Mısır orduları ise Kuzey Afrika topraklarında savaştı. Hız. Muaviye zamanında, Anadolu'ya yaz ve kış olmak üzere iki sefer düzenleniyordu. Asıl maksat Bizans'ın başşehri olan İstanbul'u ele geçirmektir. Bu süreçte Müslüman donanması Tarsus, Rodos Adası ve İzmir'i ele geçirdi (672).

Hız. Muaviye zamanındaki bir diğer fetih hareketi, idarî bakımından Basra'ya bağlı olan Horasan ve Sint bölgesinde gerçekleşti. Sicistan'da bulunan şehirleri alan birlikler Kâbil'i ele geçirdi. Hindistan'ın bir kısmı vergiye bağlandı. Horasan'ın bir bölümü, Toharistan ve Kuhistan fethedildi. Ceyhun'u geçen kuvvetler, Buhara ve Semerkant'ı aldılar. Daha önce başlayan Afrika'daki fetihler Hız. Muaviye Dönemi'nde de devam etti. Ukbe bin Nafi komutasında Afrika'da önemli yerler ele geçirildi. Ukbe tarafından Kayrevan şehri inşa edilerek burada askerî bir garnizon kuruldu. Ukbe bin Nafi'nin başarılı yönetimiyle Afrika'da bulunan Berberiler arasında İslam yayıldı. Berberiler Kayrevan'a yerleştiler. Zaman içinde bölgede İslam hâkimiyeti güçlendi.

Abdûlmelik bin Mervan zamanında Horasan, Bizans toprakları ve Kuzey Afrika'da Müslümanlara karşı eski toprak sahipleri ayaklandılar. Fakat Abdûlmelik iç istikrarı sağladıktan sonra bu bölgelerde İslam hâkimiyetini yeniden tesis etti. O, Hız. Muaviye Dönemi'nde başlayan Anadolu seferlerini sürdürdü. Bizans'a bağlı Ermeniy'e İslam topraklarına kattı. Abdûlmelik, oğlu Velid'e Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun Nehri'ne kadar geniş topraklara sahip güçlü bir devlet bıraktı. Böylece en parlak fetih hareketleri yapan Velid için zemin hazırlanmış oldu.

İslam coğrafyası Velid zamanında en geniş sınırlara ulaşmıştır. Emevilerde, Halife Velid dönemi; önemli fetihlerin en çok yapıldığı dönem olması hasebiyle anlatım biraz uzun tutulmuştur. Velid Dönemi'nde de doğu illeri genel valisi olan Haccac'ın emriyle Kuteybe bin Müslim 705 yılında Horasan eyaletine vali olarak atandı. Kuteybe, Arap-Türk sınırı kabul edilen Ceyhun Nehri'ni aşarak Maveraünnehir'e girip Belh ile birlikte Toharistan'ı ele geçirdi (705). Daha sonra Buhara, Beykent ve Semerkant gibi Türk illerinde hâkimiyet kurdu. Kuteybe, 713- 715 yılları arasında Türkistan'da fetih hareketleri yaptı. Fergana ve Kaşgar'ı fethetti. Fakat burada kesin bir sonuç elde edemedi. Türkistan'da çok uzun süren Türk-Arap mücadelesinde Türkler, yurtlarını Arap-lara karşı savundular. Bu bölgedeki Türkler, Müslüman oldukları hâlde ağır vergi ödemek zorunda bırakıldı. Emevilerin bu uygulamaları hem bölgedeki fetihlerin kalıcı olmamasına hem de Türklerin İslam'a girişinin yavaşlamasına sebep oldu.

Velid Dönemi'nin önemli seferlerinden biri de Hindistan bölgesinde gerçekleşti. Muhammed bin Kasım büyük bir orduyla güneye doğru hareket etti. Kasım, Mukran'ı hâkimiyeti altına alarak Belucistan içlerine doğru ilerledi. 711-712 yıllarında Sint'i ve İndus Nehri'nin aşağı kısımlarını fethetti. Daha sonra bölgenin eski bir liman şehri olan Deybul (Bugünkü Karaçi) fethedildi. Halkı zimmi statüsünde kabul edilerek serbest bırakıldı. Böylece İslam, Hint bölgesine girmiş oldu. Velid Dönemi'nde de Kuzey Afrika ve İspanya bölgesinde önemli fetihler yapıldı. Velid, Kuzey Afrika valiliğine Musa bin Nusayr'ı atadı. Kudretli bir askerî lider olan Musa, birlikleri ile Tanca'ya kadar ulaştı ve orayı fethetti.

Tarik bin Ziyad 711 yılında daha sonra kendi adıyla anılacak olan Cebelitarık Boğazı'nı aşarak İspanya'ya geçti. Ertesi yıl Musa bin Nusayr da İspanya'ya geldi. Her iki komutan İspanya'da büyük fetihler yaptılar. Bu fetihler neticesinde İslam dünyasının sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan sınırlarına kadar genişlemiştir. Velid'in yerine geçen Süleyman bin Abdûlmelik Dönemi'nin en önemli fetih girişimi İstanbul'un tekrar kuşatılmasıdır. Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a kadar gelen Müslüman ordusu denizden ve karadan İstanbul'u kuşatmasına rağmen başarılı olamadı. Süleyman bin Abdûlmelik'ten sonra halife olan Ömer bin Abdülaziz Dönemi'nde, fetih hareketlerinde duraklama olmuş devletin işleyişiyle ilgili düzenlemelere ağırlık verilmiştir. O, İslam'ın Müslüman olmayanlar arasında, barış ortamında ve tebliğ yoluyla yayılmasını arzu ediyordu. Kendinden önceki idareciler tarafından alınan haracı kaldıracığını ilan etti. Onun bu yaklaşımı Kuzey Afrika'daki Berberiler ve Maveraünnehir'de yaşayanlar arasında İslam'ın hızla yayılmasını sağlamıştır.

Halife Hişam zamanında da fetih hareketleri devam etti. Hişam'ın tayin ettiği Maveraünnehir Valisi Nasr bin Seyyar, daha önce Kuteybe bin Müslim tarafından fethedilen toprakların çoğunu tekrar fethetti. Ermenistan Valisi Cerrah bin Abdullah Hazarlarla savaştı. Fakat Hazarların hazırlıklı olmaları ve komşularından da yardım görmeleri sebebiyle başarılı olamadı. 732 yılına kadar Hazarlarla yapılan savaşlarda Hazarlara karşı tam bir hâkimiyet kurulamamıştı. Hişam'ın amcasının oğlu Mervan bin Muhammed ile hâkimiyet sağlandı. Mervan bin Muhammed Kafkasya'da pek çok yeri ele geçirdi. Hişam, 730 yılında Endülüs valiliğine Abdurrahman el-Gafiki'yi getirdi. Gafiki, önce Berberi İsyanını bastırdı, sonra Fransa'ya karşı harekete geçti. Preneleri aşarak, kuzeye doğru hareket etti. Ancak Müslümanlarla Charles Martel'in emrindeki Frank kuvvetleri arasında yapılan Balatüşşüha (Puvaty) Savaşı'nda Müslümanlar yenildi ve Abdurrahman el-Gafiki şehit oldu (732). Emeviler döneminde İslam ülkesinin sınırları Batı'da Atlas Okyanusu, Doğu'da Çin kıyıları ile ve Afganistan, Kuzey'de kısmen küçük Asya ve İspanya'ya kadar genişlemiştir.

#### ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ VE İSLAM'IN HIZLI YAYILIŞ SÜRECİ

Ömer b. Abdülaziz iş başına gelince, devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve tabanda meydana gelen bölünmüşlükleri gidermeye yönelik çalışmalar yaptı. Toplumda birçok huzursuzluğa sebebiyet veren Hariciler, Ömer b. Abdülaziz zamanında Irak, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki faaliyetlerini durdurarak, kendisine halife olarak biat ettiler. Hız.

Muaviye b. Ebi Süfyan döneminden itibaren başlayan, hutbelerde; Hz. Ali ve evladına hakaret, Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmış ve onun yerine, Nahl suresi 90. ayetinin okunması uygulanması getirilmiştir. Ömer b. Abdülaziz, bunların dışında zimmîlerin durumunda da iyileştirmeler yaptı. Ömer b. Abdülaziz, iş başına gelir gelmez halk tarafından sevilmeyen, keyfi uygulamalar yapan ve halka zulmeden yöneticileri, görevden alarak yerlerine yenilerini tayin etti. Yeni atanan yöneticilerin âlim ve salih kişilerden olmasına dikkat edildi. Bu dönemde, daha önce Emevi devlet başkanları tarafından el konulan, Hristiyanlara ve Musevilere ait ibadethaneler kendilerine iade edildi.

Ömer b. Abdülaziz döneminde, fetihler bir noktada durduruldu, İstanbul'u muhasara eden Mesleme b. Abdülmelik'in ordusu geri çağırıldı. Bununla beraber sınırların korunması ve Bizans'a saldırı fırsatı verilmemesi için geleneksel yaz ve kış seferleri devam ettirildi. Pireneleri aşır Güney Fransa içlerinde ilerleyen ordular, Toulouse-Tulus şehrine kadar ulaştı. Özellikle İslam egemenliğini kabul eden gayr'îmüslim kesimler arasında, İslam'ın barış ortamında ve tebliğ usulü ile yayılmasına gayret edildi. Ömer b. Abdülaziz, Müslüman olmaları halinde, kendilerinden haraç alınmayacağını belirterek, Kuzey Afrika'da Berberiler ve Maveraünnehir bölgesindeki kavimler arasında, İslamiyet'in hızla yayılmasını temin etmiştir. Hindistan hükümdarlarından birkaçı, onun davetine uyup tebaasıyla birlikte Müslüman oldular. Ayrıca Müslüman olmalarına rağmen, kendilerine ikinci sınıf insan muamelesi yapılan, Yusuf b. Haccac'la birlikte kendilerinden haraç alınan ve devletten memnun olmayan unsurların durumu da iyileştirilmiş oldu. Bütün valilere hangi ırk ve milletten olursa olsun, Müslüman olanların eşit olduğunu ve kendilerinden haksız olarak vergi alınmamasını bildirdi. Ömer b. Abdülaziz'in ortaya koymuş olduğu bu icraatlar, çok geçmeden meyvelerini vermeye başladı. Genel olarak Müslümanlar arasında, bir barış havası hâkim oldu ve gayrîmüslimler arasında da ihtida hareketleri çoğaldı.

#### EMEVLİLER DÖNEMİ DİĞER ÖNEMLİ OLAYLAR

Emeviler siyasi olaylarının yanında önemli fikrî ve askerî gelişmelerin de yaşandığı bir devlettir. Hilafetin saltanata dönüşmesine tepkiler, siyasi olduğu kadar fikrî ve askerî sahada da kendini göstermiştir. Hz. Ali ve onun evladının mücadelesini destekleyenler ile onlara taraftar olanlar hem fikrî hem de siyasi oluşumlar meydana getirmişlerdir. Siyasi alanda yapılan mücadeleler ile bir sonuca ulaşılammaması, daha sonra fikrî ve askerî planda mücadele sürecini başlatmıştır. İleride itikadî bir bünyeye bürünecek olan akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların en başta gelen ve etkin olanı Şia denilen gruptur. Şia'nın esasta savunduğu fikir, hilafetin veya imametnin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia etmeleridir. Şia bu konuda mücadelesini itikadî bir merkeze oturarak İslam dünyasında geniş bir coğrafyada büyük kitlelere varan taraftarlar oluşturmuştur. Bugün Şii nüfusun en çok yaşadığı ülke İran'dır. Diğer taraftan Körfez ülkeleri, Pakistan, Hindistan, Irak ve Yemen gibi ülkelerde de azımsanamayacak kadar Şii inancına mensup insanlar yaşamaktadır. Günümüzde Şia'yı temsil eden iki büyük grup vardır. Bunlar; Zeydiyye ve İsnââşeriyye'dir. Bunlar, günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ayrıca Şia içerisinde Gulat-ı Şia denilen başkaca oluşumlar da yer alır.

Emeviler döneminde söz edilmesi gereken inanç ve isyan hareketlerinden bir başkası da Haricilerdir. Haricilerin ortaya çıkışı Hz. Ali dönem'inde; Muaviye b. Ebi Süfyan ile yapılan Sıffin savaşına kadar dayanır. Amr b. el-As, askerlere mızrakların ucuna Kur'an sayfalarını taktırp "Kitabullah'ın hükmünü istiyoruz." diye bağırmaalarını tavsiye etmişti. Amr'ın yaptığı bu hareket bir taktik idi. Hz. Ali bunun bir hile olduğunu anlamıştı. Ancak ordusunun ön saflarında çarpışan askerleri buna kanarak savaşmaktan vazgeçtiler. Bunların büyük bir bölümü daha sonra Harici ismini alacak olan askerler idi. Hz. Ali ile aralarında sonu savaşımlara kadar varabilecek, büyük bir ihtilaf oluştu. Öyle ki bu ihtilaf, Hz. Ali'ye bir suikast düzenlenerek şehit edilmesine kadar vardırdı. Hariciler, Hz. Ali'ye karşı giriştikleri mücadelenin yanında, Emevilerle de mücadeleye girişmişlerdir. Emevilere karşı düşmanlıkları daha şiddetli ve derin olmuştur. Onlarla yaptıkları mücadelelerde zaman zaman üstünlük ve nüfuz sağlamışlardır. Irak Haricileri, Kirman ve İran'ı istila edip Basra'yı tehdit etmeye muvaffak olmuşlar, ancak karşılarına Mühelleb b. Ebi Süfya çıktığı için mücadele uzamıştır. Kendi aralarında ihtilaf ortaya çıkmasaydı başarılı da olabilirlerdi. Hz. Muaviye b. Ebi Süfyan, mücadelesini Hariciler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Hariciler, önceleri Hz. Ali'nin askerleri idi. Bu da Hz. Hz. Muaviye'yi onlarla mücadeleye sevk eden önemli bir etken olmuştur. Hariciler ise Hz. Hz. Muaviye'yi Şam'da krallar gibi yaşayan, saraylarda oturan, muhafız edinen gâsıp olarak görüyorlar ve onunla savaşmanın caiz olduğuna inanıyorlardı.

Hz. Hz. Muaviye döneminde başlayan isyanların ardı arkası kesilmedi. Hatta isyanlar Kuzey Afrika'ya da sıçradı. Burada 720 yılında başlayan Harici isyanları yirmi yıl sonra yaygınlaştı ve bölgede tehlikeli bir hale geldi. Harici isyanları neredeyse Emevilerin yıkılışına kadar devam etti. Ancak Ömer b. Abdülaziz'e biat ederek kısa bir müddet isyan etmekten geri durmuşlardır. Hariciler, zaman içinde çeşitli kollara ayrılmıştır. Bunlar Ezârika, Necedât, İbadiyye, Acâride, Süfriyye ve Şebibiyye olarak bilinir. Haricilerin kayda değer fikrî bir altyapısı yoktur. Onları kolayca savaşmaya ve kan dökmeye iten neden içinden çıktıkları sosyal yapıdır.

#### Mevali

Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bu terim, ilk İslam fetihlerinin ardından ortaya çıkmıştır. Doğuda İranlılar ve Türkler, Kuzey Afrika'da Berberiler, Mısır'da ise Kıptilerden Müslüman olanları ifade eder. Mevali, İslamiyet'i kabul etmekle hukuken Müslüman Araplarla eşit hale gelmiştir. Hz. Peygamber, Müslümanlardan Arap olanlarla köle iken azat edilmişler arasında bir ayırım gözetmemiş, bu uygulamaya dört halife döneminde de devam etmiştir. Hz. Ömer, maaş sistemini kurarken mevaliyi kendilerini azat eden eski efendileriyle aynı seviyede tutmuş, Hz. Ali de maaş ve ganimet dağıtımında, Araplar'a ve mevaliyeye eşit pay ayırmıştır. Ancak zamanla Araplar, kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeye başladılar. Bu düşüncenin sahipleri, azatlı mevaliyi kölelikten gelmeleri sebebiyle kendilerine denk tutmadıkları gibi, aslen hür olan Arap olmayan Müslümanları da azatlı mevali statüsünde kabul ediyorlardı. Ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla, büyük lütufta bulunduklarını düşünüyorlar; kendilerini

efendi, onları köle gibi görüyorlardı. Arapların bu yaklaşımı, bir süre sonra özellikle devletlerini yıktıkları İran asıllı mevalinin asabiyyet duygularını harekete geçirdi.

Emeviler dönemine girildiğinde, İslamiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış olan ve Arap ırkçılığının tesirinde kalan bazı çevrelerde, mevaliyi hakir gören bu bakış kökleşmiş bulunuyordu. İktidarda bulunan Emevi yöneticilerinin çoğu, Müslümanların eşitliği ilkesini bir yana bırakarak mevali ile Araplar arasında ayırım yapmıştır. Mevaliye bazı vergiler yüklemiş ve fetihlere katıldıkları halde, onları askerî maaş divanına kaydetmemiştir. Haccâc, İslam'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini, mevaliden almaya devam etmiş ancak bu uygulama Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmıştır. Emeviler, mevaliye ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmıştır. Bu durum, Araplarla mevali arasındaki kınılmayı derinleştirmiştir. Kendilerine yapılan muamelelerden sonra, Emeviler'i İslam hâkimiyetinin değil, Arap sultanının temsilcisi olarak görmeye başladılar. Hz. Muaviye'nin halifeliği saltanata çevirmesi, Yezid'in Kerbelâ katliamı, bazı halifelerin İslam ve ahlâk dışı davranışları, mevalinin Emeviler'e karşı tavrını sertleştirmesine sebep oldu. Mevalinin, Emevi yönetimine muhalif tutumu; Abbasi ihtilal hareketine yaptığı büyük yardımla Emeviler'in yıkılışında önemli rol oynamıştır.

Emeviler devrinde siyasi, idari ve askerî görevlerin büyük bir bölümü Araplara verildi. Ancak bununla birlikte, bazı mevaliye valilik yanında hâciblik, muhafızlık, beytûmal emniyeti gibi devlet işlerinde önemli görevler de verilmiştir. Mevali ilmi sahada kendini göstermiştir. Bundan dolayı imamlık ve kadılık gibi görevlere de getirildikleri görülmüştür. Mâverâünnehir bölgesinde çok sayıda İran asıllı, Kuzey Afrika ve İspanya fetihlerinde ise Berberî asıllı mevali orduya katılmıştır. Endülüs Fâtihî Tânk b. Ziyâd'ın ordusunun çoğunluğunu Berberî mevali oluşturmuştur. Emeviler zamanında, başta Mûsâ b. Nusayr ve Tânk b. Ziyâd olmak üzere azatlılar arasından meşhur kumandanlar çıkmıştır. Mevalinin, Mısır ve Kuzey Afrika'da askerlik divanına kaydedildiği, Irak ve Horasan'da ise kayıtlı olmadığı belirtilmektedir. Mevali, Abbâsiler devrinde Araplar'la eşit haklar elde etmişlerdir. İhtilalın gerçekleşmesinde rol oynayan Horasanlı Ebu Müslim, vezirlik gibi yüksek idari bir göreve getirilmiştir.

#### Diğer İç Sorunlar

Emevi yönetiminin önemli iç sorunlarından biri de kabilecilik anlayışının iktidara yansımalarıdır. Araplarda kabilecilik anlayışı uzun bir geçmişe sahipti. Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında ortadan kaldırılan bu anlayış, Emeviler zamanında tekrar kendini gösterdi. Emevi halifelerinin Süfyani kolu, iktidarlarını büyük oranda Yemen asıllı Kelp kabilesine dayandırmışlardır. Mervan bin Hakem Dönemi'nde Kelp ile kuzey Araplarına mensup Kays kabilesi arasında ciddi çatışmalar başladı. İktidar değişikliklerinde bir kabile ön plana çıkarılırken diğeri göz ardı ediliyordu. Bu da iki kabile arasında devamlı çatışmalara neden olmuştur. Halifelerin bir kabileyi destekleyerek muhalifini mağdur etmesi, birlik içinde bir devlet olmaktan çok, belli bir zümrenin başkanı görüntüsünü vermiştir. Ömer bin Abdülaziz, kabilecilik anlayışını yıkarak bütün Müslümanları kuşatan "tek toplum" (ümme) anlayışını hâkim kılmaya çalışmıştı. Fakat bu anlayış diğer halifeler tarafından kabul görmedi. İki kabile arasındaki çatışmalar zaman içinde Endülüs'e de sıçradı ve Müslümanların Fransa içlerinde ilerlemelerinin durmasında ve hilafetin güç kaybetmesinde en önemli etkenlerden biri oldu.

Emeviler Dönemi'nde diğer bir iç sorun, Hz. Ali çocukları ve taraftarlarının Emevilerin halifeliğini kabul etmeyerek zaman zaman isyan etmeleridir. Hz. Muaviye'nin vefatı ile birlikte Hz. Hüseyin, Yezid'e biat etmeyerek halifeliğin Yezid'in hakkı olmadığını savundu ve bu yolda şehit oldu. Hz. Ali'nin çocuklarının halifeliğe layık olduğunu öne süren Muhtar bin Ebu Ubeyd es-Sakafi, Yezid'e itaat etmeyerek Emevilere isyan etti. Bir ara büyük güç kazanan Muhtar; Küfe, Azerbaycan, İsfahan ve Musul gibi bölgeleri ele geçirdi. Fakat diğer rakibi olan Abdullah bin Zübeyr'in askerleri tarafından öldürüldü. Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd bin Ali, Hişam Dönemi'nde isyan etti ve öldürüldü (740). Onun oğlu Yahya bin Zeyd de ayaklandı, fakat babasıyla aynı kaderi paylaştı (743). Daha sonra isyan eden Cafer bin Ebi Talip'in torunlarından Abdullah bin Hz. Muaviye de öldürüldü (746).

Hariciler denen diğer bir siyasi grup da Emevilere karşı ayaklandı. Hariciler, Hz. Ali Dönemi'nde Ali ve Hz. Muaviye'ye cephe alarak Hz. Ali'yi şehit ettiler. Onlar siyasi olarak her iki grubu da reddediyordu. Genellikle bedevi kökenli olan bu grup, halifeliğin Kureys'e ait olduğu anlayışını kabul etmedi. Onlara göre Emevi halifeleri seçimle başa gelmediği için iktidarları meşru değildir. Emevi halifeleri tarafından sert tedbirlerle önleri kesilmeye çalışılan Hariciler güç buldukça ayaklanmaya devam ettiler. Hariciler sorunu, Ömer bin Abdülaziz Dönemi'nde barışçı bir yolla çözüldü. O, her gruba karşı anlayış ve hoşgörü ile yaklaştı. Ömer bin Abdülaziz, Harici fikrini savunan insanları da dinledi ve kendilerine değer verdi. Bu nedenle Hariciler ona biat ettiler. Emevilerin son dönemlerine kadar çok etkili olmadan süren Harici tehlikesi, Kuzey Afrika'ya sıçrayarak burada 740 yılından sonra çok tehlikeli bir hâl aldı.

Emevileri meşgul eden isyancılarından biri de Abdurrahman bin Muhammed el-Eşas'tır. Abdurrahman pek çok yerde başarılı savaşlar yaptığı için Sicistan valiliğine atandı. Haccac'ın sert yaklaşımlarından rahatsızlık duyan Abdurrahman el-Eşas, önce Haccac'a karşı ayaklandı. Bir süre sonra Emevi yönetimine karşı ayaklanarak halifeliğini ilan etti. Askerleri kendisine biat etti. Ayrıca Haccac'ın zulmünden bunalan mevaliden de büyük destek aldı. 701 yılında Haccac bu isyan hareketine karşı galip geldi ve Eşas bir daha kendini toparlayamadı. Bu eski Emevi komutanları dışında Yezid bin Mühellep ve başkaları da isyan etmiş, fakat Emeviler tarafından bu hareketler etkisiz hâle getirilmiştir. Emeviler Dönemi'nde diğer bir iç sorun da hilafetle ilgilidir. Hz. Muaviye'den itibaren istişareye dayanmadan iktidara gelmek kurumsallaşmıştı. Fakat bir halife öldükten sonra onun yerine kimin geçeceği problem olmuştur. İktidarı elinde bulunduran halifelere karşı da isyan hareketleri olmuştur. II. Velid, amcasının oğlu III. Yezid bin Velid'in liderliğindeki bir isyan sonucu öldürüldü. III. Yezid'in yerine geçen İbrahim bin Velid, Azerbaycan Valisi Mervan bin Muhammed tarafından tahtından indirildi.

#### Dış İlişkiler

Emevilerin iktidar oldukları dönemde Sasani İmparatorluğu yıkılmış, bu devletin toprakları Müslümanların egemenliğine girmişti. Buna bağlı olarak Dört Halife Dönemi'nde başlayan Türk dünyası ve Berberiler ile ilişkiler, Emeviler Dönemi'nde yeni bir safhaya ulaşmış ve bu iki sosyal grubun çoğu Müslüman olmuştur. Fakat Emevilerin mevaliye karşı sergilediği yanlış tutum ve davranışlar sebebiyle bu gruplarla sıcak ilişkiler kurulamamıştır. Bu dönemde İslamiyet, Maveraünnehir, Sint ve İspanya'ya kadar uzanmış, ülkenin sınırları Fransa içlerine, Kafkaslara ve Hindistan'a kadar genişlemiştir. Bu genişlemede fetih hareketlerinin yanı sıra Ömer bin Abdülaziz'in mevali-Arap ayrımı yapmaması, İslam'ın tebliği için büyük gayret sarf etmesi, İslam'ın, Kuzey Afrika'da Berberiler, Orta Asya'da da Türkler arasında hızla yayılmasına neden olmuştur. Türkler ve Berberiler daha sonra İslam'ın yayılması ve İslam medeniyetinin teşekkülüne önemli katkılar sağlamışlardır.

Anadolu'ya Hz. Muaviye zamanında, 663 yılından itibaren her yıl seferler düzenlendi. 668 yılından itibaren Bizans'ın başkenti İstanbul, üç defa kuşatıldı. Fakat bir sonuç elde edilemedi. Abdülmelik bin Mervan 685 yılında iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu durumdan yararlanmak isteyen Bizanslılar, Emevi topraklarına karşı saldırıya geçtiler. Bu hareketi durdurmak için Mervan, Bizanslılara bir müddet vergi vermek zorunda kaldı. Abdülmelik bu vergiyi kendi bastıracağı paralarla ödemek isteyince barış sona erdi ve yeniden Bizanslılar ile çatışmalar başladı (695). Müslümanlar bu dönemden itibaren Bizanslılar karşısında fetihlere devam ettiler. 703 yılında Müslümanlar-Doğu Anadolu Bölgesi'ne girdiler. Bizans, 711-717 yıllarında iç kargaşa ve ihtilallerle sarsılıyordu. Bu durumdan faydalanmayı bilen Müslümanlar, Kuzey Afrika'da Bizans egemenliğine son verdikleri gibi İspanya'yı fethetmeyi de başardılar. 715 yılında İstanbul tekrar kuşatıldı. Kuşatma esnasında Süleyman'ın ölümüyle tahta geçen Ömer bin Abdülaziz'in çağrısıyla ordu geri döndü. Müslümanlar tarafından beşinci Raşid halife kabul edilen Ömer bin Abdülaziz Dönemi'nde Bizans'a karşı bir harekât yapılmamıştır. Daha sonraki dönemlerde Bizans'a karşı seferler azalarak devam etti. Her yıl Anadolu'ya yapılan seferler, 740'ta Afyonkarahisar'da Müslümanların yenilmesiyle nihayet bulmuştur.

## EMEVİLERİN YIKILIŞI

Emevi Devleti, Abbasilerin 718'de başlayıp otuz yıl süren kararlı muhalefeti sonucunda 750 yılında yıkıldı. Bu devletin yıkılmasını bazı gelişmeler hızlandırmıştır. Yezid'den itibaren bazı halifelerin zevk ve eğlenceye dayalı bir hayat yaşamaları halkın bundan rahatsızlık duymasına sebep oldu. İktidara muhalif olan gruplar bu ortamı çok iyi kullanarak halkı Emevilere karşı kıskırttılar. Özellikle Abbasiler, yıkılış sürecinde Emevilerin bu zayıf yönünü çok iyi kullandılar. Dolayısıyla halkın Emevilere olan bağlılıkları zaman içinde zayıfladı. Mevaliye ikinci sınıf insan muamelesi yapılarak onlardan haraç alınması büyük rahatsızlık yaratmıştır. Bu nedenle Emevilerin zayıf dönemlerinde bu insanlar isyan hareketlerine destek verdiler. 747'de Ebu Müslim, Horasan'daki mevali ve diğer insanları arkasına alarak isyan etti. Kısa zamanda Horasan'ın hâkimiyetini ele geçirerek Abbasilerin Kûfe'ye girmeleri için zemin hazırladılar.

Genellikle Emevilerin ilme uzak durmaları da aleyhlerine sonuçlar doğurmuştur. İktidar tarafından dışlanan mevali, kendini ilimle ifade etme yolunu tuttu. Bunlardan bazıları muhalif hareketlerin beyin gücünü oluşturdular ve isyan hareketlerine katıldılar. Hilafet makamını elde etmek için yapılan savaşlar da Emevilerin güç kaybetmelerine sebep oldu. Son Emevi halifesi Mervan bin Muhammed, aynı zamanda pek çok yerde meydana gelen isyan hareketlerini bastırmaya çalışırken Abbasiler tarafından başlatılan harekete karşı koyamadı. Abbasiler, isyan hareketinin başına Ebu Müslim'i geçirdiler. 747'de harekete geçen Ebu Müslim, Emevi ordusunu yenerek Irak'ı aldı ve 749'da Kûfe'yi ele geçirdi. Bu olaydan sonra Abbasilerden Ebu'l-Abbas halife ilan edildi. Abbas ailesi ve taraftarları ülkenin tamamında yönetimi ele geçirdiler. Emevi Halifesi Mervan bin Muhammed, Abbasi ordusuyla Zap Suyu kenarında yaptığı savaşı kaybederek Suriye üzerinden Mısır'a kaçtı. Fakat Abbasiler peşini bırakmayarak onu öldürdüler (750). Böylece doğudaki Emevi Hanedanlığı sona erdi.

Emevilerin yıkılmasına zemin hazırlayan önemli olaylar şunlardır: Kabilecilik anlayışının yönetime yansması Haricilerin muhalefeti Hz. Ali taraftarlarının muhalefeti Yönetimi ele geçirme mücadeleleri Mevaliye iyi davranılmayarak onlardan vergi alınması Abdullah bin Zübeyr gibi önde gelen insanların yönetime karşı ayaklanması Abbasilerin Emevileri yıkmak için harekete geçmesi Bazı halifelerin zevk ve eğlenceye dalarak halktan uzaklaşmaları Fetih hareketlerinin durması

## EMEVİLERİN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında başlayan ilmi gelişme Emeviler Dönemi'nde de devam etmiştir. Emeviler eğitime büyük önem vermişlerdir. Eğitimin yapıldığı yerler; camiler, ilim adamlarının evleri, kitapçılar ve kütüphaneler (ilköğretim). Kütüphane geleneği zamanla yaygınlaştırılarak köylere kadar her yerde açılmıştır. Emeviler zamanında dil ve edebiyat alanlarında ilerlemeler olmuştur. Kur'an ilk yazıldığında harfler nokta ve harekeden mahrumdu. Kur'an'ın doğru anlaşılması için o dönemde nokta ve hareke yöntemi Arapçaya kazandırılmıştır. dönemin en büyük fikrî gelişimi şiir alanında olmuştur. Bu devrin şiiri siyaset, aşk gibi konular üzerine inşa edilmiştir. Pek çok halife, şiiri desteklemiştir. Halil bin Ahmet, Arapça şiirinin vezin ve tekniğini ilk bulan kişidir. Onun bulup geliştirdiği bu formlar günümüzde bile geçerlidir. Onun öğrencisi İranlı Sibeveyh (öl.796) Arap dilinin grameri üzerine ilk sistematik eser yazan kişidir. Halife Abdülmelik zamanında Arapça resmî dil kabul edildi. Tüm bu çalışmalar Arapçanın bilim dili olmasını sağlamıştır.

Şüphesiz Abbasi Dönemi'ndeki parlak ilmi gelişmelerde Emevilerin dil çalışmalarının büyük katkısı vardır. Emeviler Dönemi'nde diğer ilimlerle uğraşanlar olsa da yoğunluk dinî ilimler alanında. Bunun nedeni ise ashabın vefatı ile birlikte Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetini anlamaya duyulan ihtiyaçtır. Hz. Peygamber'in hadislerinin toplanması için Ömer bin Abdülaziz büyük gayret göstermiştir. Onun halifeliği zamanında hadisler derlenmeye başlanmıştır. Hadisleri ilk toplayan kişi Zühri'dir. Bu konuda Zühri'ye halife Abdülmelik büyük destek vermiştir. Emeviler Dönemi, genç sahabelerle tabiinin yaşadığı dönemdir. Bu dönemde iki farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bunlar Said bin Müseyyep'in imamı olduğu Hicaz ve

İbrahim en Nehai'nin öncülüğünü yaptığı Irak ekolleridir. Hicaz ekolü, hakkında hüküm bulunmayan konularda kendi reyî ile hareket etmezken Irak ekolü bu konuda kişisel reyde bulunmayı benimser. Tefsir, tarih, meğazi gibi sahalarda da ilk çalışmalar bu dönemde başlamıştır.

İslam sanatı, en yüksek ifadesini dinî mimaride göstermiştir. Her ne kadar bu eserlerde önceki medeniyetlerin etkileri olsa bile Müslüman mimar ve yapı ustaları bu eserlere kendi inançlarını, ruhlarını katarak özgün yapıtlar ortaya koymuşlardır. Emeviler bu alanda öncü konumundadırlar. Camiye minare ve mihrap ekleme geleneği Emevilerle başlamıştır. Şam Emeviye Camii ve Kubbetü's-Sahra günümüze ulaşabilen en eski İslami eserlerdendir. Şüphesiz Emeviler Dönemi'nde tıp, kimya, felsefe gibi alanlarda da çalışmalar yapılmıştır. Bilimsel eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi, Emeviler Dönemi'nde başlamış ve Abbasiler Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır. Hz. Muaviye'nin torunu olan Halit bin Yezid (öl. 706) İskenderiye'den bazı bilginleri Şam'a getirerek burada önemli bir kütüphane kurmuştur. Araplardan ilk kimyacı Halit bin Yezid'tir. Halit bin Yezid Arapların ilk kimyacısı olarak da bilinir. O, ayrıca kimya, tıp ve astroloji ile ilgili bazı kitapları Arapçaya çeviren ilk kişidir.

## ENDÜLÜS EMEVİLER

### ENDÜLÜS'ÜN FETHİ VE VALİLER DÖNEMİ

İberya Yarımadası'nın fethi, ilk İslam fetihlerinin son halkasını teşkil eder. Emeviler'in Kuzey Afrika Valisi, Musâ b. Nusayr'ın, Halife Velid b. Abdülmelik'ten aldığı izinle Tarîf b. Mâlik komutasında 500 kişilik bir birliği 710 yılının ilkbaharında keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına yollamasıyla fetih hareketi başlamıştır. Musâ b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik'in bu küçük çıkarmadan olumlu sonuçlarla dönmesi üzerine fetih hazırlıklarına başladı. 711 yılının bahar ayında Berberî azatlısı Târik b. Ziyâd komutasında 7000 kişilik bir orduyu ve ardından da 5000 asker takviyesile İspanya'yı fethetmek için yolladı. Bu esnada İspanya'da hâkim olan Vizigot Krallığı taht kavgaları, toplumsal-dinî çatışmalar sebebiyle gücünü yitirmiş durumdaydı.

Emevi ordusu kolaylıkla İspanya'ya geçti. Bunda, Vizigotlar ile arası bozuk olan Sebte (Ceuta) Valisi, Julianos'un yardımlarının da etkili olduğu bilinmektedir. İspanya'nın güney ucundaki, Cebel'ü-Târik veya Cebelü'l-Feth (Gibraltar, Calpe) dağında karargâh kuran ordu, ilk hamlede el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı (Algeciras) ele geçirdi. Kısa süre sonra, Kral Rodrigo komutasındaki Vizigot ordusunu yenilgiye uğrattı. Kısa sürede Malaga, Elvira, Cordoba ve Vizigotların başşehri Toledo ele geçirildi. Artık İspanya fethinin önünde ciddi bir engel kalmamıştı. Böylece Târik b. Ziyad, 711 yılının ilkbahar aylarında ordu komutanı olarak başlattığı bu fetih yürüyüşünü, yaz ayları biterken İspanya'nın yarısını alıp İslam'a açmış bir fatih olarak neticelendirdi. Musâ b. Nusayr da, 712 yılında çoğunluğu Araplardan müteşekkil 18.000 kişilik ordusuyla İspanya'ya geçti.

İşbiliye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Leble (Niebla) ve Mâride'yi (Merida) fethettikten sonra Tuleytula'da Târik ile buluştu. Ülkenin kuzey istikametine doğru yapılan harekât sonucu 713 yılında Liyûn (Leon), Cıllıkiye (Galicia) bölgesi, Lâride (Lerida), Berşelûne (Barcelona), Saragusta (Zaragoza, Saragossa) şehirleri fethedildi ve hatta Pireneler aşılarak Frank topraklarına girildi. 714 yılında Halife Velid b. Abdülmelik'in emriyle Musâ b. Nusayr, Endülüs'ün idaresini oğlu Abdülaziz'e bırakıp Târik b. Ziyad'la birlikte Dimeşk'e döndü. Böylece 3 yıl gibi kısa bir sürede İberya Yarımadası'nın fethi gerçekleşmiş ve Endülüs'te Valiler Dönemi (asrû'l-vilât) başlamış oldu.

756 yılına kadar 21 valinin görev yaptığı bu dönemde fetih hareketleri Avrupa içlerine kadar götürüldü. Mürsiye (Murcia, Tüdmir, Teodomiro), Arbûne (Narbona) bölgelerinden sonra Paris'e kadar yaklaşıldı. 732 yılında, Tours veya Poitiers (Balâtü's-şühedâ) savaşında Franklara yenilen Müslümanlar, bundan sonra daha çok iç savaş ve karışıklıklarla uğraştılar. Valilikler Dönemi, 756 yılında I. Abdurrahman'ın Endülüs Emevi Devleti'ni ilanına kadar devam etti.

### ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ

Endülüs, Târik bin Ziyad'ın fethiyle beraber (711) yıkılışına kadar (750) Emevilerin, bu tarihten sonra ise 756'ya kadar da Abbasilerin yönetimi altında kalmıştır. Endülüs, 756 yılına kadar Emevi halifesi veya komutanlarca belirlenen valiler tarafından yönetildi. Bu nedenle bu sürece "Valiler Dönemi"(Asrû'l Vülat) denilmiştir. Abdurrahman'ın 756 yılında Endülüs Emevi Devleti'ni kurmasına kadar burada yirmi bir vali görev yaptı. Bu dönemde Müslüman fatihler Endülüs'ü üs olarak kullanıp Avrupa'nın fethini gerçekleştirmek için büyük mücadele verdiler. Bunun sonucunda Müslümanlar Fransa'nın güneyine hâkim olarak Paris'e yaklaştılar. Fakat Müslümanlar arasında kendini gösteren kabile çatışmaları sebebiyle bu ilerleyiş 732'de sona erdi.

#### Emirlik Dönemi

Abbasi Devleti kurulduğunda Emevi hanedanından olan kimseler takip edilerek katledildi. Bu katliamdan az sayıda kişi kurtulabildi. Bunlardan biri olan Abdurrahman bin Muaviye, 755'te Endülüs'e geçti. Onun Endülüs'e geçişi insanları sevindirdi. Önceden olduğu gibi Endülüs'te bulunan mevali, Emevilere olan bağlılığını devam ettiriyordu. Halk, Kayslıların yönetiminden rahatsız olduğu için Abdurrahman'a destek verdi. O, Yemenliler ve Berberîlerin de desteğini arkasına alarak sonvali olan Kayslı Yusuf el-Fihri ile pek çok yerde savaştı. Onu yenerek Kurtuba'ya kadar çoğu yerin hâkimiyetini ele geçirdi. Emirlik ilanı için ortamı uygun bulan Abdurrahman, 756 yılında Kurtuba'da halkın onayını alarak emirliğini ilan etti. Endülüs'te 756'dan 1031 yılına kadar süren, yeni bir Emevi Hanedanlığı kurulmuş oldu. Abdurrahman birtakım sorunlarla

karşılaştı. Bunların başında iç karışıklıklar geliyordu. O, aldığı tedbirlerle iç karışıklığı önledi. Kabilecilik, ordu içinde büyük rahatsızlıklara sebep olduğu için kabilelerden asker almadı. Orduyu Kuzey Afrika'dan getirdiği paralı askerlerle savaş esirlerinden oluşturdu. Bir kısım muhalif insanı da çeşitli makamlara getirerek kendi yanına çekti. Böylece I. Abdurrahman iç kargaşayı büyük oranda önledi. O, 778 yılında İspanya'nın kuzeydoğusuna girerek Saragossa'ya yaklaşan Franklarla da savaştı. Franklar, ülkelerinde iç karışıklık çıktığı için çekilmek zorunda kaldılar. Abdurrahman öldüğünde (788) oğlu I. Hişam'a, gücü Abbasiler ve Bizans tarafından da kabul edilen, Suriye –Emevi geleneklerinin hâkim olduğu bir devlet bıraktı.

Dindar kişiliğiyle Ömer bin Abdülaziz'i hatırlatan I. Hişam (788- 796) tahta geçtiğinde ciddi bir muhalefetle karşılaşmadı. O, âlimlere değer verdi ve Maliki mezhebini Endülüs'ün resmî mezhebi ilan etti. İslam'ın yayılmasını önemsendi. Onun Dönemi'nde yerli halktan pek çok kimse Müslüman oldu. Hişam, İspanya'nın kuzeyinde bulunan Hristiyan krallıklara karşı zaman zaman savaştı. Hişam'dan sonra emirlik, oğlu I. Hakem'e geçti (796- 822). Hakem Dönemi'nde tekrar iç karışıklık başladı. Arap ve Berberlerin yanında muvelledun ( İspanyol asıllı Müslümanlar ) da Hakem'e karşı ayaklandı. Hakem zor da olsa bu isyanları bastırdı. Hazinesinin gelirlerini büyük oranda artırdı. Toplumda adaletin hâkim olması için büyük gayret gösterdi. Hakem'in oğlu II. Abdurrahman, babasından problemleri azaltılmış bir yönetim devraldı. O, sahip olduğu tecrübeden de faydalanarak ortaya çıkan birkaç ayaklanmayı kolayca bastırdı. Onun döneminde uzun süre devam eden istikrar, pek çok alanda atılım yapılmasını sağladı. Yine onun zamanında tarım ve imalat sanayinde büyük gelişmeler oldu. Bu dönemde devletin gelirlerinde artışlar zirveye ulaştı. İslam ve Arapça insanlar arasında hızla yayıldı. Abdurrahman, İspanyol hükümdarların saldırılarına karşı da gereken karşılıkları vererek Endülüs topraklarını korudu. Tüm bunlardan dolayı onun dönemi “Eyyamü'l- Arus”(Düğün Günleri) olarak anılmıştır. Abdurrahman'dan sonra Muhammed (852- 886), Munzir (886- 888) ve Abdullah'ın (888- 912) hükümdarlık yaptığı yaklaşık 60 sene süren yeni bir dönem başladı. Endülüs Devleti'ni meydana getiren farklı etnik unsur ve dinî gruplar, birbirleriyle çatışmaya başladılar. Diğer yandan Hristiyan hücumları ülkeyi parçalanmanın eşiğine getirdi. Munzir ve özellikle Abdullah döneminde ayaklanmalar şiddetlendi. Ülkenin birliği bozularak pek çok devletçik oluştu. Merkezî devlet, vergi toplayamaz hâle geldi. Ülkeyi siyasi ve sosyal bakımdan bir belirsizliğe sürükleyen bu olaylardan dolayı bu döneme Endülüslüler “Büyük Fitne”(el- fitnetü'l- kübra) adını verdiler.

#### Halifelik Dönemi

Emir Abdullah öldüğünde (912) oğullarından ve kardeşlerinden kimse yönetimi üstlenmeye yeltenmedi. Çünkü sorunlar içinden çıkılmaz bir hâl almıştı. Bu zor dönemde yönetimi, Abdullah'ın yirmi yaşlarında olan genç torunu III. Abdurrahman devraldı. Herkes ona destek verdi. Çünkü o, yaşı genç olmasına rağmen çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Dedesi daha çocuk yaşta onu devlet işlerini yapmaya hazırlamıştı. III. Abdurrahman (912- 961) göreve geldiğinde ilk önce merkezî idareyi yeniden tesis etme yoluna gitti. Sorunları şiddetle değil, konuşma yoluyla çözmeye metodunu uyguladı. İsyancı gruplara elçiler göndererek onları barışa davet etti. Onun bu yaklaşımı büyük yankı uyandırdı. Ayaklanan kimselerin önderlerini aileleriyle beraber Kurtuba'da zorunlu ikâmete tabi tuttu. İsyancı grupları yeniden merkezî devlete bağladı ve bunların vergi vermelerini sağladı. İçeride birlik ve sükûneti sağlayan III. Abdurrahman, Kuzey Afrika'da Fatîmî Devleti'ni kurarak Şii'li Endülüs topraklarında yaymaya çalışan kimselerle mücadele etti. Berberiler ile anlaşarak Kuzey Afrika'da ağırlığını hissettirdi. Güçlü bir donanma kurarak Kuzey Afrika'daki Septe ve Tanca'yı ele geçirdi. Böylece Kuzey Afrika'dan Endülüs'e ulaşan tek yol olan Cebel'ü-Tarik'ı kontrol altına aldı. III. Abdurrahman, kuzeyde bulunan İspanya krallarıyla da savaştı. Sonuçta Leon ve Pamplona krallıkları vergi vererek onun himayesine girdiler. Ayrıca eğitime büyük değer verdi. Öte yandan Kurtuba'da pek çok eser yapılmasını sağladı. III. Abdurrahman'ın ünü kısa zamanda ülke sınırlarını aştı. Nitekim Bizans ve Germen imparatorları, elçiler göndererek kendisiyle ilişkiler kurdular. Bütün Endülüslüler tarafından sevilen ve takdir edilen III. Abdurrahman, halkın isteği doğrultusunda kendine “Nâsırlıdinillah”(Allah'ın dininin yardımcısı) sıfatını vererek halifeliğini ilan etti (929). Halk coşku içinde onun halifeliğini tanıdı. Böylece EndülüsEmevi Halifeliği Dönemi başlamış oldu. III. Abdurrahman'ın ölümünden sonra (961) halifelığe II. Hakem geçti. O, ilim sahibi ve tecrübeli biriydi. Babasından devraldığı iç huzur ve sükûnet ortamını devam ettirdi. Kuzeyde, İspanyol kralların karşısındaki üstünlük onun döneminde de sürdü. II. Hakem Dönemi'nde asıl gelişme, ilim ve sanat alanlarında oldu ve eğitim yaygınlaştırıldı.

#### Yıkılışı

II. Hakem'in ölümüyle henüz on iki yaşındaki oğlu II. Hişam getirildi. II. Hişam'ın halifeliği sembolik olup devletin idaresi İbn Ebi Âmir'in elindeydi. Onun çocukluğundan faydalanan Hacip İbn Ebi Âmir, devlet yönetimini ele geçirdi. Kendinden sonra da iki oğlu, yönetimi ellerinde bulundurdıkları için bu döneme Âmirîler Dönemi denilmiştir (976-1008).Bu durum, devletin en üst makamında bir otorite boşluğu meydana getirdi. Bu boşluğun doldurulması için sivil ve askerî idareciler arasında rekabet ve mücadele başladı. İbn Ebi Âmir Dönemi'nde Endülüs'te kısmen bir istikrar ortamı doğdu. Çünkü İbn Ebi Âmir, isyan edenleri en ağır şekilde cezalandırıyordu. O, aynı zamanda İspanyol krallıklarına karşı da başarılı savaşlar yaptı. İbn Ebi Âmir'in oğlu Abdülmelik de babasının başlattığı idari yapıyı devam ettirdi. İspanyol Krallıklara karşı da başarılı mücadeleler verdi. Ancak çok genç yaşta öldü ve yerine üvey kardeşi Abdurrahman geçti (1008). Zayıf bir kişiliğe sahip olan Abdurrahman, zevk ve eğlence içinde bir hayat yaşıyordu. Bundan dolayı Endülüs halkı onu sevmeydi. O, kendisinin, II. Hişam tarafından veliaht ilan edilmesini sağladı. Bu olay üzerine Emevi soyundan olan kimseler ayaklanarak II. Hişam'ı görevden alıp Muhammed bin Hişam'ı “el- Mehdi” sıfatıyla halife yaptılar. Abdurrahman öldürüldü. El- Mehdi de Abdurrahman gibi zayıf karakterli ve eğlenceye düşkün biriydi. İdari görevleri yandaşlarına dağıttı. Bu uygulamalar sonunda siyasi yapı tıkanma noktasına geldi. Zaman içinde Kurtuba halkı ile Âmirîler ailesini destekleyen Berberîler arasında sürtüşme başladı. Kargaşanın gittikçe büyümesi üzerine Kurtuba eşrafı 1031'de Ulu Cami'de toplanarak hilafetin sona erdirilmesi ve ismi bu yönetimle özdeşleşen Emevi sülalesinden kişilerin şehirden sürülmesi kararını verdi. Bundan sonra Kurtuba'nın nasıl idare edileceği şûrada belirlenecekti. Bu kararla birlikte Endülüs'te fiili bölünme gerçekleşti ve her grup

bağımsızlığını ilan etti. 1031-1090 yılları arasında nerdeyse her şehir bağımsızlığını ilan ederek yirmi kadar devletçik (mülûkü't-tavaif) oluştu.

## EMEVİLER SONRASINDA ENDÜLÜS

Hilafetin yıkılmasından sonra Mülûkü't-Tavaif (Küçük Devletçikler) Dönemi'nde, Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan nüfuz sahibi pek çok aile bağımsızlığını ilan etti. Bu dönemin en büyük siyasi olayı, grupların topraklarını genişletmek için birbirleriyle kıyasıya savaşmalarıdır. Bu süreçte Müslümanlar gittikçe zayıflarken Hristiyan krallıklar güçlenerek "reconquista"yı (geri alma) gerçekleştirmek için fırsat kollamaya başladılar. Müslüman gruplar arasındaki çatışmaları fırsat bilen Hristiyan krallıklar, Müslümanların bazı şehirlerini ele geçirdi. 1085 yılında Müslümanların Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehirleri olan Tuleytula da işgal edildi. Bu olayla birlikte gruplar, Hristiyanların İspanya'nın tamamını ele geçirme peşinde olduklarını anladılar. Halk bu olaydan sonra derin bir ümitsizlik içine düştü. Yaklaşmakta olan tehlikeyi sezen bazı emirler, ulema ve halkın da teşvikiyle Murabıtlardan yardım almak zorunda kaldılar. Murabıtların Hükümdarı Yusuf bin Taşfin komutasındaki ordu 1086'da İspanya'ya girerek pek çok yerde İspanyol Krallığı'na karşı savaştı ve kesin bir zafer elde etti. Hristiyanların Müslümanlara karşı saldırıları bir süre durdu. Yusuf bin Taşfin tekrar Mağrip'e döndü. Ancak Mülûkü't-Tavaif liderleri yeniden birbirleriyle savaştığı için Yusuf bin Taşfin Endülüs'e geri döndü. Bu sefer grupları dağıtarak Endülüs'ü Murabıtlar Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak yönetmeye başladı. Burayı yöneten valiye Murabıtlar atıyordu. Murabıtlar, Endülüs'ü altmış yıl idare ettiler. Onlar yirmi beş yıl içeride istikrarı sağladılar ve Hristiyan saldırılarını engellediler. Fakat bir müddet sonra durum değişti. Vergilerin artması, Murabıtlı idarecilerin zevk ve eğlenceye dalması gibi sebeplerle iç çalkantılar meydana geldi. Bazı emirlerin ve fukahanın da Murabıtlara karşı koymaları Murabıtların gücünü iyice zayıflattı. Bunun yanında Kuzey Afrika'da meydana gelen bazı iç huzursuzluklar ve Murabıtların Endülüs'te Hristiyanlarla yaptıkları savaşlarda üst üste yenilmeleri onların sonunu hazırladı (1147).

Murabıtların yıkılmasından sonra Endülüs'ün siyasi birliği tekrar bozuldu. Fırsattan istifade eden İspanyol Krallıkları pek çok yeri ele geçirdiler. Bazı emirlerin yardım istemesi nedeniyle Kuzey Afrika'da Murabıtların yerine kurulan Muvahhitler, Endülüs'e geldiler (1147). Burada Hristiyanlara karşı savaşan Muvahhitler, Hristiyanların saldırılarını önledikten sonra tekrar kendi ülkelerine döndüler. Bunun üzerine Portekizliler 1189'da Fransız, İngiliz ve Almanların da katıldığı bir Haçlı ordusuyla Şilp'i işgal ettiler. Muvahhitler, Hristiyanların ilerlemesini durdurmak için tekrar Endülüs'e dönüp bazı savaşlarda başarılar elde ettiler. Fakat 1212'de pek çok krallığın askerlerinden oluşan büyük bir Haçlı ordusu Muvahhitleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Endülüslüler, Haçlılar karşısındaki yenilginin nedeni olarak Muvahhitleri gördü. Bir müddet sonra pek çok grup ayaklanarak bağımsızlığını ilan etti. Bu arada Kuzey Afrika'da da Muvahhitlere karşı ayaklanmalar meydana geldi. 1228'de Muvahhitler yıkılma sürecine girdi. Bu süreçte Hristiyanlar birleşerek hâkimiyet alanlarını genişlettiler ve bütün İspanya'yı ele geçirme projelerini adım adım gerçekleştirdiler.

1228'den 1250'ye kadar Gırnata ve çevresindeki birkaç kent dışındaki toprakların tamamı Hristiyan yönetimine geçti. Müslümanların elinde kalan Gırnata ve civarında bulunan birkaç küçük şehirde Gırnata Sultanlığı, diğer bir ifadeyle Nasriler Devleti kuruldu (1238- 1492). Nasriler uyguladıkları esnek ve dinamik dış politika sayesinde kurdukları devleti iki buçuk asır yaşatmayı başardılar. Hristiyan krallıkları karşısına almamaya gayret gösterdiler. Gırnata Sultanlığı, takip ettiği siyaset ile 1462 yılına kadar nispeten istikrarlı bir dönem geçirdi. Fakat bu tarihten sonra iç ve dış şartlar Gırnata'nın aleyhine gelişti. İç karışıklıklar meydana geldi. Kastilya-Leon Krallığı "reconquista"nın tamamlanması için bu durumu çok iyi kullandı. Kuzey Afrika ile Gırnata arasındaki tek bağlantı yolu olan Cebelitarık zapt edildi. Gırnata Sultanlığı'nın hareket alanı gittikçe daraldı. Gırnata'nın elinde bulunan şehirler işgal edildi. Gırnata Sultanlığı 1487'de Osmanlı Padişahı II. Bayezit'ten yardım istedi. Fakat II. Bayezit, kardeşi Cem ve Memlûklular ile mücadele etme mecburiyeti gibi sebeplerle yardım gönderemedi. 1489'da Gırnata'nın etrafındaki bütün şehirler alındı ve sıra Gırnata'ya geldi. Müslümanlar çok iyi savaşmalarına rağmen erzak yokluğu ve diğer imkânsızlıklar sonucu teslim olmak zorunda kaldı (1492).

## ENDÜLÜS'TE MÜSLÜMAN VARLIĞINA SON VERİLMESİ

Kastilya Kralı Fernando (Ferdinand d'Aragon) ve eşi Kraliçe İzabella (Isabelle de Castille), Gırnata'yı teslim alırken yaptıkları anlaşmaya beş yıl uydular. Bu arada İspanyollar bütün İspanya'yı Hristiyanlaştırmayı düşünüyorlardı. Bu nedenle anlaşma maddelerini çiğnemeye başladılar. 1497 yılına girildiğinde Müslümanları Hristiyanlaştırma hareketi başladı. İlk önce Müslümanların medenî haklarında kısıtlamalar yaparak şehir idare meclisinde çalışanların işlerine son verdiler. Şehir merkezinde bulunan Müslümanlar kenar mahalle ve köylere, hatta ülke dışına göçe zorlandı. Onlar topraklarını satmaya mecbur edildi. Fakat toprak almaları yasaklandı. Bu yüzden bazı Müslümanlar topraklarını satarak Kuzey Afrika'ya göç etmeye başladılar.

1497 yılından itibaren Müslümanlar önce ikna yoluyla Hristiyanlaştırılmaya çalışıldı. Müslümanlara gönderilen din adamları, Hristiyanlığın propagandasını yaparak bu dine girilmesini teşvik ettiler. Bu yolla bir sonuca ulaşamadılar ve 1498 yılından sonra zorla Hristiyanlaştırma faaliyetine başladılar. Halkın İslam'la bağlarını koparmak için Arapça yazılmış dinî eserler toplatılıp yakıldı ve Arapça konuşmak yasaklandı. Bu uygulamalar Gırnatalı Müslümanları ayaklandırdı. 1499-1500 ve 1501'de yapılan ayaklanmalar çok sert biçimde bastırıldı. Sağ kalanlar topluca Hristiyanlığı kabul ederek canlarını kurtarabildiler. 1502'de çıkarılan bir kanunla Müslüman çiftçilerin ya Hristiyan olmaları ya da ülkeyi terk etmeleri istendi. Bu süreçte pek çok Müslüman takiiye yaparak inancını gizledi.

İspanya Krallığı 1526'da çıkardığı diğer bir kanunla bütün Müslümanların Hristiyanlığı kabul ettiklerini açıkladı. Çıkarılan kanun, bütün mescitlerin kapatılmasını gerektiriyordu. Müslüman kadınların İslami kıyafetleri bırakarak Hristiyan kadınlar gibi giyinmeleri emredildi. Aynı yıl engizisyon mahkemeleri kuruldu. 1556-1557 yıllarında çıkarılan bir ferman gereğince on

bir yaşınn altındaki çocuklar kiliselere teslim edilecekti. Bunların dışında daha pek çok hüküm, İslam inanç ve kültürünü tamamen ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu çok ağır kararlar karşısında Müslümanlar 1568-1570 yılları arasında ayaklandılar. Ancak bu ayaklanmalar bastırıldı. Engizisyon mahkemeleri, alınan kararların uygulanması için büyük gayret gösterdi. İslam'a ait ufak bir söz veya hareket en ağır şekilde cezalandırıldı.

İspanya Krallığı 1609-1614 yıllarında tespit ettikleri bütün Müslümanları ülkenin dışına sürdü. Sürgüne gönderilen Müslüman sayısı beş yüz bin civarındaydı. Müslümanlar, öncelikle Kuzey Afrika veya Fransa'ya gitmeyi tercih ettiler. Fransa'ya gidenlerin büyük bir bölümü, İtalya ve Venedik üzerinden Osmanlı topraklarına ulaştı. Bu insanların büyük bir bölümü yolculuk esnasında karşılaştıkları hastalık, açlık ve baskına uğrama gibi nedenlerle hayatlarını kaybetmişlerdir. İspanyollar önce Morisko'yu, Endülüs şehirlerinin geri alınmasıyla Hristiyan hâkimiyeti altında kalan Müslümanlar için kullandıkları Mudejar (Müdeccen) adıyla eş anlamlı tutarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de zorla Hristiyanlaştırılan eski Müslümanlara bu ismi vermişlerdir. 1491 yılında yapılan hoşgörü anlaşmasının şartları çabuk unutuldu. Önceleri barışçı yollar denenerek Müslümanların yavaş yavaş Katolik olmaları beklendi.1492'da geçişleri hızlandırmak isteği belirince, Müslümanlar verilen sözlerin tutulmadığı duygusuna kapıldılar. Bu da krallara 1491 anlaşmasını yok saymak için bahane oldu.1499'da Kardinal Ximenez de Cisneros'un Gırnata'yı ziyareti ve oradaki yargıçlarla münazarası sonucunda, yeni siyasi yol çizildi. Bunu özellikle İslamî kitapların yakılması ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri takip etti. Bu ise ertesi sene başlayıp bir yıl sürecek olan isyanla sonuçlandı. Ceza olarak Gırnata Müslümanlarına 1502'de vaftiz veya sürgün tercihleri sunuldu. Pek çoğu temel inançlarından taviz vermeksizin vaftizi seçtiler.

1502'de, yayınlanan bir fermanla bütün Müslümanlar din değiştirmeye zorlandı. Bayramların kutlanması, geleneksel giysiler giyilmesi, Arapça konuşulması, Arapça kitap bulundurulması, çocukların sünnet ettirilmesi, kadınların tesettüre uygun giyinmesi yasaklandı ve vergiler artırıldı. Bu kurallara uyulup uyulmadığının kontrol etmek için ve cezayı müeyyideleri uygulamak için Gırnata, Belensiye ve Moriskoların çoğunlukta olduğu yerlerde engizisyon mahkemeleri kuruldu. Bir Morisko'nun Ramazan'da kendisine verilen yemeği yememesi, cuma günü temizlik yapması, çocuklarına Müslüman ismi vermesi, Arapça konuşması, ağzından "Allah", "Muhammed" lafızlarından birinin çıkması ve yatak odasında hac bulundurmaması gibi sebepler engizisyon mahkemesine sevk için yeterliydi. Mahkemelerde kendilerine yüklenilen suçlu itiraf eden sanıklar para cezası, mal müsaderesi, kürek mahkûmluğu veya yakılarak öldürölme gibi cezalara çarptırılmaktaydı. Bu mahkemelerde, 1481-1517 yılları arasında ülke genelinde 13.000 kişinin diri diri yakılma cezasına mahkûm edilmiştir.

1568 yılında Gırnata'da Moriskolar Muhammed b.Ümeyye'nin önderliğinde ayaklandılar. Osmanlılardan da İspanya üzerine bir deniz seferi düzenlenmesini talep ettiler. Fakat II. Selim o sırada Kıbrıs'ın fethiyle meşgul olduğundan beklenen yardımı yapamadı. II. Felipe'nin emriyle 4 Nisan 1609'da sürgün edilmeleri benimsendi. 1614 yılına kadar devam eden sürgün sırasında İspanya'dan çıkarılan Moriskoların sayısı 300.000'i aşmıştır. Bunların büyük çoğunluğu Fas, Cezayir ve Tunus'a, az bir kısmı Selanik, Belgrat, İzmir, İstanbul, Adana, Şam ve Trablusgarp gibi Osmanlı şehirlerine gitti; bu arada Fransa, İngiltere ve İtalya'ya göç eden küçük topluluklar da oldu.

## OSMANLI-ENDÜLÜS-İSPANYA İLİŞKİLERİ

İstanbul'un Müslüman Türkler tarafından fethi, Benî Ahmer Emirliği'nde büyük bir sevinçle karşılandı. Zira bu olay son İslam devleti açısından, Hristiyan krallıklara karşı yardım talep edebilecekleri bir güç demektir. II. Bayazıt, kardeşi Cem ve Memlüklerle meşgul olduğu için (1487) de kendisinden istenilen yardımı yapamadı. Gırnata'nın düşmesinden on yıl sonra, (1502)'de bu defa şehirde kalmış olan Müslümanlar II. Bayazıt'e elçi gönderdiler. Bunun üzerine II. Bayazıt, meşhur denizci Kemal Reis kumandasında bir donanmayı Akdeniz'e gönderdi. Kemal Reis, bir grup Endülüslü Müslüman'ı kurtararak Kuzey Afrika'ya ve İstanbul'a taşınmalarını sağladı. Şarlken (V. Carl) zamanında (1516-1556), İspanyollardan büyük zulüm gören Endülüs Müslümanları, Cezayir emiri olan Hızır Reis'ten (Barbaros) yardım istediler. Hızır Reis de 1530 yılında İspanya sahillerine yedi defa gönderdiği otuz altı parçalık donanmasıyla 70.000 Müslüman'ı kurtardı. Yine Kanuni döneminde Turgut, Piyale ve Salih reisler de Osmanlı donanmasıyla, İspanya kıyılarına sayısız seferlerdüzenleyerek çok sayıda Endülüslü Müslüman'ı, Kuzey Afrika'ya taşıdılar.Türk denizcilerinin bu faaliyetleriyle Osmanlı-Endülüs münasebetlerinin iyice güçlenmekte olduğunu gören İspanyollar, Endülüs Müslümanlarının Osmanlılarla ilgilerini kesebilmek için asimilasyon faaliyetlerine hız verdiler. Dışarıyla ilişki kurduğu tespit edilen kişiler engizisyon mahkemelerinde ağır şekilde cezalandırıldılar. Bu hareketler neticesinde Endülüslüler, 1568'de İspanya'nın güney kıyılarının tamamını etkileyen büyük bir ayaklanma gerçekleştirdiler. Bu sırada Osmanlı padişahı olan II. Selim'e de üst üste mektuplar gönderildi. II. Selim de, Cezayir Beylerbeyi Kılıç Ali Paşa'ya emir verdi. Alınan emir sonucunda Kılıç Ali Paşa'nın gönderdiği donanma, Meriye önlerinde çıkan bir fırtına neticesinde dağıldı. Ertesi yıl bir komutanla bol miktarda silah ve asker gönderildi. Fakat Endülüs'e varan komutanın, mal toplamaya yönelmesi ve isyan eden Müslümanların lideri Muhammed b. Ümeyye'yi öldürtmesi, ayaklanmayı zayıflattı. Bu durumdan haberdar olan II. Selim, Endülüslülere bir defa daha yardım taahhüdünde bulunduysa da (1570) ertesi yıl, Osmanlı donanmasının Lepanto'da yakılması, vaat edilen yardımın -gerçekleşmesini imkânsız hale getirdi. Bunun da etkisiyle üç yıldır devam eden ayaklanma son buldu. İspanyollar, 1609-1614 yılları arasında ülkede bulunan Müslümanların tamamını Endülüs'ten uzaklaştırdılar. sırada Osmanlı tahtında bulunan I. Ahmet hem Avusturya hem de İran seferleriyle uğraşması ve donanmanın da güçlü olmaması sebepleriyle Endülüs Müslümanlarına yardım edemedi.Bununla beraber Sultan; Fas, İngiltere, Fransa ve Venedik gibi devletlere elçiler göndererek Osmanlı Devleti'ne sığınmak isteyen Endülüs Müslümanlarına yardımcı olunmasını istedi ve bu sayede birçok Endülüslü Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına ve İstanbul'a ulaşabildi.

## HRİSTİYANLARIN ELİNDE ENDÜLÜSLÜLER



Endülüs'te Emevî idaresi, son yirmi yılı içerisinde ortaya çıkan iç karışıklıkların bir türlü durdurulamaması yüzünden 1031 yılında çökmüş ve yerine irili ufaklı yirmiden fazla beylik ortaya çıkmıştır. Mülûkû't-Tavâif adıyla anılan bu devir, Endülüslüler için yok oluşun başlangıcı olmuştur. Bu dönemde, İberya Yarımadası'nın en stratejik şehri olan Tuleytula (Toledo), 1085 yılında Hristiyan İspanyalıların eline geçince, Tuleytula'da kalan Müslüman ahalî de Hristiyan hâkimiyeti altında müdeccen (mudejar) konumuna düştü. Hristiyan İspanyalılar, Tuleytula'nın işgali esnasında şehir halkıyla can, mal, din ve ibadet özgürlüğü maddelerini kapsayan bir anlaşma yapmışlardı. Endülüs halkıyla yapılan bu anlaşmalar Müslüman devletlerin zimmi halk ile yaptığı anlaşmalardan mülhemdir. Bunun örneklerinden birisi, 1094 yılında Belensiye'nin (Valencia) işgalinden sonra yaşanmıştır. Yapılan teslim anlaşmasına aykırı olarak şehrin kadısı İbn Cehhâf, diri diri yakılmış, Müslümanların malları müsadere edilmiş, bir kısım Müslüman erkek hadım edilerek Hristiyan idarecilere hizmetçi yapılmış ve zorla Hristiyanlaştırılmışlardır. Merkezdeki Ulu Cami de kiliseye çevrilmiştir. 1248 yılında İşbiliye (Sevilla) şehri, Hristiyanların eline geçtiğinde, şehirde bulunan bütün Müslümanlar sürgün edilmiştir. Sonra Kastilya Kralı III. Fernando, ilk iş olarak müdeccen Ulu Cami'yi kiliseye çevirmiş, sonra da Müslümanların geride bıraktığı mülklerini askerleri arasında paylaştırmıştır. Hristiyanlar, 1487 yılında bu kez Malaga şehrini işgal ettiklerinde ise şehirde bulunan on beş bine yakın Müslüman halkın tamamını esir etmişlerdir. Bunlardan yüz adedi Papa'ya, altmış genç kız Portekiz ve İtalya krallarına hediye olarak gönderilmiş, geri kalanlarsa Hristiyan ailelere, kiliselere, askerlere ve kraliyet memurlarına köle olarak dağıtılmışlardır. Müslümanlarla İspanyollar arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak bu anlaşma kuralları üç yıl kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Sonra ise Müslümanlar bu antlaşma kurallarının uygulanması konusunda şüpheye düşmeye başladılar ve yeni güvenceler istediler. Bunun üzerine kral ve kraliçe, geniş bir açıklama yapma gereği duydular. İspanya Krallığı'nın, Hristiyan liderlerinden Tuleytula (Toledo) rahiplerinin reisi Kardinal Gonzalez, Mendoza gibileri, kral ve kraliçeyi kışkırtarak onları Müslümanlar konusunda takip ettikleri politikalarını değiştirmeye zorladılar.

## ENDÜLÜS İSLAM DEVLETİ'NİN ÖNEMİ VE BATI MEDENİYETİNE ETKİSİ

Endülüs Emevileri de ilim ve kültür alanında büyük bir aşama kaydetmişti. Hem dinî ilimlerde hem de diğer ilimlerde ileri seviyedeydiler. Endülüs'te eğitime büyük önem verildiğinden okuma yazma bilmeyen çok azdı. Eğitim cami, medrese ve kütüphanelerde yapılıyordu. İlimin her dalında yetkin kişiler yetişmişti. Tefsirde Muhammed el-Kurtubi (öl.1273), hadiste İbn Abdi'l-Berr (öl. 1070), fıkıhta İbn Hazm'e (öl. 1064), tasavvufta Muhyittin İbn Arabi (öl.1240) gibi âlimler önde gelen isimlerdendir. Endülüs'te felsefe ve mantık alanlarında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Muhammed bin Meserre (öl. 931) ile başlayan felsefe geleneği İbn Bacce (öl.1138), İbn Tufeyl (öl.1185) ve İbn Rüşd (öl.1198) gibi filozoflarca devam ettirilmiştir. Grek felsefe ve mantığının tamamı Endülüslü filozoflarca Arapça'ya çevrilmiştir. İbn Rüşd'ün öğrencisi Yahudi İbn Meymun da felsefe alanında yetkin isimlerdendi. Endülüs'ün ilimdeki bu parlak döneminde Batı dünyası büyük bir karanlığın içinde bulunuyordu. Avrupa'daki Rönesans ve Reform hareketlerinin ortaya çıkmasında, Endülüs'te bulunan ilmi birikimin büyük payı vardır. Batılılar İlk defa Aristoteles ve Platon gibi filozofları Müslüman bilginlerden öğrenmişlerdir. Endülüslüler kitaba büyük değer verirdi. III. Abdurrahman Dönemi'nde dünyanın en zengin kütüphaneleri Endülüs'te bulunuyordu. Onun inşa ettirdiği Kurtuba Kütüphanesi'nde dört yüz bin kitap olduğu kaynaklarda geçmektedir. Endülüs'te bunun dışında da birçok büyük kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler engizisyon mahkemelerinin kurulduğu dönemlerde Hristiyanlar tarafından yakılmıştır. Endülüs'te Müslümanlar mimari alanında da önemli eserler inşa ettiler. Medreseler, saraylar ve büyük camiler o dönemin mimari anlayışını göstermektedir. III. Abdurrahman'ın başkentte yaptırdığı Kurtuba Medresesi, o dönemin en önemli eğitim kurumuydu. Burada Avrupa, Afrika ve Asya'dan gelen Müslüman ve Hristiyan öğrenciler öğrenim görmekteydiler. dönemin bazı meşhur eserleri, Kurtuba Ulu Cami, Medinetü'z-Zehra Camii, Caferiye (Saragossa) ve el-HamraSarayı'dır.

## ABBASİLER

### ABBASİLERİN KURULUŞU

Abbasiler 750- 1258 yılları arasında hüküm süren ve adını Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'tan alan bir devlettir. Abbasiler Devleti, Moğollar tarafından 1258 yılında yıkılana kadar beş asır hüküm sürmüştür. Abbasi ailesi başlangıçta dedeleri Hz. Abbas gibi tarafsız durarak siyasetle pek ilgilenmemiştir. Ancak, Emevi yönetiminin onları başkent Şam'dan sürmesi üzerine bu tavırlarını değiştirdiler. Emevi Halifesi I. Velid, Hz. Abbas'ın torunu Ali'yi ve yakınlarını yönetimi ele geçirirler endişesiyle sürgün etti. Ali, 714 yılında Abbasi ailesiyle birlikte bugünkü Ürdün sınırları içinde kalan Humeyme köyüne yerleşip Emevilere karşı Abbasi hareketini başlattı.

Abbasi hareketinin başladığı bu dönemde Emevilerde birçok olumsuzluk yaşanıyordu. Devlet otoritesi zayıflamıştı. Arap kabileleri arasında şiddetli savaşlar yaşanmaktaydı. Siffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Hariciler, Emevilere karşı devamlı isyan hâlinde idiler. Kerbela'da Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra halkın içinde Emevilere karşı büyük bir nefret oluşmuştu Hz. Ali taraftarı gruplar gittikçe güçlenmekteydi. Bunlar sadece Hz. Ali soyundan gelen kişilerin halife olabileceğini kabul ettikleri için Emevi yönetimini tanımıyorlardı. Bu nedenle de bazı bölgelerde Emevileri zora sokan isyanlar çıkıyorlardı. Emeviler, yürüttükleri hatalı politikalar sonucu zamanla halkın desteğini kaybettiler. Daha kuruluş safhasında Emeviler, İslami değerlere uymayan saltanata dönüş yapmışlardı. Kendileri ve çevresindekiler hariç diğer Müslümanların haklarına yeterince önem vermemişlerdir. Müslüman da olsalar Arap olmayanlara ikinci sınıf insan muamelesi yaparak yönetimde onlara söz hakkı tanımamışlardır. Mevali daima ezilmiş, sadece Emevi hanedanı ve onların taraftarları iktidarın nimetlerinden istifade etmişlerdir. Bütün bu gelişmeler ve uygun ortam Abbasilerin işlerini kolaylaştırmaktaydı. Onlar da bu ortamdan yararlanmasını çok iyi bildiler.

Abbasiler, hedeflerinin "Muhammed ailesinin iktidara gelmesi" olduğunu ve biatın, Peygamber ailesine mensup bir kişi üzerine olacağını vurguluyorlardı. Abbasiler daha harekete geçmeden önce Horasan'da kuvvetli bir güç olan Şiiler faaliyet

hâlindeydiler. Şiiler de Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını istiyorlardı. Onların büyük bir kısmı Hz. Ali'nin torunu Ebu Haşim'in etrafında toplanmıştı. Ebu Haşim de ikametgâhını Humeyne'ye nakletti ve Abbasilerle ittifak yaptı. Böylece Abbasiler daha başlangıçta Şiilerin desteğini sağlamış oldular. Emevi karşıtı bu yeni cephenin liderliğini Abbasilerden Muhammed bin Ali üstlendi. Abbasi propaganda faaliyetlerinin merkezi Kûfe ve Horasan olarak belirlendi. Faaliyetleri yürütecek teşkilat, 718 yılında artık tam olarak kurulmuştu. Bundan sonra Abbasi hareketini on iki nakip (temsilci) ve bunlara bağlı yetmiş dâî (propagandacı) büyük bir gizlilik içinde yürütüyordu. Bu propagandacılar, Emevi baskısına karşı Hakk'ın mücadelesini yaptıklarını söyleyerek halkın desteğini istiyorlardı.

Abbasiler, zamanla çok sayıda propagandacıyı değişik bölgelere gönderdiler. Her ne kadar ehlibeyt adını ön plana çıkararak halka mesaj vermişlerse de liderlik Abbasilerdeydi. Kendisinin de Peygamber ailesinin bir mensubu olduğunu her fırsatta halka anlatan Muhammed bin Ali, geniş kitlelerin sempatisini kazanmıştı. Muhammed bin Ali'nin vefatından sonra oğlu İbrahim, hareketin başına geçti. İbrahim de teşkilatçı bir liderdi. Horasan, propaganda çalışmalarının etkili biçimde yapıldığı bölgelerdendi. İbrahim, Horasanlı Ebu Müslim'i 745 yılında bu bölgeye Abbasi ailesinin temsilcisi olarak gönderdi. Orada çalışmalar hızlandırıldı. Emevi Hükümdarı II. Mervan, İbrahim bin Muhammed'i yakalayıp bir süre hapsedikten sonra idam etti. Yerine kardeşi Ebu Abbas geçti.

Ebu Müslim'in Horasan'a gitmesi, Abbasi hareketi için bir dönüm noktası oldu. Ebu Müslim, 747 yılında Abbasilerin ihtilal bayrağını Horasan'da açtı. Kısa sürede oradaki Emevi ordusunu bozguna uğratarak bölgeye hâkim oldu. Bunu, Abbasi kuvvetlerinin 749'da Kûfe şehrine girmesi takip etti. Abbasiler, aynı yıl Kûfe'de Ebu Abbas'ı halife ilan ettiler. Ebu Abbas, halife olarak Kûfe de okuduğu ilk hutbede, yönetim hakkının sadece Abbasilere ait olduğunu dile getirdi. Ehlibeyte vurgu yaparak aslında kendilerinin de ehlibeytten olduğunu söylüyordu. Ebu Abbas, Kur'an-ı Kerim'den, ... “ ...Ey Peygamber'in ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”, “De ki: Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum.” ayetlerini okuyarak adeta kendisini peygamber ailesiyle özdeşleştirip insanları ikna etmeye çalışmıştır. Emevi saltanatına son vermek amacıyla 750 yılında bir Abbasi ordusu Suriye üzerine yürüdü. Emeviler de büyük bir kuvvetle bu orduya karşı koydu. Fakat Zap Irmağı kıyısında yapılan savaş sonunda Emeviler yenildi. Abbasi ordusu, Emevilerin başkenti Dimeşk'e girdi. Yenilgiye uğrayan Emevi Hükümdarı II. Mervan, Mısır'a kaçtı. Ancak aynı yıl Abbasi askerleri tarafından burada yakalanarak öldürüldü. Böylece Emevi Devleti yıkılmış, yerini Abbasi Devleti almış oldu. Abbasiler, bu süreçte Emevi sülalesinden çok sayıda insanı ortadan kaldırdılar.

Abbasiler, iktidara ulaşana kadar Şiilerle kurdukları birlikteliği bozmamaya dikkat ettiler. Ancak iktidarı ele geçirdikten sonra onlara sırt çevirdiler. Şiiler ise Abbasilerin bu tutumuna karşı Hz. Hasan'ın torunlarından İbrahim ve kardeşi Muhammed'in önderliğinde ayaklandılar. Halife Mansur, 762-763 yıllarında bu isyanı çok sert bir şekilde bastırdı. Muhammed Hicaz'da, İbrahim de Irak'ta öldürüldü. Böylece Şiilerin önde gelen liderleri ortadan kaldırıldı. Abbasiler hilafeti ele geçirdiklerinde insanlar, onları gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kişiler olarak karşıladılar. Onlardan “mülk-devlet” yerine dine dayalı ve adil bir devlet kurmalarını bekliyorlardı. Nitekim halife, cuma namazlarında Hz. Peygamberin hırkasını giyiyordu. Etrafında, devlet işlerinde görüşlerini aldığı fakihler ve diğer din âlimleri bulunuyordu. Oysa gerçek farklıydı. Abbasi halifeleri, etrafa karşı dindar ve zahit görünmelerine rağmen halkın beklentilerine yeterli cevap vermemişlerdir.

Ebu Cafer Mansur, 754 yılında iş başına geldiğinde Abbasi yönetiminin temellerini sağlamlaştırmak için bir dizi çalışma yaptı. Hilafet makamında gözü olan ve kendisini tanımayan amcası Abdullah'ı, Ebu Müslim'in yardımıyla ortadan kaldırdı. Ardından Horasan bölgesinde çok güçlü olan Ebu Müslim'i de ileride problem çıkarabileceği endişesiyle öldürttü. Bundan sonra çeşitli bölgelerde meydana gelen pek çok ayaklanma da Mansur tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Mansur, iç tehditleri bu şekilde ortadan kaldırdıktan sonra Dicle Nehri'nin kıyısında ünlü Medinetü's-Selam (Bağdat) şehrini kurup başkent yaptı. Bağdat, kısa sürede dünyanın en önemli şehirlerinden biri hâline geldi. Mansur, devleti güçlendirmek ve sağlam temellere oturtmak için yaptığı bu icraatlarından dolayı Abbasilerin gerçek kurucusu kabul edilmiştir. Mansur, Mehdi, Harun Reşit, Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemleri, Abbasilerin, “altın çağ”ı kabul edilir. İslam medeniyetinin temelleri, geniş ölçüde bu dönemlerde atılmıştır. 847 yılından sonra başlayan Gerileme Devri, Abbasilerin yıkıldığı 1258'e kadar devam etmiştir.

## ABBASİLER YÖNETİMİNDE MEVALİ AĞIRLIĞI

Emeviler, Arap milliyetçiliğini ön planda tutan bir yönetim anlayışına sahipti. Yönetim kadroları daha çok Emevilerin veya Arapların elinde idi. Arap olmayan Müslümanlar (mevali), ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Prensip olarak tüm Müslümanların eşit haklara sahip olması beklenirken uygulamada durum farklıydı. Mesela Arap olmayan Müslümanlardan daha fazla vergi alınmaktaydı. Hatta gayr-ı müslimlerden alınan cizye vergisi, Müslümanlardan da istenmekteydi. Diğer taraftan Araplar savaşlara süvari olarak katılırken diğer Müslümanlar piyade olarak görevlendirilmekte ve savaş ganimetlerinden Araplara göre daha az pay almaktaydılar. Bu uygulama, Ömer bin Abdülaziz tarafından kaldırıldı. Onun ölümünden sonra uygulama yeniden başladı. Abbasiler, bu katı Arap milliyetçiliğini terk edip Arap olmayan Müslümanlara da önem verdiler. Mevali, Araplarla eşit haklara sahip oldu. Hatta Araplardan daha imtiyazlı duruma yükseldi.

Devlet kurulduğunda, yönetimde çok önemli makamlar, mevaliden bazı kimselere verildi. Örneğin Abbasiler hareketinin en güçlü isimlerinden biri olan Ebu Müslim, mevaliden idi. İlk Abbasi Halifesi Ebu Abbas, ona çok önem vermiştir. Çünkü Abbasiler onun sayesinde iktidara gelmişti. Halife Mansur, onun yardımıyla bazı isyanlara son verebilmişti. Abbasiler, Bağdat'ı başkent yaptıktan sonra Sasani yönetim biçimini örnek alarak halifelikten sonra en yetkili makam olan vezirlik makamını ihdas ettiler. Bu makama mevali vezirler atandı. Abbasi sarayında Farsça unvanlar kullanılır, Farsça şarkılar söylenir oldu. İran düşüncesi ve sanat anlayışı etkisini gösterdi.

Horasanlı Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra da mevali, Abbasi yönetiminde gücünü korudu. İran kökenli Bermekiler buna örnek verilebilir. Aileden ilk Müslüman olan Halit Bermeki, Halife Ebu Abbas tarafından, gayr-ı müslimlerden alınan vergilerin toplandığı Divanü'l-Harâç ve asker maaşlarıyla ilgili kurum olan Divanü'l-Cünd'ün başına getirildi. Halit'ten sonra Bermeki ailesinden Yahya Bermeki, Azerbaycan valisi oldu. Ünlü Abbasi halifesi Harun Reşit, tahta geçince onu vezir tayin ederek kendisinden sonra ülkenin en güçlü yöneticisi konumuna yükseltti. Yahya, on yedi yıl vezirlik yaptı. Yönetimde mutlak bir iktidara ve yetkiye sahipti. İki oğlu Fazıl ve Cafer de yönetimde söz sahibi oldular. Fazıl, doğu vilayetlerinin, Cafer ise batı vilayetlerinin valisi olarak görev yaptı. Böylece Bermeki ailesi ülkenin taşra yönetimine de hâkim olmuştu. İranlı mevalinin yönetimdeki bu ağırlığı, Arapların tepkisine yol açmaktaydı.

Araplar, Harun Reşit'in oğulları Emin (809-813) ile Me'mun (813-833) arasında çıkan savaşta, annesi İranlı olan Me'mun'a karşı annesi Arap olan Emin'in yanında yer aldılar. Bu savaşta Me'mun'un galip çıkması, Arapların yönetimden tamamen uzaklaştırılmalarına sebep oldu. İran kökenli kişiler vezir ya da komutan olarak yönetime ağırlıklarını koydular. Halife Harun Reşit, Bermekilerin yönetim için tehlike oluşturduklarını fark etti. Bir bahane ile 803 yılında Bermeki ailesini yönetimden tasfiye etti. Böylece doğabilecek bir karışıklığı aldığı tedbirlerle önlemiş oldu.

Harun Reşit Devri (786- 809), Abbasi Devleti'nin en parlak dönemi olarak kabul edilir. Türkler de Abbasiler dönemi'nde oldukça etkin bir konuma yükseldiler. Türkler, özellikle Me'mun dönemi'nden itibaren yönetimde söz sahibi olmaya başladılar. Me'mun, halifelüğünün ilk yıllarında büyük ölçüde İranlıların desteğine dayanmaktaydı. Ancak sonra İranlıların idarede çok etkin duruma gelmeleri üzerine, bunları bir şekilde dengelemek istedi. Fakat Araplara da güven duymadığı için Türklerin yönetimdeki gücünü artırma yoluna gitti. Halifelüğünün son yıllarında ordudaki Türklerin sayısı on bini buldu ve komuta heyetinin çoğunluğu Türk komutanlardan oluştu.

Me'mun'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım da Türklerin desteği sayesinde halife oldu. da çeşitli Türk ülkelerinden çok sayıda birlik getirerek ordunun büyük bir kısmını Türklerden oluşturdu. 836 yılında Samarra şehrini kurarak Türk birlikleriyle beraber halifelik merkezini oraya taşıdı. Böylece 892 yılına kadar sürecek olan "Samarra Dönemi" başlamış oldu. Bu süre içerisinde Türk komutan ve askerler, yönetim kadroları üzerinde ağırlıklarını iyice gösterdiler. Türkler, Mutevekkil'den itibaren halife seçimlerinde etkin rol oynadılar. Halifeler de Türk baskısından kurtulmak için çareler arıyorlardı. Çözüm olarak 892 yılında hilafet merkezi yeniden Bağdat'a taşındı. Ancak Bağdat'ta da devlet erkânı arasında rekabet sürdü. Halife Razi, adeta halife yetkileriyle donattığı Muhammed bin Raik el-Hazari'yi 936 yılında "emirü'l-ümera" tayin etti. Bu tedbir de sonuç vermedi. İmparatorluk artık gücünü kaybetmiş ve parçalanmıştı.

#### ABBASİLERİN DİN POLİTİKASI

Abbasiler, Emevilerle mücadele ederken dinî ve ehlibeyti öne çıkararak halkın desteğini almaya çalışıyorlardı. İktidar olduklarında, dine ağırlık veren bir politika izlediler. İlk Abbasi Halifesi Ebu Abbas, tahta çıktığı zaman Kûfe'de okuduğu ilk hutbesinde birçok ayet ve hadisi yorumlayarak halifelüğün dinî bir makam olduğunu belirtti. Ardından da bu makamın Dört Halife'den sonra yalnızca kendileri tarafından temsil edildiğini ilan etmiştir. Şiiler, halifelüğün Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunuyorlardı. Ancak Abbasiler, halifelüğün Hz. Peygamber'in damadı Ali vasıtasıyla değil de amcası Abbas kanalıyla devam ettiğini ileri sürerek Şiilere karşı çıktılar. Yani Şiilere göre Hz. Ali, Abbasilere göre ise Hz. Abbas vasidir (Hz. Peygamber'in bıraktığı halife).

Abbasi halifeleri, dine verdikleri önemi vurgulamak üzere, Hz. Peygamber'in cübbesini giyerek Cuma namazı kıldırması, Mekke'de Mescid-i Haram'ı, Medine'de ise Hz. Peygamber'in mescidini genişletmişlerdir. Hac yollarını onarıp güvenli hâle getirmiş, içme suyu ihtiyacını karşılamak için kuyular açtırmışlardır. Abbasiler beş asır süren iktidarları döneminde ülkenin önemli merkezlerine cami, mescit, medrese ve kütüphaneler inşa ettiler. Bu dönemde İslami ilimler büyük inkişaf gösterdi. Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi ilimler müstakil birer disiplin hâlinde metodolojilerine kavuşturuldu.

Abbasilerin mezheplere yaklaşımları zaman zaman çok farklılık gösterdi. Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde olduğu gibi bazen katı bir Mutezile anlayışını uygulayarak "Kur'an mahluk değildir." diyen âlimlere işkence edip öldürdüler. Bazen Mutevekkil gibi halifeler, çoğunluğun benimsediği Sünnî anlayışı destekleyip Sünniliğin temsilcisi konumundaki hadis bilginlerini ve hukukçuları himaye ettiler. Halife Me'mun ve daha sonra Mustansır Dönemi'nde olduğu gibi bazen de ehlibeyte çok büyük önem verip onların desteğini aldılar. Hatta Me'mun, 817 yılında Ali bin Musa'yı veliaht olarak ilan etti. Ali, erken vefat edince hilafet Alioğullarına geçmedi.

Abbasiler, Arap olmayan halkların İslam dinine girmelerini teşvik ettiler. Emeviler Dönemi'nde onlardan alınan fazla vergileri kaldırdılar. Yönetim kadrolarını onlara da açtılar. Bu politikalar sonucunda Mısır, Horasan, Türkistan bölgelerindeki insanlar kitleler hâlinde İslam dinine girdiler. Abbasiler, İslam dünyasını dış saldırılara karşı korumayı da din politikalarının bir parçası olarak gördüler. Özellikle Bizanslılara karşı düzenlenen askerî seferlerin bazılarına bizzat halifeler de katılmış ve böylece fethe verdikleri önemi ortaya koymuşlardır. Özellikle Harun Reşit Dönemi'nde merkezi Antakya olan Avasım eyaleti kurularak Türklerden oluşan askerî birlikler buralara yerleştirilmiştir. Tarsus da bu eyaletin çok önemli bir karargâhı idi. Harun Reşit, Anadolu'ya seferler düzenleyip Ereğli'ye kadar geldi. Bizans, anlaşma yaparak vergi vermeyi kabul etti. Halife Mu'tasım, bir sefer düzenleyip Ankara üzerinden Afyon'a kadar ilerleyerek Bizans'a gözdağı vermiştir. Böylece Bizans'ın önu kesilmiş, ülke ve din korunmuştur.

Abbasiler, eski İran din ve mezheplerine mensup kişi ve grupların bazen Müslümanlık görüntüsü altında yeniden dirilme çabalarını yakından takip ettiler. Gerektiğinde bunları en ağır biçimde cezalandırdılar. Eski İran-Horasan dinleri olan

Zerdüştlüğe ya da Maniheistliğe bağlılıklarını gizlice sürdürüp iki ilaha (nur ve zulmet tanrılarına) inanan Zındıklara karşı mücadele etmek için “Divanu’z-Zenadika” adlı bir teşkilat kurmuşlardır. Bunların dışında da kendisini peygamber ilan eden Zerdüştinine mensup Bihaferit gibi birçok sapık grupla mücadele etmişlerdir. Abbasiler isyan etmeyen ve zimmi statüsü verilmiş olan Yahudi ve Hristiyanlara asla müdahale etmediler. Onlar dinlerini rahatça yaşadılar, mabetlerinde ibadetlerini özgürce yaptılar.

## İÇ SORUNLAR

Abbasi Devleti, beş yüz yılı aşan ömrü içerisinde nedenleri farklı çok sayıda iç sorunla karşılaştı. Bunların başında halifelik kimin üstleneceği konusu yer aldı. Hilafet meselesi, Abbasilerin kuruluşundan yıkılışına kadar çözemedikleri bir sorun olmuştur. Örneğin bir yandan halifenin ehlibeyt’ten seçilmesi gerektiğini savunan ehlibeyt taraftarlarıyla sürekli yapılan mücadele, öte yandan Harun Reşit’in oğulları arasındaki halifelik çekişmesi Abbasileri yıpratmıştır. Bu kardeş çekişmesinde birbirleriyle rekabet hâlinde olan Arap kabileleri de yeniden mücadelelerine başlamışlardır. IX. yüzyıl ortalarından itibaren halife tayininde hem Abbasi sarayındaki şehzade annelerinin hem de Türklerin rolü oldukça arttı. Buna bağlı olarak halifelik tahtına en yetenekli ve en layık olanlar yerine ya kadınlardan en etkin olanların oğulları ya da Türk komutanların uygun bulunduğu isimler oturtuldu. Bu durum gerek Abbasi hanedanının kendi içinde gerekse Araplarla Türkler arasında bazı karışıklıklara ve iç hesaplaşmalara yol açtı. Bütün bunların yanında son dönem halifelerinin dirayetsizliği, Abbasilerin önce parçalanmasına sonra da yıkılmasına neden olmuştur.

Abbasiler iktidara geldiğinde imparatorluğun sınırları Türkistan içlerinden Pirene Dağları’na, Kafkaslardan Hint Okyanusu’na ve Büyük Sahra içlerine kadar uzanıyordu. Bu sınırlarıyla tarihin de en büyük imparatorlukların başında geliyordu. Ancak o zamanın şartları göz önüne alınacak olursa bu kadar geniş bir imparatorluğu ayakta tutmanın kolay olmayacağı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Nitekim Abbasilerin iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren kopmalar başladı. Endülü’sün istiklalini kazanmasından sonra yavaş yavaş bütün Kuzey Afrika’da bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. İşte iç sorunların bir bölümü, bu yönetim merkezinden uzak bazı bölgelerdeki valilerin ya da bölgesel liderlerin bağımsızlık isteğinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin Horasan bölgesinde Tahiriler ve Samaniler, Suriye ve el-Cezire’de Hamdaniler, Sistan bölgesinde Saffariler, Mısır’da Tolunoğulları, Kuzey Afrika’da Ağlebiler bu şekilde ortaya çıkmışlardı.

Abbasiler iç sorunlardan biri olan Emevilerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Emevi sülalesinden gelenler, fırsat buldukça Emevi Devleti’ni tekrar canlandırmak için harekete geçiyor ve isyan çıkarıyorlardı. Nitekim Emin ile Me’mun arasındaki mücadele sürerken Emevi sülalesinden Ali bin Halit isyan ederek Suriye üzerine yürüdü ve bir süre Suriye ve çevresini kendisine bağladı. Fakat Abbasiler, bu hareketi çok fazla genişlemeden durdurmayı başardılar. Aynı şekilde çeşitli dönemlerde ayaklanan Şiiler her defasında kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Basra ile çevresinde ortaya çıkan Zenciler Hareketi, iç sorunlar arasında sosyal ve ekonomik nedenlerle ortaya çıkmıştı. Bu bölgede tarla ve tuzlalarda çalışan çok sayıda zenci köle, çalışma şartlarının ağırlığından şikâyet ederek 869 yılında Hz. Ali soyundan olduğunu söyleyen Ali bin Muhammed adlı bir kişinin önderliğinde ayaklandı. İsyan kısa sürede genişleyerek Abbasi yöneticilerini tedirgin edecek bir boyuta ulaştı. Birbiri ardına yeni grupların katılmasıyla isyan, süratle yayıldı. Zencilerin askerî harekâtı başlangıçta oldukça parlaktı. Güney Irak ve Güneybatı İran’ın önemli bölgelerini hâkimiyetleri altına alıp Basra ve Vasi’tı zapt ettiler. Böylece Bağdat’ı da tehdit etmeye başladılar. Nihayet uzun ve çetin mücadelelerden sonra Türk komutan ve askerlerin katkıları sayesinde 883 yılında isyan güçlülük bastırılabilirdi.

## Yönetim Karşısı Dinî ve Siyasi Hareketler

Abbasiler Dönemi’nde devlet içinde meydana gelen dinî- siyasi hareketlerin başında Hz. Ali’nin torunları ve onları destekleyen Şiilerin çıkardığı isyanlar gelmektedir. Abbasi halifeleri, Hz. Ali soyundan gelenleri sürekli takip ettiriyor ve baskı altında tutuyorlardı. Bu nedenle Mansur Dönemi’nde iktidarı ele geçirmek için Hz. Hasan’ın soyundan gelen Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim, Mansur’a karşı harekete geçtiler. Uzun müddet gizli çalışan ve halifenin takibinden kurtulmak için devamlı yer değiştiren bu iki kardeş, nihayet ailelerine yapılan baskıya dayanamayarak ortaya çıktılar. Medine’de başlayan isyan, kısa sürede Mekke’ye, oradan da Basra ve çevresine yayıldı. Bu vilayetlerde Muhammed’e halife olarak biat edildi. Ancak 762 yılında Muhammed, ertesi yıl da İbrahim yakalanarak idam edildi. Şiilerin isyanları bununla bitmedi.

Halife Hadi (785- 786) Dönemi’nde Medine’de yine Hz. Hasan’ın torunlarından Hüseyin bin Ali, Abbasileri tanımadığını belirtti. Ayaklanarak Medine ve Mekke’yi kontrol altına alıp kendisini halife ilan etti. Ancak Abbasiler, Hüseyin bin Ali’yi öldürmek suretiyle bu isyanı da basturdılar. Hüseyin’in kardeşi İdris, kaçarak bugünkü Fas’ın üzerinde bulunduğu topraklara yerleşti. Harun Reşit zamanında kurulacak olan İdrisiler Devleti’nin temellerini attı. Halife Me’mun, taht kavgasında kardeşi Emin’e üstünlük sağlayınca Merv’de bulunduğu sırada kendi yerine ehlibeytten Ali er-Rıza’yı veliyet tayin etmek istedi. Bağdat’daki Şiiler, bu haberi alınca hemen Hz. Hasan’ın soyundan İbrahim bin Mehdi’yi halife ilan ettiler. Me’mun’un, Ali er-Rıza ile ilgili kararından vazgeçerek Bağdat’a dönmesi üzerine İbrahim bin Mehdi, halifelik makamını terk etmek zorunda kaldı. Mu’tasım (833-842) Dönemi’nde bu sefer Hz. Hüseyin’in soyundan gelen Muhammed bin Kasım, Horasan’da isyan edip halktan biat almaya başladı. Fakat Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah bin Tahir tarafından yakalanan Kasım hapsedildi. 10. yüzyılda Şiilik, Abbasilere karşı halk direnişini yeniden etkileyen bir faktör oldu. Geniş bir alanda propaganda yapıldı.

Şia’nın bir kolu olan İsmailîlerin dinî-siyasî kışkırtmaları, Irak, Suriye ve Bahreyn’de Karmatî denilen ayaklanmaya sebep oldu. Bahreyn’de Karmatiler devleti kuruldu. Karmatiler, Basra ve Kûfe’ye sadırdılar. Hac yolunu kesip Mekke’yi

yağmaladılar. Hacerüleşved'i söküp Ahsa'ya götürdüler. Burada yirmi bin silahlı eşkıya yaşıyordu. Yirmi yıl sonra Hacer-i Esvet'i tekrar iade ettiler. Öte taraftan 925 yılında bağımsız bir devlet kuran Şii Büveyhiler 945 yılında Bağdat'ı işgal edince artık Abbasi halifelerinin siyasi bir otoritesi kalmadı. Halife, sembolik bir dinî lider olarak yerinde kaldı.

Hariciler, Emeviler Dönemi'nde olduğu gibi Abbasiler Dönemi'nde de bazı isyan girişimlerinde bulundular. Abbasilerin kuruluş yıllarında Berberilerin toplu olarak katılmasıyla güçlenen Hariciler, Kuzey Afrika'da çeşitli isyanlar çıkardılar. Haricilerin İbaziyye koluna mensup olan Benî Rüstem, Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu. Bunlar ve benzeri diğer Harici gruplarla uzun süre mücadele edildi. Kuzey Afrika'nın yanı sıra Irak ve Horasan da bu isyanların meydana geldiği bölgelerdi. Harun Reşit Dönemi'nde, halifenin zulüm ve haksızlık yaptığı gerekçesiyle Musul ve Kirman'da gerçekleşen Harici ayaklanmaları, bunlar arasında en tehlikeli olanıydı. Halife, Musul İsyanı'nı zorlukla bastırabildi. Aynı yıl Kirman'da başlayıp Afganistan'a kadar genişleyen diğer Harici isyanına ise ancak Me'mun Dönemi'nde son verilebildi.

Abbasiler, mevaliye değer verince Hariciler, Emeviler Dönemi'ndeki kadar kendilerine taraftar bulamadılar. Horasan'da ortaya çıkan Yusuf bin İbrahim el-Berm adlı Harici, Abbasilere isyan edince (777) Halife Mehdi-Billah, Sicistan Valisi Yezid bin Mezyet eş-Şeybani'yi Yusuf'un üzerine gönderdi. Vali Yezid, bazı bölgeleri işgal eden Yusuf'u mağlup etti. Çeşitli bölgelerde farklı Harici gruplar, zaman zaman ayaklandıysa da bunlar devlet kuvvetlerince hemen bastırıldı.

### İslam Karşıtı Dinî ve Siyasi Hareketler

Abbasiler Dönemi'nde isyan eden bazı gruplar, hem yönetime hem de İslam'a karşı çıkıyorlardı. Amaçları, İslam'ı yıkmak ve eski dinlerini yeniden yaşatmaktı. İran ve Horasan kaynaklı bu hareketlerin en tehlikeli olanları Ravendiyye, Mukanna (Peçeli), Babek, Mazyar ve Zındıklık hareketleridir.

#### Mukanna İsyanı

Horasan'daki isyanların en tehlikelisi Mukanna (Peçeli) İsyanı'dır. Bu isyan, Abbasileri uzun süre uğraştırdıktan sonra ancak 789 yılında bastırılabilirdi. Adı Hâkim bin Haşim olan bu kişi, çirkinliğini gizlemek veya tanınmamak için yüzüne süslü bir peçe taktığından kendisine peçeli denmiştir. Önce peygamberlik daha sonra da ilahlık iddiasında bulunan İranlı Mukanna, İslam dininin yayılmasını engellemek için Merv'de isyan başlattı. O, ruhun bir bedenden diğer bedene girmesi anlamına gelen tenasüh inancını savunmaktaydı. Allah'ın sırasıyla Âdem, Nuh ve Ebu Müslim'in bedenine girdiğini, en son da kendi bedeninde belirdiğini iddia ediyordu. Bundan başka o, taraftarlarına İslam'daki ibadetleri kaldırdığını ve haramları helal kıldığını açıkladı. Ayrıca eski İran inançlarından olan Mazdekiliğe uygun olarak mal ve kadınları herkes için ortak hâle getirdi. Zalim ve ahlaki zaafiyeti olmasına rağmen birçok taraftar buldu. Halife Mehdi, Mukanna'nın üzerine bir ordu gönderdi. Mukanna, Keş yakınında bulunan Siyam Kalesi'ne yerleşti. Abbasi ordusunun kuşatmasının uzun sürmesi üzerine kurtuluşunun mümkün olmadığını anlayınca ailesi ve taraftarlarıyla birlikte intihar etti.

#### Babek İsyanı

Abbasiler Devri'nde ortaya çıkan isyanların en önemlisi ve en tehlikelisi; geniş bir alana yayılması, devamlılığı, teşkilatlanması ve bütünlük arz etmesi bakımından, Babek İsyanı'dır. Babek'in de Mukanna'nın fikirlerine benzer görüşleri vardı. da ilahlık taslıyor, tenasühe inanıyor ve haramları helal kabul ediyordu. Taraftarları arasında Kur'an okuyanlar bulunsada onlar namaz kılmaz ve oruç tutmazlardı. Bu görüşleri benimseyenler aynı zamanda Hürremiler olarak da bilinir. Siyasi ve askerî sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Babek'in taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil ediyordu. O, büyük arazilerin taksim edileceğini vadediyor ve sözünü de tutuyordu. 816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Babek, uzun müddet isyanını devam ettirmiş, İran ve Ermenistan eyaletlerine hâkim olmuştu. Ermenistan kralı ve Bizans'tan da destek alan Babek, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup edip nüfuz alanını genişletmişti. Bazz'da karargâh kuran Babek, çevredeki Müslüman halka saldırarak kadın çocuk demeden herkesi öldürdü. İsyanı bastırmak için Azerbaycan'a birbiri ardına valiler tayin edildi. Ancak valilerin bütün çabalarına rağmen Me'mun döneminde isyana son verilemedi. 837 yılında Halife Mu'tasım, yirmi yıldır devleti meşgul eden bu isyanın üstesinden gelebilmek için Afşin, İnâk et-Türkî ve Beşir et-Türkî gibi Türk komutanları görevlendirdi. Uzun mücadelelerden sonra Abbasi güçleri 838 yılında Babek'in bulunduğu Bezz kentine girmeyi başardı. Yapılan muharebede mağlup olan Babek, Afşin tarafından yakın adamlarıyla birlikte yakalanarak Bağdat'ta idam edildi.

#### Mazyar İsyanı

Taberistan bölgesinde Mazyar adında bir Mecusi, 839 yılında isyan etti. Halife Mu'tasım, Horasan Valisi Abdullah bin Tahir'i isyanı bastırmakla görevlendirildi. Türk komutanlardan Afşin, Vali Abdullah'ın başarısız olmasını istiyordu. Çünkü Afşin, Horasan valiliğine talipti. Mazyar'a bir mektup yazarak gizlice destek verdi. Ancak isyan bastırıldı. Mazyar idam edildi. Afşin ise ihanetle suçlanarak hapse atıldı ve orada öldü.

#### Zındıklar Hareketi

Müslüman göründükleri hâlde eski dinleri Zerdüştlük'e veya Maniheizm'e bağlı olan kişilere zındık, bunlardan oluşan topluluklara da Zenadika denmiştir. Hz. Ömer Dönemi'nde İran ele geçirildikten sonra çok sayıda İranlı, İslam dinine girmeye başladı. Ancak bunların bir bölümü görünürde Müslüman olmuştu. Zındık denilen bu kimseler, Emeviler Dönemi'nin sonlarında, özellikle de Abbasilerin ilk dönemlerinde asıl inançlarını yaymak için birtakım çabalar içine girdiler. Bu çerçevede gerek Farsçadan Arapçaya tercüme ettikleri eserlerle gerekse uygun buldukları ortamlarda şiir ve edebiyatı

kullanmak suretiyle fikirlerini yaymaya çalıştılar. Abbasi yöneticileri, zındıklara karşı başlangıçtan itibaren sert önlemler aldılar. Özellikle Halife el-Mehdi (775- 785) ile yerine geçen oğlu el-Hadi (785-786) dönemlerinde söz konusu kişi ve gruplara karşı etkin bir mücadele yürütüldü.

## MERKEZÎ İDAREDEN KOPMALAR

Abbassiler, Asya ve Afrika kıtaları üzerinde çok geniş bir coğrafyaya hükmetmekteydiler. Ancak böyle büyük bir imparatorluğu ayakta tutabilmek için merkezî yönetimin çok güçlü olması gerekiyordu. Oysa Abbassiler, daha kuruluş yıllarındayken 756'da bağımsız Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla merkezî yönetimden ilk kopmalar başlamış oldu. Abbassilerde zaman zaman merkezî yönetimin gücünü yitirdiği dönemler olmuştur. Bu iktidar zafiyeti, dokuzuncu halife Vasık'tan sonra artarak devam etmiştir. Artık devleti çöküşe doğru götürecek olan gerileme dönemi başlamıştır. Buna bağlı olarak devlet, egemenliğini korumakta yetersiz kalmıştır. Şiiler, Hariciler, bazı valiler, kendi bölgelerinde güçlü ve etkili olan bazı aileler, merkezî yönetimin güçsüzlüğünden yararlanarak özellikle uzak bölgelerde bağımsız ya da yarı bağımsız devletler oluşturma yoluna gitmişlerdir.

VIII. yüzyıl sonlarına doğru Abbassilerin artık yeterince kontrol edemedikleri Kuzey Afrika topraklarında Hariciler, 777'de Cezayir'de Rüstemiler Devleti'ni, ehlibeyt taraftarları ise 788'de Fas'ta İdrisiler Devleti'ni kurdular. Halife Razi, 936 yılında devlet erkânı arasındaki uyumsuzluğa son vermek amacıyla halife yetkileriyle donatılmış olan emirü'l-ümera makamını ihdas edip yetkilerini devretti. Bu durum, halifenin otoritesini kaybetmesi anlamına geliyordu. Hilafet merkezinin Samarra'dan Bağdat'a taşınmasından sonra da bazı Türk komutanlarının kendi başlarına davranmaları, istediklerini halife yapmaları, istemediklerini halifelikten uzaklaştırmaları ve yabancıların emirü'l-ümera olarak atanmaları yönetim boşluğunun açık göstergesi olmuştur. Merkezî yönetimdeki bu zaafiyetle, iç ve dış sorunlar karşısında daha fazla dayanamayan Abbassiler, IX. yüzyıldan itibaren parçalandı. Bazı valiler, idare ettikleri vilayetleri birer devlete dönüştürdüler. Bu devletlerin başlıcaları şunlardır:

Ağlebiler(800-909):Tunus'a vali olarak atanan İbrahim bin Ağlep et-Temimi tarafından kuruldu. Temimi, Kayrevan'ı merkez yaparak Trablusgarp, Fas ve Cezayir'e hâkim oldu. Ağlebiler, tersaneler kurup fetihler yaptılar. Sicilya'yı ve İtalya'nın bazı bölgelerini aldılar. Sonra da Fatımiler Devleti'ne yenilip yıkıldılar.

1.Tolunoğulları (868- 905):Bir Türk komutanının oğlu olan Ahmet, Mısır'da vali olduğu zaman bağımsızlığını ilan etti. Sonra Abbassilerle anlaşarak haraç ödeyip 37 yıl süren bir devlet kurdu.

2.İhşidiler (935-969):Muhammed bin Tuğç tarafından Mısır'da kurulan bir aile devletidir. Halife Razi tarafından vali olarak atanan Muhammed, Suriye ve Mısır'a hâkim oldu.

3.Tahiriler (821-875):Horasan Valisi Abdullah bin Tahir tarafından İran'da kurulan bir Şii devletidir. Yakup bin Leys, bölgeyi işgal edince saltanatları sona erdi.

4.Saffariler (870-1163): Yakup bin Leys es-Saffar adında bir Harici, Sistan'da bu devleti kurdu. Herat, Belh ve Kabil'i de alarak otuz üç yıl hüküm sürdü. Kalaycılık yaptığından dolayı saffar ismini almıştır.

5.Samaniler (874-999): Fergana Valisi İsmail bin Ahmet tarafından kurulan bu devlet zamanla genişleyerek bir asırdan fazla hüküm sürdü. Samani ailesi, Me'mun zamanından beri itibarlıydı. Horasan ve İran'daki hizmetlerinin yanı sıra İslam'ın Türkistan'da yayılmasına ve Karahanlıların Müslüman olmalarına büyük katkıları oldu.

Bu devletler, idareleri altındaki topraklarda birer hükümdar gibi hareket ederlerdi. Abbasi halifelerine bağlılıklarının işareti olarak cuma hutbelerinde onların adlarını anarlar ve paraların üzerinde kendi adlarıyla birlikte halifelerin adlarını da yazdırırlardı.

10. yüzyılda, Abbasi toprakları üzerinde yönetimi iyice zayıflatan iki önemli devlet daha ortaya çıktı. Bunların biri Büveyhiler (932-1062), diğeri ise Fatımiler'di (909-1171). Her iki devlet de Şiiler tarafından kurulmuştur. Büveyhiler, köken itibarıyla İranlı olan Ebu Suça Büveyh tarafından 932' de kuruldu. İran'da egemenliklerini kurduktan sonra 945 yılında Abbasi halifesinin bulunduğu Bağdat'ı işgal ettiler.

## 6.Büveyhiler

Halife Müstekfi, Ahmet Büveyhi'yi emirü'l-ümera olarak atadı. Bundan sonra bir asrı aşkın bir süre Abbasi yönetiminde etkili oldular. Abbasi halifelerini tamamen kendi kontrolleri altına aldılar. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girip Büveyhilerin iktidarına son verdi. Böylece Abbasi hanedanını da Büveyhilerden kurtardı. İran'daki Büveyhiler ise yedi sene daha iktidarını sürdürdü.

## 7.Fatımiler

Fatımiler Şii imamlarından Ubeydullah Mehdi tarafından 909 yılında Kuzey Afrika'da kuruldu. Devleti kuranlar, Hz. Fatıma yoluyla Hz. Peygamberin soyundan geldiklerini söyleyerek yeni devlete Fatımiler adını verdiler. Ağlebileri ve İdrisileri mağlup edip Kuzey Afrika'ya hâkim oldular. Abbassiler gibi Fatımiler de İslam dünyasına hâkim olmak istiyorlardı. Bu amaçla bir taraftan Mağrip ve Endülüs üzerinde egemenlik kurmaya çalıştılar. Endülüs Emevi Devleti'yle deniz savaşları

yaptılar, diğer taraftan da Abbasilere bağımlı İhşidîlerin elinden Mısır'ı aldılar ve yönetim merkezlerini buraya taşıdılar. Mısır'da ve Kahire'de sanat değeri çok yüksek mimari eserler meydana getirdiler. Mesela Ezher Üniversitesi ve Camii bu dönemde inşa edilmiştir. Bağdat'ı işgal etmek için Suriye üzerine seferler düzenlediler. Mekke ve Medine'nin içinde bulunduğu Hicaz bölgesine hâkim olup burada hutbeleri kendi adlarına okuttular. Fatımilerin Abbasiler aleyhine gelişen bu tehlikeli ilerleyiş, yine Selçuklu Türklerinin devreye girmesiyle durdurulabildi. Haçlı seferleri sırasında Fatımiler zayıfladılar. Bizans'la anlaşmalar yaptılar. Hükümeti ve askerî işleri artık vezirler yürütüyordu. Selahattin Eyyubi bu devletin hükümranlığına son verdi.

## ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

Abbasiler, varlığını beş asır devam ettirmiş bir devlettir. Bu uzun süre içinde çevresinde ve içeride, birçok siyasi olaylarla karşılaşmıştır. Öncelikle Kuzeybatı sınır devleti olan Bizans ile ilişkileri önemlidir. Bizanslılarla ilişkiler, Halife Mehdi zamanında başlamıştır. Oğlu Harun Reşit komutasındaki İslam ordusu 782'de Kostantiniye'ye giremedi fakat Üsküdar sahillerine kadar ulaşmıştır. Yılda 70.000 ve 90.000 dinar iki taksitte ödeme şartıyla kraliçe İrene ile barış anlaşması imzaladı. 838 yıllarında Mu'tasım, bir sefer tertip etti. Fakat ordu, Amorium şehrine kadar gitti ve memleketteki isyan sebebiyle geri geldi. Mu'tasım'dan sonra, Bizans üzerine hiçbir ciddi sefer yapılmamıştır. Ancak hudud boylarındaki askerler zaman zaman akınlar düzenlemekle yetinmişlerdir. Bu seferlerin hedefi, askeri kuvvetleri talimli tutmak, yetiştirmek ve ganimet toplamaktır. Abbasiler zamanında, meydana gelen siyasi olaylardan bir diğeri de, Abdullah b. Ali'nin isyanı ve ortadan kaldırılmasıdır.

Abdullah b. Ali, Halife Seffâh ile Mansur'un amcası, Abbasilerin kuruluşunda önemli rol oynayan bir devlet adamıdır. Abdullah b. Ali, Abbasi Devleti'nin kurulması üzerine Suriye valiliğine tayin edildi. Aşırı ihtirasının sonucu olarak, devletin emniyetini tehdit eder hale geldi. Abdullah, Ebu'l-Abbas es-Seffâh'ın ölümü üzerine halifelik iddiasında bulundu. Kendisini biat etmeye zorlayan, Halife Ebu Ca'fer el-Mansur'a isyan etti. Halife Ca'fer, bunun üzerine ünlü komutan Ebu Müslim'i onun üzerine gönderdi. Ebu Müslim'e karşı savaşmayacaklarını tahmin ettiği 17.000 Horasanlı askerini öldürttü. Nusaybin yakınlarında, Ebu Müslim ile giriştiği savaşta mağlup oldu ve savaş meydanını terk ederek Basra valisi olan kardeşi Süleyman'a sığındı. Süleyman ve diğer kardeşi İsa, Halife Cafer'den kardeşlerinin affını istediler. Halife de onu affetti. Ancak daha sonra yakalatarak, Hire'de temeline tuz doldurulmuş bir eve hapsedti. Yaklaşık yedi yıl hapisnede kalan Abdullah, akıtılan suların tuzları eritmesiyle çöken binanın enkazı altında can verdi. Abbasi devletinin kurucusu Seffâh, Emevi hanedanından sağ kalanları ve taraftarlarını takip etti.

Abbasiler, Emevilerden intikam almada aşırı giderek onların kökünü kurutmaya çalıştılar. Abbasilerin, Emevilerle karşı beslediği intikam ruhu Seffâh'ın ölümüyle son bulmadı. Halife Me'mun da, seleflerinin yolunu takip etti. Hatta daha da ileri giderek, Muaviye b. Ebu Süfya'nın cuma hutbelerinde lanetlenmesini emretti. Abbasiler, Emevi hanedanı ve taraftarlarını cezalandırma şiddetini artırarak, halife mezarlarını kazdırarak cesetlere işkence yapmaya kadar vardırıdılar. Ümeyyeoğullarını ve taraftarlarını öldürüp, mallarına el koydular.

Abbasiler devrinde, Hz. Ali oğullarından ilk isyan edenler, Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim'dir. dönemde, Hz. Hüseyin evladının en meşhuru da İmamiye Şiası'nın lideri Ca'fer Sadık b. Muhammed Bâkır'dı. Fakat o bu konuda sessiz kalmayı tercih etti. Bir diğer Hz. Ali evladından olan kişi de Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'dir. Hilafete heveslenen ilk kişi oldu. Bu düşüncesini de Hz. Ali'nin torunlarından biri olmasına bağlıyordu. Hâlbuki Abbasiler, onları memnun etmek için bol hediye vermek ve yumuşak söz söylemek gibi birçok yollara başvuyorlardı. 762 yılında Muhammed, gizlice davetini yayıp uzun zaman gizlendikten sonra, artık ortaya çıkmaktan başka çare kalmadığına karar verdi. Mekke ve Medine halkı, imametini kabul etti ve kendisi de "Emîru'l- Mü'minin" lakabını aldı. Halife Mansur, Muhammed'in üzerine İsa b. Musa komutasında bir ordu gönderdi. Medine'de yapılan savaşta öldürüldü ve başı kesilip İsa b. Musa'ya gönderildi. Diğer taraftan Basra'da isyan eden kardeşi İbrahim de üzerine gönderilen İsa b. Musa'nın ordusu tarafından Bâhamra denilen yerde yapılan savaşta yenildi (25 Zilkade 145-762).

Halife Hâdi zamanında, Medine'de halkı etrafında toplayan Hüseyin b. Ali, Mekke ve Medine'de 169-786'isyan etti. Hüseyin, Medine'de isyan ettikten sonra on gün orada kaldı ve sonra Mekke'ye hareket etti. Mekke'ye altı mil uzaklıktaki Fah vadisinde Abbasi ordusu karşısında kahramanca savaştıktan sonra öldürüldü. Kendisi ile beraber ailesinden bazıları da kılıçtan geçirildi. Bundan sonra da Hz. Ali evladından olanların isyanları devam etti. Yahya b. Abdullah ve kardeşi İdris b. Abdullah, Muhammed b. Cafer ve Kasım b. İbrahim, Cafer-i Sâdık'ın oğlu Muhammed Dîbac, isyanları devam ettirdiler.

Abbasilerin ilk yıllarında Ezârika, Sufriyye ve Necedât gibi bazı Harici kolları Irak ve çevresi ile Kuzey Afrika'da birtakım isyan hareketlerine girişmişlerdi. Ancak bunlar devlet kuvvetleri tarafından hemen bastırıldılar. Zenci isyanlarından sonra, İsmailî ve Şii fikirlerin toplumda etkileri devam etti. Hamdan Karmat adındaki bir dai (ajan), ilk defa Küfe'de Sevad köylüleri arasında etkili olmaya başlamıştı. İsmailî çeteler de 801-806 yılları arasında Suriye, Filistin ve el-Cezire'de faaliyette idiler. Bahreyn bölgesindeki Karmatiler ise Ahsa'da 20.000 kadar silahlı çete kurarak kuzeye doğru ilerlediler ve Küfe'yi yağmaladılar. 929'da Mekke'yi işgal ederek Hacerülesved'i Ahsâ'ya götürdüler. Hacerü'l-Esved, ancak 20 yıl sonra Fatımî araçların vesilesiyle tekrar yerine konuldu. Karmatilerin etkisi ve faaliyetleri, XI. yüzyılda da devam etti. İnanç sistemleri, genellikle Şiiğin, Batıniliğin ve eski İran inançlarından esinlenmekteydi. Kısacası ülkelerin çeşitli yerlerinde düşünce ve inanç ayrılıklarına ve siyasi hâkimiyete dayanan çatışmaların ve isyanların çıkması Abbasi Devleti'ni siyasi bakımdan zayıflatmıştır. Nitekim Şiiilik, Mukannaiye, Babekiyye, Karmatilik, İsmaililik Haşhaşilik gibi cereyanlar ve onların merkezi otoriteye karşı isyan hareketleri büyük kitlelere mal olmuş ve halifeleri uzun yıllar uğraştırmışlardır.

## MOĞOL İSTİLASI VE ABBASİLERİN YIKILIŞI

Abbasiler, Moğol istilası öncesinde zor günler geçirmekteydi. Kuzey Afrika olmak üzere çoğu bölgede nüfuzunu kaybetmişti. Büyük Selçuklu Devleti de dağılarak yerini birtakım küçük devletlere bırakmıştı. Frankların öncülük ettiği Haçlı orduları, Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla İslam dünyasına üst üste seferler gerçekleştiriyorlardı. Abbasi halifesinin siyasi ve askerî gücü kalmadığı için Haçlılara karşı koyamıyordu. Harzemşahlar (1097-1231), bu dönemde sınırları içine Maverâünnehir, Harzem, İran ve Irak'ı alan büyük bir imparatorluğa dönüşmüştü. İslam dünyasının liderliğini hedefleyen bu devlet de Abbasilerle rekabet hâlindeydi. Hz. Ali soyundan olan bir kişiyi halife ilan edip onun adına hutbe okutmaya başlamışlardı.

İslam âlemi bu durumda iken Cengiz Han liderliğindeki Moğollar, Çin'e karşı yaptıkları başarılı akınlardan sonra batıya yönelerek İslam dünyasını istila etmeye başladı. Moğollar, Harzemşahlar Devleti'ni birkaç yıl içinde çöktürdüler. Artık onlara karşı koyabilecek bir güç kalmamıştı. Cengiz Han'dan sonra da Moğol istilası devam etti. Moğollar; Semerkant, Buhara, Taşkent, Harizm ve Belh şehirlerini yerle bir ettiler. Son olarak Azerbaycan ve İran'ı alarak buralara yerleştiler. Böylece Abbasilerle Moğollar komşu iki devlet hâline geldiler. Cengiz Han'ın torunlarından Hülagu, Bağdat'ı almak üzere harekete geçti. 1258 yılının ocak ayında Bağdat önlerine geldive kenti kuşattı. Bağdat, Moğollara karşı dayanacak güçte değildi. Barış girişimlerinden de sonuç alınmayınca son Abbasi Halifesi Mustasım Billah diğer devlet yetkilileriyle birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Hülagu, teslim olanları öldürttü. Beş yüz yıldır İslam dünyasının en gözde şehri olan Bağdat, diğer İslam şehirleri gibi tahrip edildi. Şehir yağmalanıp yakıldı. İnsanlar kılıçtan geçirildi. Asırlardır gelişen bir medeniyet acımasızca yok edildi. Saraylar, camiler, kütüphaneler ve diğer tarihî ve mimari eserler yerle bir edildi. Kütüphaneler ve kitaplar ateşe verildi. Yakılan kitaplardan arta kalanlar Dicle Nehri'ne atıldı.

Moğolların Bağdat'ı işgal etmeleri, İslam tarihinde büyük bir felaket olarak kabul edilmektedir. Bu olay, etkisini siyasi alandan daha çok uygarlık alanında göstermiştir. 750- 1258 yılları arasında beş yüz sekiz yıl hüküm süren Abbasiler, İslam tarihindeki en uzun ömürlü devletlerden biridir. İslam medeniyeti, en parlak dönemlerinden birini bu devlet zamanında yaşamıştır. Abbasi halifeleri, Müslümanlara hem siyasi hem de manevi olarak liderlik yapmışlardır. Moğolların Bağdat katliamından kurtulan Abbasi şehzadesi Ahmet, Şam'a sığınmıştı. İlk Memluk Sultanı Baybars, Suriye'ye saldıran Moğol ordularını yenip burayı kendisine bağladı. Daha sonra Şam'daki şehzade Ahmet'i Kahire'ye götürdü ve 1261'de onu sembolik olarak halife ilan etti. Memluk sultanı bu davranışıyla manevi nüfuz kazandı. Böylece üç yıl önce Bağdat'ta sona erdirilen Abbasi halifeliği, üç yıl sonra Kahire'de yeniden canlandırılmış oldu. Bu halifeler devlet işlerine karışmayan, sembolik dinî liderlerdi. Dinî amaçlara yönelik birtakım vakfiyeler onların kontrolündeydi. İsimleri, sultanların isimleriyle beraber hutbelerde zikrediliyordu.

#### ABBASİLERİN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Abbasiler, İslam kültür ve medeniyetine birçok alanda katkıda bulunmuşlardır. Abbasilerin İslam medeniyetine kazandırdıkları kurumların başında vezirlik müessesesi gelmektedir. Vezir, Abbasi devlet yönetiminde halifeden sonra en yetkili kişiydi. Gerektiğinde mezalim mahkemelerine (yüce divan) başkanlık yapar, maliyeden gerekli yerlere harcama yapardı. Valilerin tayini ve azli yetkisi de ona aitti. Vezirlerin yetkili olduğu birçok farklı divan bulunurdu. Bu divanlardan oluşan merkezî bir divana başvezir başkanlık ederdi. Abbasi şehirlerinin asayiş ve güvenliğini şurta adı verilen polis teşkilatı sağlamaktaydı. İlk zamanlarda adli teşkilata bağlı olan şurta daha sonra müstakil bir birim hâline geldi.

Abbasi devlet teşkilatının bir diğer birimi de hâciplik idi. Hâciplik, halifeyi suikastlere karşı korumak ve halkın halifeyi gereksiz yere meşgul etmesini engellemek amacıyla kurulmuştu. Merkezîyetçi bir karaktere sahip olan Abbasi Devleti'nin diğer bir kurumu da emirü'l-ümeralıktır. Bu müessese, halifenin siyasi otoritesinin zayıflaması üzerine idareciler arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesine son vermek için kurulmuştur.

Divanü'l-Ceyş'in idare ettiği Abbasi ordusunun temelini murtazika (ücretli) adı verilen nizami ve daimi statüdeki muvazzaf askerler oluşturmuştur. Bunların maaşları devlet tarafından ödenirdi. Bunun yanı sıra gönüllü olarak orduya katılan ve zekâtla ganimetten pay alan ikinci bir grup daha vardı ki bunlara mutatavvıa (gönüllü) denirdi. Başlangıçta Abbasi ordusu Araplar, İranlılar, Türkler, Zenciler ve Berberilerden oluşurken daha sonraları ordunun etnik yapısı zenginleşti. Türklerin ordudaki etkinliğinin artmasıyla sistem değişikliğine gidildi ve onlu sisteme geçildi. Ayrıca büyük şehirlerde gemi üretimine geçen Abbasiler denizcilige de önem verdiler.

Abbasilerde adalet teşkilatı mahkeme, mezalim mahkemeleri ve hisbe teşkilatından oluşmaktaydı. Fakihler arasından seçilen kadıları valiler atamaktaydı. Valilerin atadığı kadılar Harun Reşit'ten itibaren kurulan Kadı'l-Kudat teşkilatı tarafından atanmaya başladı. Abbasilerin kurduğu bu teşkilat daha sonraki devletlerde de uygulandı. Abbasilerin İslam medeniyetine en büyük katkısı ilim ve düşünce alanında olmuştur.

Abbasi halifeleri bilime büyük önem vermişler ve bilim adamlarını himaye ederek onları desteklemişlerdir. Bilime ve felsefeye olan desteklerinin en büyük kanıtı halife Memun zamanında kurulan Beytü'l-Hikme'dir (832). Bu merkez hem bir kütüphane hem de bir tercüme merkezi olarak kullanılmıştır. Bu merkez aracılığıyla Latince'den tıp, felsefe, astronomi gibi bilim dallarına ait onlarca eser Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme hareketleri sonrasında Müslüman bilim adamları bilimsel alanda özgün çalışmalar yapmışlar ve zengin bir bilimsel ortam geliştirmişlerdir. Harun Reşit Dönemi'nde özellikle tıp gelişmiş ve din farkı gözetilmeksizin herkese hizmet veren büyük bir hastane açılmıştır. Felsefi ekoller, Abbasiler Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Farabi, Ebu Bekir Razi, İbn Miskeveyh, İbn Sina gibi filozoflar Batı dünyasını da etkileyen çalışmalar ortaya koymuşlardır.



Abbasiler Devri'nde kimya alanında Cabir bin Hayyan, zooloji alanında Cahız, Yakubi, Serahsi, Makdisi gibi bilginler öne çıkmıştır. Abbasiler Dönemi İslam ilimleri açısından da bir teşekkül ve gelişme devri olmuştur. Tefsir ilmi sistemli hâle gelmiş ve ilk tefsir örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en önemli eseri Taberi'nin Camiu'l- Beyan adlı tefsiridir. Zemahşeri'nin Keşşaf ve Razi'nin Mefâtihu'l-Gayb adlı tefsirleri bu dönemde tefsir ilminin geldiği seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu dönemde hadis alanında tasnif çalışmaları gelişmiş ve Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserler meydana getirilmiştir.

Abbasilerin ilk iki yüz yılı fıkıhın tedvin edildiği ve fıkhi mezheplerin oluştuğu dönem olması açısından önemlidir. Bu dönemde fıkıhın sâhası genişlemiş, fıkıh inkişaf etmiştir. Emevîler devrinde başlayan fıkıhın tedvini bu dönemde kemiyet ve keyfiyet olarak zirveye ulaşmıştır. Abdullah b. Mübârek, Ebû Sevr, İbrâhim en-Nehaî, Hammâd b. Ebi Süleyman gibi fıkıh âlimlerinin telif ettikleri fıkıh kitapları günümüze kadar gelmemişse de İmam Mâlik'in, hadislerle beraber sahâbe ve tâbiîn fetvalarını ve kendi icihadlarını ihtiva eden el-Muvatta'ı İmam Muhammed'in el- Mabsût, el-Âsâr gibi kitapları, Ebû Yûsuf'un el-Harâc'ı ve İmam Şâfi'nin el-Ümm külliyyatı zamanımıza ulaşmış, üzerlerinde çalışmalar yapılmış ve defalarca basılmış eserlerdir. Yine büyük fıkıh alimlerinden Ebu Hanife ve Ahmed bin Hanbel'de bu dönemde yaşamışlardır. Ayrıca bu dönemde kalam ilmi sistemleşmiş ve tasavvufi düşünce ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

İslam tarihinin ilk bilimsel kaynakları da Abbasiler Dönemi'ne aittir. Bu dönemde Cahız, Belazuri, Taberi, Mesudi, İbn Nedim ve İbnü'l-Esir gibi tarihçiler ilk dönemleri anlatan eserler yazmışlardır. Bütün bu özellikleri sebebiyle Abbasilerin ilk iki yüz yılına İslam ilimlerinin teşekkül ettiği dönem denilebilir. Abbasiler Dönemi'nde açılan kütüphaneler İslam medeniyetinin geldiği noktayı gösterir mahiyettedir. Musul'da Darü'l-İlim, Kerh Kütüphanesi, Mustansırıyye Medresesi Kütüphanesi, Bağdat ve Basra kütüphaneleri bu dönemin en önemli ve zengin kütüphaneleridir.

İslam dünyasında kalıcı etkiler bırakan olaylardan biri de başkent değişikliğidir. Emeviler Dönemi'nde devletin başkenti Şam iken Abbasilerle birlikte Bağdat'a alındı. Başkentin Bağdat'a alınması sadece mekân değişikliği değildi. Bu değişiklik aynı zamanda Orta Asya ve Uzakdoğu'ya yeni açılımları içeriyordu. Nitekim artık devlet içinde Türkler etkili olmaya başlamış ve Türklerle birlikte Orta Asya ve Uzakdoğu'nun sanat anlayışı da İslam medeniyeti içine girmişti. Yeni kurulan Bağdat, Rakka ve Samarra gibi şehirler; Uhaydır Sarayı, Samarra Ulu Cami ve Hakan Sarayı gibi eserler Abbasiler Dönemi'nin sanat örnekleridir.

## İSLAMİYET VE TÜRKLER

### TÜRK ARAP İLİŞKİLERİ

Türk Arap ilişkileri İslam öncesi Cahiliye Dönemi'ne kadar uzanmaktadır. Türklerle Araplar, özellikle ticaret merkezlerinde karşılaşmışlardır. Askerî anlamda ilk karşılaşma ise Hz. Ömer döneminde olmuştur. Daha sonra Emeviler Dönemi'nde Türklerle Araplar arasında çetin askerî mücadeleler başlamıştır. Ancak Abbasiler Dönemi'nde bu mücadele, sertliğini kaybetmiş ve Türklerle Araplar birbirini yakından tanıma imkânı bulmuştur. Türkler uzun bir süreçten sonra İslam'ı farklı bölgelerde farklı boylar hâlinde kabul etmeye başladılar. Bu süreç İdil (Volga) Bulgarları, Karahanlılar ve Oğuzlarla (Selçuklu) devam etti.

#### Emeviler Öncesi

İslam öncesi Türk Arap ilişkilerinin yansımaları Cahiliye Dönemi şiirlerinde görülmektedir. dönem Arap şairleri ortaya koydukları edebî ürünlerinde Türklerin askerî kabiliyetleri, cesaret ve kahramanlıkları üzerinde durmuşlardır. Öte yandan İslam öncesi Arapları İpek Yolu vasıtasıyla Çin'e kadar uzanan ticarî faaliyetleri sırasında da Türkleri tanıma imkânı bulmuşlardır.

Hız. Peygamber zamanında Türklerle İle Müslümanlar arasında doğrudan bir askerî karşılaşma olmamıştır. Ancak Hız. Peygamber ve ilk kuşak Müslümanlar Türkler ve Türk ürünleri hakkında az da olsa bilgi sahibi idiler. Hadis külliyyatımızda özellikle Kütüb-i Sitte denilen altı kitapta Türklerle ilgili söylenmiş bazı hadislerle rastlanır. Örneğin Buhari, Müslim ve Ebu Davut gibi kaynaklarda geçen hadislerde Türklerin yüz, göz ve burun şekilleri, giysileri, Türklerin Araplara dokunmadığı sürece Arapların Türklerle dokunmaması gerektiği gibi hususlarda stratejik bilgiler verilmiştir. Hız. Peygamberin Türklerle ilgili bu bilgileri Basra ve Bahreyn'e birçok kez seyahat yapmış olması sonucu edinmiş olması mümkündür. Buralarda Türklerle karşılaşmış ve onları tanımıştır. Hız. Peygamberin ticaretle uğraştığı bu dönemde ipek yolunu elinde tutan Göktürkler, Basra ve Bahreyn'e gelen Türk tüccarlar, Türk asıllı esirler ve Türk asıllı köleler ile karşılaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Müslümanlar Hendek Muharebesi'ne hazırlanırken Hız. Peygamber bir Türk çadırında (el Kubbetü't-Türkiyye) oturmuş ve yine bir keresinde de bir Türk çadırında itikâfa çekilmiştir.

Dört Halife Dönemi'nde de Türk Arap ilişkileri devam etmiştir. Hız. Ebu Bekir Dönemi'nde (632-634) kayda değer bir Türk Arap ilişkisi bulunmazken, Hız. Ömer'in halifelik yılları (634-644) Türk Arap ilişkileri açısından bir dönüm noktasıdır. Araplar, 642 yılında İran'ı Nihavent Savaşı'yla fethettiler. Böylece Türklerin yaşadığı Horasan ve Toharistan bölgelerinin yolları Araplara açıldı. Ahnef bin Kays komutasında kibir Arap ordusu Ceyhun Irmağı'nı geçerek ilk kez doğrudan Türklerle karşı karşıya geldi. Ancak hiç beklemedikleri bir sırada Türklerin mukavemetiyle karşılaştılar. Bu ordu Hız. Ömer'in emriyle kısa bir süre sonra Belh'e geri çekildi. Türklerin Arap ordularıyla karşılaştıkları ve çetin savaşırlara girdikleri bölgelerden biri de Kafkaslardır.

Haz. Ömer (634-644) ve Osman (644-656) zamanında düzenlenen seferlerle Arap orduları Azerbaycan ve Ermenistan'ı fethettiler. Sonra Kafkas dağlarının kuzeyinde bulunan Hazar Türkleri ile karşı karşıya geldiler. Müslüman Araplarla Türkler arasında ilk ciddi çarpışma 653 yılında gerçekleşti. Bu çarpışmalar sonunda Araplar Hazar'ın Belencer kentine ulaştı. Ancak karşılaşmaları şiddetli direniş karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Haz. Ali Dönemi'nde (656-661) iç karışıklıklar nedeniyle Türk yurtlarına yapılan fetih hareketlerine ara verildi. Ancak daha önce fethedilen Horasan, Toharistan ve Kafkaslar elde tutulmaya çalışıldı.

#### Emeviler Dönemi

Emeviler Dönemi'nde (661-750) Araplar Türk bölgelerine sık sık akınlar düzenledi. Ancak bu akınlar düzenli ve planlı değildi. Bu tür akınlar, Ziyad bin Ebihi'nin Basra valisi tayin edilmesine kadar devam etti. Ziyad, vali olur olmaz iç işlerini düzene koydu ve Horasan üzerinden yapacağı fetih hareketinin yol haritasını belirledi.- Bu maksatla Horasan'da yeni ordugâhlar kurdu ve 671 yılında Kûfe ve Basra'dan elli bin civarında kişiyi getirerek merkezi Merv olmak üzere Herat, Nişapur ve Belh'e yerleştirdi. Böylece Türkistan'a karşı girişilecek fetihlerde kilit noktayı oluşturan Horasan vilayeti teşekkül etti. Ziyad bin Ebihi'nin vefatından sonra Horasan vilayeti müstakil hâle geldi ve valiliğine oğlu Ubeydullah bin Ziyad getirildi. O'da babasının fetih politikasını izledi. Horasan'dan yapılan akınlarla Aşağı Türkistan (Maveraünnehir) bölgesindeki Türk şehirlerinden Beykent ve Tirmiz'i fethetti. Buhara ve Semerkant'ı da yıllık vergi öder hâle getirdi. Horasan valisi olarak 705 yılında görevlendirilen Kuteybe bin Müslim, Aşağı Türkistan'ın tümünü ele geçirmeyi amaçlayan büyük bir askerî hareket başlattı. Bu bölge nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Ancak aralarında siyasi bir birlik yoktu. Bu durum Müslüman Arapların ilerlemesini kolaylaştırdı. Kuteybe, önce Toharistan'ın Türk yöneticisi Nizek Tarhan ile barış anlaşması imzalayıp bu bölgeyi kendisine bağladı. Sonra Aşağı Türkistan'a yönelerek Beykent, Buhara ve Semerkant'ı fethetti. 713'te de Fergana ve Şaş'ı (Taşkent) ele geçirdi.

Emevi komutanları, fethettikleri Türk bölgelerinde halka yer yer çok sert davranıyordu. Bu tür davranışlar karşısında zaman zaman isyanlar çıktı. Örneğin bu zulüm ve baskılara dayanamayan Merv halkı sonunda Haris bin Süreyç önderliğinde isyan etti. Süreyç, haksızlığa uğrayanları yanına toplayarak Emevî yönetimine karşı başkaldırdı. Emevilere mağlup olunca Türk Hakani Sulu Çor'a sığınarak Emevilere karşı birlikte savaştılar. Emeviler, son yıllarında Araplara başkaldıran Maveraünnehir halkını yatıştırmak için adalete önem veren bir yönetim izlemeye çalıştı. Bu uygulama bölge insanı üzerinde etkili de oldu. Ancak o yıllarda Emevilere karşı hızla gelişmekte olan Abbasi hareketinin yankıları Türkistan coğrafyasına kadar ulaştı. Bu hareket, Emevî yöneticilerinin adaletsiz politikalarından şikâyetçi olan Türkler arasında da etkili oldu. Nitekim Harezmi, Soğd, Toharistan ve Taşkentli Türkler Abbasi hareketinin Horasan'da öncülüğünü yapan Ebu Müslim elHorasani'nin yanında yer aldılar.

#### Abbasiler Dönemi

Abbasilerin iktidara gelmesiyle (750-1258) hem Türk bölgelerindeki yöneticiler hem de uygulanan siyaset değişti. Emeviler zamanında Türk yurtlarına yapılan hücumlar yavaşladı. Bazı yerlerde tamamen durdu. Abbasilerin ilk halifesi Ebu'l -Abbas çıkarttığı bir emirname ile Müslüman olanlardan asla cizye alınmayacağını ilan ederek Emeviler Döneminde uygulanan vergi adaletsizliğinin önüne geçmek istedi. Abbasilerin iktidara geldikleri dönemde, Maveraünnehir'i de içine alan Batı Türkistan, Çin tehdidi ile karşı karşıya idi. 738 yılında Türgiş Devleti'nin iç karışıklıklar nedeniyle iyice zayıflaması, Çin nüfuzunun aşamalı olarak İli Vadisi ve Issık Gölü çevresine gelmelerine sebep olmuştu.

748 yılında Çinliler, kendileri için tehdit olarak gördükleri Göktürk şehzadelerinin yönetimi altındaki Taşkent'e saldırdılar. Hükümdar Bagatur Tudun'u öldürdüler ve bölge halkına çok sert davrandılar. Bu durum karşısında, bölgedeki Türk boyları, Çinlilere karşı birlikte hareket etme kararı aldılar. Ancak oluşturdıkları birliğe rağmen, dış destek olmaksızın Çinlilerle başa çıkmaları mümkün olmadı. Bu nedenle o sırada henüz yeni kurulmuş olan Abbasi Devleti'nden yardım istediler. Horasan'dan gönderilen Abbasi kuvvetleri ile Çinliler, 751 yılında Talas Nehri yakınlarında karşılaştılar. Beklenmedik bir anda Karluk Türklerinin saldırısına uğrayan Çinliler, geri çekilmek zorunda kaldı (751). Talas Savaşı böylece Türk ve Arapların lehine sonuçlanmış oldu.

Talas Savaşı, Türk tarihi için olduğu kadar Türk Arap ilişkileri açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Talas Savaşı sonrasında Hazar Türkleriyle Araplar arasındaki ilişkiler aksi yönde gelişmeler gösterdi. Hazarlar, Anadolu ve İran'daki Abbasi topraklarına girerek (776) Araplara ağır kayıplar verdirdiler. Hazarlar daha sonra Arapların kendi aralarında anlaşmazlığa düşmelerinden yararlanarak 799 yılında bir kez daha Abbasi topraklarına girdiler. Ermeniyeye ve Azerbaycan'da büyük başarılar elde ederek geri çekildiler. Bundan sonra uzun süreli bir barış dönemi başladı. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasiler, Türkistan bölgesindeki politikalarını daha çok siyasi, ticari ve dinî alanlarda yoğunlaştırdı. Bunun sonucu olarak Türkler büyük gruplar hâlinde Müslüman olmaya başladı. Bazı Türk devletleri İslamiyet'i resmî din olarak benimsedi. Onların başında İdil (Volga) Bulgar Devleti gelir. Bunu Karahanlı Devleti izledi. 10. yüzyılda ise Türklerin en büyük kolu olan Oğuzlar Müslüman oldu.

#### TÜRKLERİN İSLAM DİNİNE GİRİŞİ

İslamiyet'in doğduğu dönemde, Çin saldırıları sonucu birliğini kaybeden Göktürk Devleti yerine birçok yeni Türk devleti kurulmuştu. Yeni kurulan devletlerin birçoğu Gök Tanrı, Manihaizm ve Budizm gibi dinleri benimsemişti. Türkler, 642 yılında Nihavent Savaşı'ndan sonra ilk kez Müslüman Araplarla karşı karşıya geldiler ve bu zamandan itibaren İslamiyet'le ilgili bilgi edinmeye başladılar. Türklerin Araplarla karşılaşmalarıyla birlikte İslam dinine giriş süreci de başladı. Ancak İslam, Türklerin tamamına aynı zamanda tebliğ edilmedi. Bu sebeple Türklerin bir kısmı İslam'la muhatap olurken diğer bazı

Türk toplulukları, böyle bir dinden uzun bir zaman sonra haberdar oldu. Dolayısıyla Türklerin İslam dinine girişi uzun zaman dilimine yayıldı.

Emeviler Dönemi'nde Türkistan'da gerçekleştirilen fetihler sonrasında Türkler, İslam'ı daha yakından tanıma fırsatı buldular. Ancak Emevilerin takip ettiği bazı olumsuz politikalar Türkler arasında İslam'ın yayılmasını engelledi. Emeviler Dönemi'nde yapılan bütün yanlış ve haksız uygulamalara rağmen bazı olumlu gelişmeler de yaşandı. Örneğin Kuteybe bin Müslim, valiliği zamanında (705-715) Buhara, Beykent ve Semerkant gibi Türk şehirlerinde camiler yaptırdı. Ayrıca fethedilen yerlerde Türk ailelerin yanına bazı Müslüman Arap ailelerini yerleştirdi. Buhara ve başka bazı yerlerde cuma namazına gelenlere teşvik amaçlı hediyeler dağıttı.

Emevi halifeleri arasında Ömer bin Abdülaziz (717-720) İslam'ın yayılması için en çok çaba gösteren kişidir. Ancak halifeliği çok kısa sürmüştür. Emevilerin umumi politikalarına karşı çıktı ve Müslümanlar arasında ayırım yapılmasını gerektirdiğini savundu. Valilere gönderdiği mektuplarda bütün insanlara iyi davranılmasını ve Müslüman olanlardan asla vergi alınmamasını istedi. Türkistan seferlerini durdurdu, bölgeye yeni idareciler atadı ve onlardan adil bir yönetim icra etmelerini istedi. Türk yöneticilerine İslam'ı tebliğ amaçlı mektuplar gönderdi. Yine Türklerin yaşadığı bölge ve şehirlerde, Müslüman bilginleri İslam'ı tanıtmakla görevlendirdi. Onun döneminde Maverünnehir'de İslamiyet diğer dönemlere oranla daha çok yayıldı. İdareci ve kumandanların halka insanca muamele ettiği dönemlerde İslamiyete daha sıcak bakılmış ve aynı oranda İslamiyet benimsenmiştir. Emeviler Dönemi'ndeki bu çabalar sonucunda Arapların yönetimine geçen bölgelerde yaşayan Türklerin bir kısmı Müslüman oldu. Ayrıca Aşağı Türkistan'da bazı küçük devletlerin yöneticileri de İslam'ı seçtiler. Örneğin Bazğış ve civarının hükümdarı Nizek Tarhan, Toharistan Hakamı Yabgu Beg, Buhara Hükümdarı Tuğşat, Semerkant ve Soğd Hükümdarı Akşit Guzek (Oğuz Beg) Müslüman oldular.

Abbassiler, Emeviler gibi katı bir politika izlemedi. Abbasilerin bu tutumu, Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını hızlandırdı. Abbasiler, Arap olmayanlara karşı Emevilere göre daha sıcak davrandılar. Diğer taraftan Talas Savaşı'ndan sonra Türklerin Abbasilerle yakınlaşması, Türklerin İslamiyet'i benimsemesine müsait bir ortam hazırladı. Bu savaştan sonra İslamiyet, Türkler arasında daha geniş çapta yayıldı. Abbasilerin ikinci halifesi Cafer el-Mansur'la (754-775) birlikte Türkler, Abbasi Devleti'nde görev almaya başladı. Öte yandan oğlu Mehdi (775-785) de Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrusana, Karluk, Dokuzoğuz ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler- göndererek onları İslam'a davet etti. Halife Me'mun (813-833) Aşağı Türkistan ve çevresinde İslamiyet'in yayılması için yoğun çaba sarfetti ve hükümdar ailelerini İslam'a davet etti. Bu gayreti neticesinde Uşrusana Hükümdarı Kavus, Müslüman oldu. Yine Me'mun zamanında İslam dinine girip Abbasi Devleti'nde görev alan Afşin, Aşnas, Boga ve İtah gibi Türk komutanlar, geldikleri bölgelerin yönetici ya da hükümdar ailesine mensup kimselerdi. Türklere gösterilen bu sıcak ilgi Mu'tasım (833-842) döneminde de devam etti. Böylece Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde Mevrünnehir ahalisinin büyük çoğunluğu İslamiyet'i kabul etti.

Zamanla İslam dini Abbasi sınırları dışında kalan kalabalık Türk toplulukları arasında da yayılma gösterdi. Karadenizin ve Hazar denizinin kuzeyinde yaşayan Türk boyları Arapların hâkimiyetine girmedikleri için bu bölgelerde İslamiyet, zaman zaman düzenlenen askerî sefer ve ticari faaliyetler neticesinde yayılma imkânı buldu. İslamiyet aynı dönemlerde Hazar Türkleri arasında da yayılmaya başladı. Ticaret ve ordunun büyük ölçüde Müslümanların kontrolü altına girmesi, bu ülkede onlara güç kazandırdı. Hazar hakamı, diğer din mensuplarına tanımadığı bazı ayrıcalıkları Müslümanlara tanımış olmasına rağmen Hazar Türklerinin tamamı Müslüman olmadı. Onlardan bir kısmı İslam'dan önce kabul ettikleri Hristiyanlık ve Musevilikte kaldı. Doğu Avrupa'da bulunan İdil (Volga) Bulgar Hanlığı (922), Türk devletleri arasında ilk kez İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etti. Onların İslam'ı kabul etmelerinde Harezmli Müslümanların önemli rolü oldu.

Bulgar Hanlığı'ndan sonra Orta Asya'da bulunan Karahanlılar (840-1212) da İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etti. Genç yaşta Müslüman olan Satuk Buğra Han'ın, amcası Oğulcak'ın yerine Batı Karahanlılar devletinin başına geçmesiyle halk hızlı bir şekilde Müslüman oldu. Bundan sonra Türkler kitleler hâlinde İslam'a girmeye başladılar. Nitekim 960 yılında Karluk, Yağma, Çiğil ve Tushi gibi Türk boylarından iki yüz bin çadırılık bir Türk topluluğu İslam'a girdi. Yine 1043-1044 yıllarında on bin çadırılık bir Türk topluluğu İslamiyet'i kabul ederek ilk kurban bayramında yirmi bin kurban kestiler.

Türk boylarından bir kısmı İslamiyet'i kabul ettikten sonra Müslüman olmayan soydaşlarına karşı İslam'ı tebliğ etmeye başladı. Diğer taraftan ticaret kabileleriyle gelen din bilginleri ve sufiler de halk arasında İslam'ın yayılmasına önemli katkı sağladılar. Örneğin zengin bir tüccar olduğu hâlde mala mülke önem vermeyerek kazancını yoksul insanlarla paylaşan mutasavvıf Şakik-i Belhi (öl. 790) Budist Türklerin yaşadığı bölgelere giderek onlara İslam'ı anlattı ve Türklerin İslamiyet'i seçmesinde etkin rol oynadı. Yine Sufi İbrahim bin Ethem (öl. 783) de Şakik-i Belhi gibi Budist Türkler arasında İslamiyet'i yaymaya çalıştı.

2110. yüzyılın başlarında Oğuz Türklerinin elinde bulunan Yenikent ve Cent gibi şehirlerde Arap kolonileri oluştu. Oğuzlar Müslüman Araplarla kurdukları iyi ilişkiler neticesinde İslam'ı öğrendiler. Ayrıca bazı Müslümanlar da bu bölgede sevgi ve hoşgörüyü öne çıkararak İslam'ı anlatıyordu. Bu çalışmalar sonucu İslamiyet 11. yüzyılda Oğuzlar arasında hâkim bir din hâline geldi. Maverünnehir Müslümanları, Oğuzlardan Müslüman olan kesimi Müslüman olmayan soydaşlarından ayırmak için "Türkmen" olarak isimlendirdi. Oğuzların İslam'ı kabul etmesiyle yeni bir Müslüman Türk devleti olan Selçuklular (1038) doğdu. Oğuzların Müslüman olmasının ardından birçok boy da Müslüman oldu.

Türklerin İslam'a girişi 11. yüzyıldan sonra da aralıksız devam etti. eyhun'un ötesi ve kuzeydeki Türkler arasında 15. yüzyılda, Kırgız ve Kazaklarda da 16. yüzyıl sonlarında bu süreç büyük ölçüde tamamlandı. İslam, Türkler arasında silah zoruyla yayılmadığı gibi bir anda da yayılmadı. Bütün bunlara rağmen Türklerin İslam dinine girişlerini kolaylaştıran bazı

sebepler vardı. Türklerin millî bünyesine, ruh ve karakterine uyan İslam dinini kabul etmeleri onlara yeni bir atılım gücü kazandırdı. İslam, Türklerin millî varlıklarını muhafaza etmelerinde de önemli rol oynamıştır.

#### MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ(İslamı Resmî Din Olarak Kabul Eden İlk Türk Devletleri)

##### İdil (Volga) Bulgar Hanlığı:

Hazar Denizi'nin kuzeyinde İdil (Volga) Irmağı'nın orta havzasında kurulduğundan bu adla anılmıştır. Bulgarlar, 7. Yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başlarında bu bölgeye geldiler. MS 3. yüzyıldan beri burada bulunan muhtelif Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştirip bölgeyi Türkleştirdiler ve İdil (Volga) Bulgar Devleti'ni kurdular. Coğrafi konumları ticarete çok müsait olduğu için ticarete önem verdiler. Harezm ve Samanili Müslüman tüccarlarla ticaret yaparlarken İslam'ı tanıdılar. Tüccarlar sayesinde İslam dini, Bulgarlar arasında yayılmaya başladı. Bu gelişme 900'lü yıllarda Bulgarlar arasında İslam dininin önemli ölçüde yayılmasını sağladı. Bulgar Hanı, Abbasi halifesine bir elçi göndererek İslam'ı kabul ettiklerini, bölgesinde bu dini öğretecek muallimler, ayrıca ibadet için cami, mescit ve kendilerini savunmak için kale yapımında yetenekli ustaların gönderilmesini istedi. Halife, bu istekleri memnuniyetle karşıladı ve bir elçi heyeti gönderdi. 21 Haziran 921'de Bağdat'tan yola çıkan heyet, 12 Mart 922 tarihinde Bulgarlara ulaştı. Onlar vasıtasıyla birçok dinî kurum inşa edildi. İdil (Volga) Bulgarları tarihe Doğu Avrupa'da kurulan ilk Müslüman Türk devleti olarak geçti.23 1237 yılında Bulgarlara saldıran Moğollar köy ve şehirleri yerle bir ettiler. Bundan sonra Altınordu Devleti'nin egemenliğine giren Bulgarlar kendilerini bir daha toparlayamadılar.

##### Karahanlılar Devleti (840-1212):

Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devletidir. Bu özelliği ile Türk tarihinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Devletin kurucusu Bilge Kül Kadir Han'dır. Devlet 1042 yılında hanedan arasındaki anlaşmazlık yüzünden Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Karahanlılar; (1042-1211) Balasagun, Yerkent, Kaşgar, Fergana, Balkaş Gölü civarına egemendiler. Başkentleri Balasagun'du. Bazen de Kaşgar oldu. Hükümdarları Tabgaç Han'dı. 1090 yılında Büyük Selçuklulara bağlandılar. 1130 yılında da Moğol asıllı Karahitayların egemenliğine girdiler. Batı Karahanlılar (1042-1212); Aral Gölü'nden Çimkent ve Özkent'e kadar Maverünnehir'e sahiptiler. Başkentleri önce Özkent sonra Semerkant oldu. 1074'te bunlar da Büyük Selçuklulara bağlandılar. Selçukluların Katvan Savaşı'nda Karahitaylara yenilmesiyle 1141'de Karahitayların hâkimiyetine girdiler. Sonra Harzemşahlar Moğollarla beraber Batı Karahanlılara son verdiler. Bu devletler zamanında Kaşgar, Balasagun, Semerkant, Buhara önemli birer bilim ve kültür merkezi oldu. Türk-İslam medeniyetinin ilk orijinal ürünleri arasında yer alan Divanü Lügati't Türk, Kutadgu Bilig bu dönemde ortaya çıkmıştır.

##### Gazneliler Devleti (963-1186)

Gazneliler Devleti, Afganistan'ın başkenti Kabil'in 154 km güneybatısında bulunan Gazne'de kuruldu. Kurulduğu yerden dolayı Gazneliler denilmiştir. Devletin kurucusu Samani Devleti'nde komutan olarak görev yapan Alptekin'dir. Samani emirine bir köle olarak satılan Alptekin, sahip olduğu meziyetlerden dolayı hassa askerleri komutanlığına kadar yükselmiş, Samaniler dağılma sürecine girdiğinde bir beylik kurarak Gaznelilerin temelini atmıştır. Alptekin'den sonra gelen Bilge Tekin ve Piri Tekin zamanlarında Samanoğulları Devleti'ne bağlı olarak yaşadılar. Sebük Tekin'in başa geçmesiyle Gazneliler bağımsız devlet hâline geldi. Sonra Karahanlılarla anlaşarak Samanoğulları topraklarını paylaştılar. Sebük Tekin'den sonra yerine oğlu Mahmut geçti. Sultan Mahmut, Hindistan üzerine birçok sefer düzenledi. Mahmut'tan sonra devletin başına geçen Sultan Mesut, Dandanakan'da (1040) Selçuklulara yenildi. Devlet, bu yenilgiden sonra zayıflamaya başladı ve 1187'de Gurlar tarafından yıkıldı.

##### Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)

Oğuz Türkleri (Selçuklular) tarafından 1040 yılında Sultan Mesut'a karşı kazanılan Dandanakan Zaferi sonrası kuruldu. Bu, Selçukluların istiklal savaşı oldu. Bu zaferden sonra Selçuklular bir taraftan Anadolu'yu vatan yapacak fetihlere girerken bir taraftan da İslam dünyasının önemli bir bölümünün siyasi hâkimiyetini ele geçirdiler. Selçuklular, Müslümanların siyasi birliğini Şii, Fatımi ve Karmatilere karşı mücadele ederek korudular. Devletin sınırını çok genişlettiler, büyük başarılar elde ettiler. Fakat Selçukluların da bir ömrü vardı. Selçukluların son sultanı Sencer, 1141'de Katvan Savaşı'nda Karahitaylara yenildi. Topraklarının büyük bir kısmı Karahitayların egemenliği altına girdi. 1157 yılında da Sencer'in ölümüyle Selçuklu Devleti ömrünü tamamladı.

##### Harzemşahlar Devleti (1157-1231)

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah, kendi döneminde komutan olan Kutbettin Muhammed'i, Harezm'e vali olarak görevlendirdi. Kutbettin Muhammed öldükten sonra yerine oğlu Atsız geçti. Büyük Selçuklu Devleti'nin buhran içinde son zamanlarını yaşadığı bu dönemde Harzemşahların başında bulunan Atsız'ın oğlu İl Arslan, bağımsızlığını ilan etti ve Harzemşahlar Devleti'ni kurdu. Harzemşahlar 12. yüzyılda Orta Asya'nın en güçlü devleti oldular. Son hükümdarı Celalettin Harzemşah, Moğollara karşı amansız bir mücadele verdiyse de sonunda bu devlet Moğollar tarafından yıkıldı.

##### Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1243)

Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1075 yılında kuruldu. Başkenti önce İznik idi. Burayı Haçlıların işgal etmesi üzerine Konya'yı başkent yaptılar. Haçlı ordularına karşı önemli mücadeleler verdiler.Yaptıkları cami, medrese, han, hamam ve

kervansaraylarla Anadolu'yu baştanbaşa süslediler. Anadolu Selçukluları 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'yla Moğolların hâkimiyetine girdi. Bu hâkimiyet elli yıldan fazla sürdü ve Anadolu Selçukluları bu dönemde isyan, soygun, mali kriz gibi birçok olumsuzluk yaşadı. Devlet hâkimiyeti ve otoritesi kalmadı. Bunun üzerine güçlü olan aşiret beyleri kendi bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etti. Böylece Anadolu Türk beylikleri ortaya çıktı. Onlardan biri de Osmanlı Beyliği'dir.

#### Osmanlı Devleti (1299-1922)

Selçuklular gibi bunlar da Oğuz Türklerinden idi. Osmanlı Beyliği, Selçuklular tarafından Ankara'nın batısında kalan Karacadağ yöresine yerleştirilmişti. Başlarında Ertuğrul Gazi bulunuyordu. Ertuğrul Gazi, Bizans sınırında uç beyi olarak görev yapıyordu. Bu sırada Söğüt ve Döğüş'i ele geçirdi. Ertuğrul'un yerine geçen oğlu Osman Gazi, Bizans'ın elindeki Karacahisar, Bilecik ve İnşöğöl'ü fethetti. Böylece Osmanlı Devleti'nin temelleri atılmış oldu (1299). Osmanlı Beyliği, Anadolu'da Türk birliğini sağladıktan sonra, İslam dünyasını yabancı saldırılarına karşı koruma, İslam'ı Avrupa içlerine kadar taşıma gibi önemli görevler üstlendiler. Egemenlikleri altında yaşayan insanların can ve mal güvenliğini sağlama ve onlara adil davranma Osmanlı Beyliğinin temel amaçları oldu.

Orhan Gazi zamanında Bursa, I. Murat zamanında Edirne, Fatih zamanında da İstanbul'u başkent yaptılar. 1595 yılına kadar devlet sürekli büyüdü. Fatih Sultan Mehmet 1481 yılında vefat ettiğinde devletin toprak yüz ölçümü 2 milyon km<sup>2</sup> civarında idi. III. Murat Dönemi'nde (1574-1595) ise Fatih Dönemi'ndeki rakamın yaklaşık on katına ulaştı. Osmanlı, egemenliği altına aldığı her ülkeye kültür ve medeniyet alanında önemli katkılar sağladı. Sahip olduğu topraklarda bıraktığı cami, han, hamam, medrese, kervansaray, köprü, imarethane, kütüphane ve vakıf gibi birçok eser bugün Osmanlı'nın büyüklüğüne hâlâ şahitlik etmektedir. Dünyanın en büyük ve en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Osmanlı 17. yüzyıldan itibaren duraklayarak gerilemeye başladı. 1922 yılında saltanat kaldırıldı ve yerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu (1923).

#### TÜRKLERİN İSLAM DÜNYASINDAKİ FAALİYETLERİ

Türklerin İslam dünyası üzerinde siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda birçok etkileri olmuştur. Selçuklular, bir taraftan Abbasileri yıkıcı iç ve dış güçlere karşı korurken diğer taraftan Müslümanlara yönelik yapılan Haçlı seferlerine karşı koydu. Osmanlılar ise İslam coğrafyasının birliğini sağlayarak bu birliğin devamı için çalıştı. Ayrıca kutsal toprakların hizmetkarlığını yaptı. Diğer taraftan hem Selçuklu hem de Osmanlılar İslam medeniyetinin gelişmesi ve yerleşmesine önemli katkılarda bulundular.

#### Selçuklular ve Abbasi Halifeliğinin Korunması

Abbasilerin (750-1258) Emevileri devirme planları Horasan bölgesinde de taraftar buldu. Bu bölgede Emevilerin yönetiminden rahatsız olan Türkler, Abbasilerin bu hareketine destek verdiler. Dolayısıyla Abbasilerin iktidara taşınmasında Türklerin de rolü olmuştur. Abbasiler, Türklerin hem bu desteğinden hem de askerî yeteneklerini bildiklerinden birçok Türk'e devlet yönetiminde görev verdiler. Abbasi halifelerinden Harun Reşit'le birlikte muhafız birlikleri büyük ölçüde Türklerden oluşmaya başladı. Bu birliklerin görevi Abbasi saray ve iktidarını her tür saldırı ve tehdite karşı korumaktı. Hilafet merkezi Kûfe'den Bağdat'a taşındığı zaman halifenin sarayının yanına Horasan'dan getirilen birlikler için kışlalar yapıldı. Halife, bu birlikteki önemli komutanlarına toprak (ikta) vermişti. Onlar arasında Mübarek et-Türki gibi Türk komutanları da vardı.

Halife Me'mun, Türklerle Arap ve Farslardan daha çok güvendiği için Arap ve Fars unsurunun siyasi baskılarına karşı bir denge unsuru olarak Türk birlikleri oluşturdu. Kısa sürede sayısı otuz bine ulaşan bu birliklere özel kıyafetler hazırlanarak bunlar diğer birliklerden ayrı tutuldu. Mu'tasım Dönemi'nde Türkler, önemli devlet makamlarına ve ordu komutanlıklarına getirildiler. Mu'tasım, Türklerin Araplarla karışıp savaşı özelliklerini kaybetmemesi için onların yerleşeceği Samarra şehri ni kurdu. Türk birliklerini geldikleri bölgenin bey veya asilzadeleri komuta ediyordu. Onlar asla yabancı kimselerin emrine verilmemiştir. Türkler kendilerine duyulan bu güveni boşa çıkarmadılar. Çünkü Abbasi iktidarını endişeye düşüren Zenciler Ayaklanması, kimi Şii ve Harici isyanları, Babek başkaldırışı ve Horasan bölgesinde ortaya çıkan diğer bazı ayaklanmalar hep Türk askerleri sayesinde bastırıldı.

İslam dünyası 10. yüzyılın başlarından itibaren bir parçalanma sürecine girdi. Bu süreçten Abbasi Devleti de etkilenerek bazı vilayetler üzerindeki kontrolünü kaybetti. Bu gelişmeler üzerine Abbasi Devleti'nin sınırları içinde küçük bazı devletçikler ortaya çıktı. Örneğin Karmatiler, Suriye'yi ele geçirip Abbasilerin başkenti Bağdat'ı tehdit etmeye başladılar. Daha da ileri giderek Mekke'ye saldırdılar. Diğer yandan Fatimiler önce Kuzey Afrika'yı, ardından da Hicaz bölgesini (Mekke-Medine) işgal ettiler. Bağdat'ta hutbeyi kendi adlarına okutmaya başladılar. Büveyhiler ise 945'te başkent Bağdat'ı ele geçirdiler. Abbasi halifesini baskı altına alarak devletin işleyişini kendi istek ve görüşlerine göre yönlendirmeye başladılar. Bu baskı ve saldırılardan çok rahatsız olan Abbasi halifesi Kaim Biemrillah, siyasi bir güç olarak kendini hissettiren Selçuklu Türklerinden yardım istedi. Bu istek üzerine Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a gitti ve Abbasi halifesini Büveyhilerin baskısından kurtardı. Bunun üzerine Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e yardımından dolayı "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" unvanını verdi ve Cuma hutbesini onun adına okuttu. Selçuklular, halkın dini doğru kanaldan öğrenmeleri için başta Bağdat olmak üzere Belh, Nişapur, Herat, İsfahan, Basra, Merv ve Musul gibi şehirlerde çok sayıda "medrese" adıyla bilinen eğitim kurumu açtılar. Zamanla bu kurumlar köylere kadar yayıldı. Bu eğitim kurumları sayesinde Müslümanlar, İslam'ı Kur'an ve sünnet çizgisinde öğrendiler. Selçuklular, Bağdat'ta asayiş sağladıktan sonra Mekke ve

Medine'yi işgal eden Fatımi nüfuzuna da son verdiler. Böylece Kuzey Afrika ve Endülüs dışındaki İslam ülkelerinde bir birlik sağlanmış oldu.

#### Haçlı Seferleri Karşısında Anadolu Selçukluları

11-13. yüzyıllar arasında Hristiyan Batı dünyasının Müslümanların elinde bulunan Kudüs'ü geri almak, Türkleri Anadolu'dan uzaklaştırmak ve Doğu'nun zenginliklerine sahip olmak amacıyla düzenledikleri seferlere Haçlı Seferleri denir. Haçlı Seferleri, Orta Çağ'ın en büyük siyasi ve askerî olaylarından biri kabul edilir. Türklerin Anadolu topraklarının önemli bir kısmını ele geçirmesi Bizans ve Avrupalıları ciddi anlamda endişeye düşürdü.

Türklerin Anadolu'dan atılmaları gerektiği düşüncesine ilk öncülük eden Bizans imparatoru VII. Mihail'dir. Çünkü Hristiyanlığın doğu sınırını korumakla görevli olan imparator, Türkler karşısında zaafa düşmüştü. düştüğü askerî zaafı gidermek için 1074 yılında papa aracılığı ile Türklerle karşı Avrupa'dan askerî yardım istedi.

Zaten papalık da Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Bu sebeple Papa VII. Gregorius, Bizans İmparatoru'nun yardım çağrısını olumlu karşıladı. Ancak yardım gerçekleşemedi. Gregorius'tan sonra Papa olan II. Urbanus, Türklerin varlığına son vermek ve doğuda yaşayan Hristiyan kardeşlerine yardım etmek için Avrupa Hristiyanlarına çağrıda bulundu. dönemde I. Süleyman Şah'ın ölümü (1086) ve Büyük Selçuklu Devleti içindeki iktidar kavgaları yüzünden bir otorite boşluğu oluşmuştu. Bunları fırsat olarak değerlendiren Bizans İmparatoru, kendi ordusunun papalık tarafından desteklenmesi hâlinde Türkleri Anadolu'dan kolayca atabileceğini düşündü. Bunun üzerine Avrupa'nın farklı ülkelerinden gelen kimselerden oluşan Haçlı Seferlerinin ilki 1096-1099 yılları arasında yapıldı.

İlk Haçlı ordusunun tamamına yakını Türkiye Selçukluları tarafından etkisiz hâle getirildi. Bu yenilgiden sonra çok kalabalık (altı yüz bin civarında) bir Haçlı dalgası daha İstanbul'a geldi (1096). Bizans İmparatorluğu'nun rehberliğinde İstanbul'dan Anadolu'ya geçen bu Haçlılar, Türkiye Selçuklularının başkenti olan İznik'i kuşattılar. Bu kalabalık ordu karşısında başarılı olamayacağını anlayan I. Kılıç Arslan, geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar İznik'i alarak (1097) Bizans'a teslim ettiler. Haçlı ordusu, Akşehir, Konya, Ereğli yolunu takip ederek Maraş ve Göksun üzerinden Antakya'ya ulaştı. Haçlılar şehirdeki Müslüman halkı öldürdüler ve her yeri yağmaladılar. Ereğli'de ana ordudan ayrılan ve Ermenilerle işbirliği yapan bir grup Haçlı ise Gülek Boğazı'ndan geçerek Tarsus, Adana ve Misis'i de alarak Urfa'ya vardılar. Burada bir Haçlı Devleti (kontluk) kurdular. Türklerin engellemelerine rağmen ilerleyişlerini sürdüren Haçlı kuvvetleri, Trablusşam ve Yafa'yı da alarak nihayet Kudüs'e ulaştıklarında (1099) sayıları elli bin kadar kalmıştı. Fatimilerden Kudüs'ü alan Haçlılar, burada da bir Latin Krallığı kurdular. Bu sonuç, Avrupa'da büyük bir sevinçle karşılandı.

Birinci Haçlı Seferi, Türkleri İznik'i bırakıp Orta Anadolu'ya çekilmeye zorlamışsa da Selçukluların bu bölgede toparlanıp bütünleşmesine zemin hazırlamıştır. Haçlıların bu saldırısından sonra İznik yerine Konya başkent yapılmış, Haçlı tehlikesine karşı Danişmentli Beyliği ile birleşme kararına varılmıştır. Musul Atabeyi İmamettin Zengi'nin Haçlıların kurduğu Urfa Kontluğu'na son vermesi Avrupa'da şok etkisi yaptı. Bunun üzerine Alman İmparatoru III. Konrat ile Fransa kralı VII. Luis, ordularıyla ayrı ayrı yollardan farklı zamanlarda harekete geçtiler. Böylece İkinci Haçlı Seferi de (1147-1149) başladı. İki kral İznik'te buluşarak Efes, Denizli ve Antalya üzerinden Suriye'ye geçmek istediler. Fakat Selçuklu ordusu Haçlılara ağır kayıplar verdirdi. Antalya'ya ulaşabilen Haçlılardan bir kısmı Suriye'ye giderken bir kısmı da Antalya'da terk edildi. Netice olarak kral ve imparatorun katıldığı bu Haçlı Seferi de Türklerin direnişi karşısında amacına ulaşamamıştır.

Selahattin Eyyubi'nin Kudüs'ü tekrar ele geçirmesi(1187) Üçüncü Haçlı Seferi'nin (1189-1192) düzenlenmesine sebep olmuştur. Kudüs'ün Müslümanların eline geçtiği haberi Avrupa'da büyük yankı uyandırmış ve Papa III. Urbanus bu haberin zıttısından ölmüştür. Halefi VIII. Gregorius bir bildiri yayımlayarak bütün Batı Hristiyanlarını yeni bir Haçlı Seferine çağırdı. Ancak o da iki ay sonra öldü. Alman İmparatoru, İngiltere ve Fransa kralları arasında görüşmeler yapıldı ve nihayet Alman İmparatoru Friedrich 1189 yılının mayısında büyük bir orduyla yola çıktı. Friedrich, ordusunu Çanakkale Boğazı'ndan geçirerek yoluna güneyden devam etti. Selçuklu ordusu bu savaşa girmede. Sadece ordunun peşine takılarak onları takip etti. Bu takip Haçlı ordusunun aç susuz kalmasına ve ağır kayıplar vermesine neden oldu. Friedrich'in Silifke Çayı'nı geçerken boğulması üzerine ordunun morali bozuldu ve ordu dağıldı. Böylece doğudaki Haçlıların ümitte beklediği yardım, hedefine ulaşamadı.

1198'de papa olan III. Innocentius doğuya yeni bir Haçlı Seferi yapılmasını istiyor ve bunun papalığın görevi olduğunu söylüyordu. Gönderdiği elçi ve mektuplarla Avrupalıları bu sefere çağırdı. Bu çağrıya cevaplar gecikmedi ve Dördüncü Haçlı Seferi 1202-1204 yılları arasında başladı. Haçlı filosu 24 Haziran 1203'te İstanbul önlerine geldi. Fakat Haçlı ordusu, Bizans halkına saygısız ve acımasız davrandı. Ayasofya'ya atlarıyla giren Haçlılar, şehri yağmaladılar. Bunun üzerine Bizans halkı ayaklandı. Haçlılar İstanbul'u bir harabeye çevirdiler. Bu sırada İmparator ve oğlunu öldürdüler. Bu karışıklıktan yararlanan Haçlılar, İstanbul'da bir Latin Krallığı kurdular (1204). Dördüncü Haçlı Seferi'yle Bizans İmparatorluğu'na vurulan darbe Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. Bu seferlerden sonra dört büyük Haçlı Seferi daha düzenlenmişse de Anadolu'dan geçişte Türklerin rahat vermeyeceğini anladıkları için hiçbirisi Anadolu üzerinden yapılamamıştır. Her seferinde deniz yolu tercih edilmiştir. Sonunda Haçlılar, Anadolu'daki Türk ve İslam varlığını ortadan kaldırmak için bu seferlerin yeterli olmadığını anladılar. Haçlı seferlerinin her birinde İslam'ın ve İslam dünyasının korunması için en fazla çabayı Türklerin gösterdiği ortaya çıkmıştır.

#### İslam Coğrafyasının Korunmasında Osmanlıların Rolü

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten kısa bir süre sonra İslamiyet'in hem en ileri temsilcileri hem de en etkin koruyucuları durumuna geldiler. Bunun en bariz örneği Osmanlılardır. Osmanlılar, 15 ve 16. Yüzyıllarda gerçekleştirdiği fetihlerle bir

dünya devleti hâline gelmiştir. Onların bu gücünden dolayı Hindistan, Kuzey Afrika ve Endülüs gibi coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar, gayrimüslimlerin saldırı ve baskılarına karşı Osmanlıyı bir kurtarıcı olarak kabul ediyor ve sıkıştıkları zaman Osmanlıdan yardım talep ediyordu. Ancak bazı coğrafyaların uzaklığı ve Osmanlıyı meşgul eden farklı problemlerin çıkması bu yardımların amacına ulaşmasını zaman zaman engelliyordu.

1487 yılından itibaren İspanyol Krallığı'nın Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak için yaptığı baskılara karşı Endülüs Müslümanları Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundular. Osmanlı bu isteğe olumlu cevap vermesine rağmen Endülüs'ün uzaklığı nedeniyle yardımlar nihai amacına ulaşmadı. İspanya Krallığı 1609 yılında Müslümanları sürgüne tabi tutmuştu. Osmanlı, sürülen Müslümanların bir kısmını gemilerle kendi topraklarına getirerek onları İspanyol zulmünden kurtardı. Örneğin Gırnata Müslümanları II. Bayezit'e bir temsilci göndermişti. II. Bayezit bu yardım talebine cevap olarak 1505 yılında Kemal Reis kumandasında bir donanma gönderdi. Kemal Reis, İspanya kıyılarını vurduktan sonra bir grup Endülüslü Müslümanı kurtararak Kuzey Afrika'ya ve İstanbul'a taşıdı. II. Bayezid'ten sonra padişah olan Yavuz Sultan Selim'e (1512-1520) de 1519 senesinde Cezayir halkı bir mektup göndererek gerek Endülüs gerekse Kuzey Afrika Müslümanlarının Hristiyan saldırıları karşısında güçsüz kaldıklarını bildirdiler. Yavuz, Safeviler ve Memlûklülerle meşgul olduğu için onlarla ilgilenme fırsatı bulamadı. İspanya Krallığı, 1509'da büyük bir ordu ile Cezayir'e saldırdı. Daha sonra 1535'te de Tunus'u egemenliği altına aldı.

Müslümanları sömürmek ve Hristiyanlaştırmak amacını taşıyan bu saldırılar karşısında Osmanlı, hemen harekete geçti. Barbaros ve ağabeyi Oruç Reis'in çabalarıyla 1520'de Cezayir, İspanyolların tehdidinden kurtararak Osmanlı'nın korumasına alındı. Sonra da Osmanlı kuvvetleri 1551'de Trablusgarp'ı, 1574'de ise Tunus'u İspanyollardan kurtardı. Böylece Kuzey Afrika İslam coğrafyasından koparılmadı ve Müslümanların Hristiyanlaştırılması da önlendi.

15. yüzyılda İspanyol ve Portekizliler, dayanıklı gemiler inşa ederek büyük coğrafi keşiflere çıktılar. Hindistan sularına gelen Portekizliler, doğu mallarının Akdeniz'e ulaşma noktalarına hâkim oldular. Bu durumdan rahatsız olan Memlûklüler, Osmanlılardan yardım istedi. II. Bayezit, Selman Reis'i buraya göndererek onları yalnız bırakmadı. Osmanlı, Uzak Doğu'daki Müslümanları da korumaya çalışıyordu. Örneğin Portekizler Endonezya'daki Açe'yi tehdit ettiklerinde Açeli Müslümanların yardım istemesi üzerine Osmanlı, oraya on yedi gemiyle yeterli miktarda top, tüfek ve cephane göndermişti. Yine Portekizlilerin Arap Yarımadası'nı tehdit etmesi üzerine Osmanlı, o bölge için de harekete geçerek önce Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde hâkimiyet sağladı. Sonra da Yemen'i Osmanlı topraklarına katarak Portekizlilerin kutsal topraklara yönelik tehdidini ortadan kaldırdı (1538). Osmanlı Devleti, Hindistan'da Gucerat ve Kaliküt'teki Müslümanların yardım isteği üzerine Hadım Süleyman Paşa'yı Hint Okyanusu'na bir donanmayla gönderdi. Bu donanma Portekizlileri Diu'da kuşattı. Daha sonra Yemen'e geri döndü.

Osmanlılar 16. yüzyılda Rus yayılmasına karşı Orta Asya'daki Müslüman Türklerle de bir birlik oluşturma planını yapmışlardır. Örneğin Karadeniz'den Hazar Denizi'ne ulaşmak için Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmek istemişlerdir. 1569'da kanalın açılmasına başlanmış ve bir kısmı da açılmıştır. Daha sonra kışın bastırması ve ertesi yıl da Yemen'de isyanların çıkması bu çalışmaları engellemiştir. Çarlık Rusya'nın Orta Asya'daki Türk yurtlarını işgal ettiği sırada o bölgedeki Türklerin yardım çağrılarına da sessiz kalınmamıştır. Bölgeye özel görevliler gönderilmiş fakat Osmanlıyı meşgul eden başka problemlerin çıkması o bölgeye yapılan yardımların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde Müslüman Türk askerleri İslam coğrafyasının yabancı işgali altına girmemesi için her yerde en zor şartlarda dahi mücadele etmiştir. Bu da Türklerin İslam'la özdeşleştiğinin bir göstergesidir.

#### Osmanlıların Kutsal Topraklara Hizmetleri

Kâbe, İslam'ın doğduğu yer olan Mekke'ye, Hz. Peygamber'in kabri ve mescidi de Medine'ye kutsiyet kazandırmıştır. İslam kültüründe bu iki şehre "Harameyn" de denir. Osmanlılar İslam coğrafyasının korunmasında önemli roller üstlendiği gibi İslam dünyasının merkezi sayılan kutsal topraklarda da önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Osmanlı, kutsal toprakların korunması, bölge halkına yardımda bulunulması, Kâbe'nin bakım ve onarımı gibi alanlarda hizmet etmiştir. Yapılan hizmetlerin en önemli göstergelerinden biri, Osmanlıların her sene hac mevsiminde Mekke ve Medine halkına gönderdiği para, yiyecek ve giyecekten oluşan hediyelerdir.

Osmanlı padişahları Yavuz Sultan Selim'den itibaren diğer unvanlarının yanında "iki kutsal şehrin hizmetçisi" anlamına gelen "hadimu'l-harameyni şerifeyn" unvanını da kullandılar. Bu unvanlarının gereği olarak kutsal topraklara ve buralarda yaşayan Müslümanlara büyük hizmetlerde bulundular. Örneğin ilk "surre"yi gerçekleştiren Yıldırım Bayezit ile oğlu Çelebi Mehmet oldu. Yıldırım Bayezit'in surresi, yarısı Mekke yarısı da Medine halkına mahsus olmak üzere on dört bin duka (13. yüzyılda Venedik'te çıkarılan ve Osmanlı Devleti'nde de kullanılan altın akçe) altındı. Bu, her yıl Kurban Bayramı'nda Mekke'ye gönderilmiş olurdu. Sonra II. Murat, her yıl Mekke, Medine, Kudüs ve Kudüs sancağına bağlı Halilü'r-Rahman'a üç bin beş yüz floriden (ilk olarak Floransa'da basılan sonra Avrupa'da ve Osmanlıda da kullanılan, üzeri zambak çiçekli altın para) oluşan surre yolladı. Yine aynı padişah, Ankara'nın Balıkhisarı mıntıkasındaki köylerin hasılatını da Mekke'ye vakfetmiştir. Yavuz Sultan Selim de Mısır'ı aldıktan sonra o bölge insanlarına iki yüz bin duka altın ile zahire göndererek (1517) bunları her iki şehir halkına dağıttı. Bundan sonra Osmanlı'nın surre yollaması âdet hâline geldi. Osmanlı, gönderilen hediyelerin miktarını artırmak için çok sayıda vakıf kurdu. Bu tür vakıflara "Harameyn Vakıfları" denmiştir. Bu vakıfların amaçları arasında hastane, medrese, yol yapımı, aşhane ve hac ibadetinin kolaylaştırılması gibi hizmetler vardı. Ayrıca Mekke ve Medine'de oturanlar vergiden muaf tutuldu ve geçimleri hazineyle vakıflardan karşılandı.

Osmanlılar kutsal topraklarda iyileştirme ve imar çalışmalarıyla da hizmet ettiler. Kâbe, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi’de tamir ve genişletme çalışmaları yaptılar. Örneğin IV. Murat zamanında bir sel baskını sonucu duvarları yıkılan Kâbe, tümünden yenilendi. Yine Osmanlı tarafından Kâbe’nin ahşap çatısı elden geçirildi, eskiyen yağmur oluğu sökülüp yerine gümüş kaplama üzerine altın süslemeli yeni bir oluk takıldı. Bu arada kapı kemeri yenilendi ve üzerindeki gümüş kitabe levha alınarak yerine altın bir kitabe levha konuldu. Kâbe’nin örtüsü 1609’dan itibaren İstanbul’da dokunmaya başlandı. Eski örtü İstanbul’a getirilerek Hırka-i Saadet Dairesinde saklandı. Osmanlı’nın Mescid-i Nebevi’ye de hizmetleri oldu. Örneğin Sultan Abdülmecit zamanında mescidin tabanı mermerlerle kaplandı ve üzeri halılarla döşendi. Tavan kısımları çeşitli desenlerle süslendi. Mescidin içindeki hatlar, İstanbul’dan giden Hattat Abdullah Zühdi Bey tarafından yazıldı. Dinî mekânların onarım ve yenilenmesi yanında Osmanlılar tarafından bulaşıcı hastalıklara karşı Hicaz Sağlık Teşkilatı da kuruldu. Salgın hastalıklara neden olan su kaynaklarını ıslah çalışmaları yapıldı. Hac yolculuğu sekiz on ay gibi oldukça uzun süren yorucu bir yolculuktu. Osmanlı bunu kolaylaştırmak için 20. yüzyılın başında İstanbul’dan Mekke’ye kadar uzanacak Hicaz Demir Yolu’nun yapımını başlattı. Medine’ye kadar olan bölümü tamamlanmıştı. Fakat Arap isyanlarının başlaması üzerine yol, Mekke’ye ulaştırılamadı. Osmanlılar kutsal toprakların korunmasında da büyük fedakârlıklar göstermiştir. Bunun en çarpıcı örneğini Medine Müdafaası’nda askerleriyle birlikte Fahrettin Paşa göstermiştir. Hülâsa Osmanlılar kutsal topraklara hangi alanda hizmet gerekiyorsa o alanda hizmet etmekten geri durmamışlardır.

#### Selçuklu ve Osmanlıların İslam Medeniyetine Katkıları

Medeniyet; bir toplumun maddi, manevi varlığına ait üstün niteliklerden, değerlerden, fikir ve sanat hayatındaki çalışmalardan; ilim, teknik, sanayi, ticaret gibi sahalardaki nimetlerden yararlanarak ulaştığı bolluk, rahatlık ve güvenlidir. Türkler 10. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde Müslüman olmaya başladıktan sonra bilim, edebiyat, mimarlık ve sanat alanlarında İslam medeniyetine önemli katkıda bulundular. Türklerin ortaya koyduğu eserlerin ana çizgisini Allah, peygamber, ahiret ve kutsal kitabın getirdiği değerler oluşturmuştur. Bu alanda Türkler, binlerce kurum ve eser ortaya koymuştur. Selçuklular, Konya başta olmak üzere bütün yerleşim merkezlerinde cami, medrese, çeşme, han, köprü, hastane, hamam, türbe, imaret, darüşşifa, kervansaray gibi sosyal ve kültürel kurumları en güzel şekilde inşa ettiler. Bu eserler Osmanlılarla zirveye ulaştı. Bunun en güzel örneği Süleymaniye ve Selimiye’dir. Osmanlıların mimari eserleri genelde Bursa, Edirne, İstanbul ve Balkanlarda yoğunluk kazanmıştır. Bu eserlerde ihtiyaç ile sanat zevki birleştirilmiştir.

Selçuklu ve Osmanlı, ilim sahasında da dünya çapında düşünür ve bilginler yetiştirmiştir. Örneğin Mevlâna’nın düşünceleri dünya çapında ilgi görmektedir ve Mimar Sinan’ın eserleri de özgünlüğünü hâlâ korumaktadır. Türkler mimari alanda olduğu kadar sanat alanında da İslam medeniyetine katkıda bulundular. Türk-İslam sanatının temelini Allah inancı oluşturduğu için Selçuklu ve Osmanlılarda İslam inancı sanat eserleriyle somutlaştırılmıştır. Hüsnuhat, tezhip, minyatür ve ebru gibi sanatların doğup gelişmesinde de Osmanlıların önemli katkıları olmuştur. Ayrıca hat sanatı, İslam medeniyetine bir özgünlük katmıştır. Osmanlıların son dönemlerinde yetişmiş olan İsmail Gelenbevi, Mühendishane-i Hümayunda (Teknik Üniversite) hocalık yaptı ve logaritmanın kullanılışını açıklayan bir eser kaleme aldı. Aydınlı Hacı Paşa, tıp alanında “Şifâü’l-Eskam” isimli bir eser yazdı ve döneminde yapılan tıpla ilgili çalışmalara önemli katkılar sağladı. III. Murat’ın Başhekimisi Emir Çelebi hava, toprak ve iklimin insan sağlığı üzerindeki etkilerini açıklayan “Enmuzecü’t -Tıp” isimli eseri kaleme aldı. Türkler, kurdukları medreselerde başta dinî ilimlerin tüm alanları olmak üzere felsefe, astronomi ve tıp gibi sahalarda da önemli çalışmalar yaptılar. Bütün bu çalışmalar, Selçuklu ve Osmanlı’nın İslam medeniyetine yaptıkları katkıların bir göstergesidir.

#### İSLAM DİNİNİN YAYILMASINDA TÜRKLERİN ROLÜ

Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra bir taraftan henüz Müslüman olmamış soydaşları diğer taraftan da soydaşları dışındaki insanlar arasında İslam’ın yayılması için büyük çaba harcadı. Bu manada Türklerin Anadolu, Hint Yarımadası ve Balkanlarda İslam dininin yayılmasında büyük rolleri olmuştur.

#### Orta Asya’da İslam Dininin Yayılması

Türklerle Müslümanlar arasındaki ilk temaslar, 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı’nı müteakip İran’ın fethinin tamamlanmasıyla başlamıştır. Ancak bu tarihten önce de birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan Türklerle-Araplar, Sasanî İmparatorluğu’nun aracılığıyla birbirini az da olsa tanımışlardır. Sasanî Devleti’nin yıkılmasından sonra, Türklerle Araplar arasındaki münasebetler, öncelikli olarak karşılıklı mücadeleler şeklinde olmuş ve yarım asırdan fazla devam etmiştir. Bu olumsuz şartlar sebebiyle İslam, Türkler arasında fazla rağbet görmemiştir. Talas Savaşı’yla bu iki siyasi rakibin Çin’e karşı birleşmesi, Türk-Arap münasebetleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler yerini, bu tarihten sonra dostluğa bırakmıştır. Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz’in bütün tebaaya eşit muamelesi ve takip ettiği siyaset, İslamiyet’in özellikle Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türkler arasında hızla yayılmasına neden oldu. Ömer b. Abdülaziz’den sonra ise eski politikalara dönülmesi ve Türgiş Kağanlığı’nın Araplarla mücadeleye girişmesi, Mâverâünnehir’de İslam’ın yayılışını tehlikeye soktu. Abbasiler’in iktidara gelmesiyle mevaliye karşı izlenen politika değişmişti. Bunun sonucu olarak Horasan ve Mâverâünnehir’de İslam’ın yayılışı hızlandı. Me’mûn, Mâverâünnehir’de hâkimiyet tesis ettikten sonra, özellikle Türk hükümdar aileleri arasında İslamiyet’in yayılmasına özen gösterdi. Müslümanlığı kabul edenler ödüllendirildi. Halife Mu’tasım-Billâh’ın gayretleriyle, Mâverâünnehir’de İslamlaşma süreci tamamlandı. İslam dininin Türkler arasında asıl yayılması, Samaniler dönemine rastlar. İslamiyet’i kabul eden Türkler, diğer Müslüman kavimlerle birlikte gayrimüslim Türkler’e karşı cihat harekâtına katıldı. Samaniler’in Mâverâünnehir’den gelen göçmenlere yakın ilgi göstermeleri ve onları yeni kurulan şehirlere yerleştirmeleri, Türkler arasındaki İslamiyet’in yayılmasına katkı sağladı.



Horasan ve Mâverâünnehir’de İslamiyet’in yayılmasında, sufilerin de önemli rolü vardır. İdil/Volga bölgesine Harezmi tacirlerin girmesiyle bölgede İslam yaklaşık, 287/900’lerde yayılmaya başladı. Bu süreçte Bulgar Hanı Şelkey’in oğlu Almuş (Almuş) Han’ının Müslüman olmasıyla İtil Bulgarları devlet olarak İslâm dinini kabul etmişlerdir. Tarihi anlatımlara göre Almuş Han, 308/920 veya 921’de Abbasi Halifesi Muktedir Billah’a, İslamiyet’i kabul ettiklerini bildirerek, kendisinden Müslüman âlimler ile mescit ve kale inşa etmek üzere mimarlar göndermesini talep etmiştir. Bu arada Almuş Han, ismini Emir Cafer b. Abdullah olarak değiştirmiştir. Böylece Türkler arasında İslamiyet’i resmî din kabul eden ilk devlet, İdil (Volga) Bulgar Devleti’dir. Karahanlılar, Doğu ve Batı Türkistan’da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletidir (840-1212). Kurucusu Bilge Kül Kadir Handır. Karanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han, âlim ve sufilerin etkisiyle halkı ve maiyetiyle birlikte Müslüman oldu (944-945). Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, Karahanlılar’ın batıdaki topraklarında İslamiyet’in yayılması için çalıştı. Onun Müslüman olması ve Karahanlılar’ın İslamiyet’i kabulü Orta Asya Türklerinin tarihini etkileyen büyük bir hadise olmuştur. İkinci büyük Müslüman Türk devleti Gazneliler, Sâmânîler’in kumandanlarından Alptegin tarafından kuruldu. İslam dininin yayılmasında önemli rol alan diğer bir Türk devleti de Gaznelilerdir. İkinci büyük Müslüman Türk devletidir. Kurucusu, Sâmânîler’in kumandanlarından Alptegindir. İslam, otuz iki yıl tahtta kalmış Sultan Mahmut zamanında yayılma imkânı bulmuştur. Gazneli Mahmud, Hindistan’a birçok sefer düzenleyerek bölgede İslamiyet’in yayılmasında önemli rol oynadı. X. yüzyılda çeşitli ülkelerden Oğuzlar’ın hâkimiyetindeki şehirlere gelen Müslüman tacirlerin, derviş ve şeyhlerin gayretleri sonucu İslamiyet, Türkler arasında büyük bir hızla yayıldı.

Kalabalık Türk kitlelerinin İslamiyet’i seçtiği bu dönemde Sultan Selçuk’un Cend’de 375 (985) yılında İslamiyet’i kabul etmesi Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Selçuk Bey, Buhara ve Hârizm’den davet ettiği din adamları vasıtasıyla Oğuzlar arasında İslamiyet’in yayılmasını sağladı ve Oğuzların büyük çoğunluğu XI. yüzyılın başlarında Müslüman oldu. Kıpçak bozkırlarındaki İslamlaşma süreci ise XIV. yüzyıla kadar devam etti. İslamiyet, Doğu Türkistan’da Uygurlar arasında XIV. yüzyıldan itibaren büyük bir hızla yayıldı ve XV. Yüzyılın sonlarında ygurların tamamı İslam’a girdi.

#### Hint Yarımadası’nda İslam Dininin Yayılması

Hindistan’da İslamiyeti yayma faaliyetleri Emeviler Döneminde Araplar tarafından başlatılmıştır. Ancak İslam’ın asıl yerleşmesi ve geniş ölçüde yayılması Müslüman Türk devletlerinden Gazneliler (963-1186) Döneminde olmuştur. Gaznelilerden sonra kurulan Delhi Türk sultanlıkları (1206-1413) ve Babür Devleti (1526-1858) gibi Türk devletleri bu bölgedeki İslam dinini yayma faaliyetini devam ettirmişlerdir. Gaznelilerin Hindistan Yarımadası’nda yaptığı çalışmalar, Delhi Türk sultanları ve diğer bazı Türk-İslam devletlerinin de katkılarıyla çok sonraları bu bölgede Bengaldeş ve Pakistan gibi müslüman devletlerinin ortaya çıkmasına imkân sağladı. Gazneliler İslam’ı yaymada genelde iki yol takip ettiler. Birincisi eğitim kurumlarıyla ki, bu sahada birçok medrese açmışlardır. Örneğin Belh, Nişabur ve Gazne’de köklü medreseler vardı. Bu eğitim kurumlarında hem öğrenciler yetişiyor hem de eserler kaleme alınıyordu. İkincisi ise sufiler yoluyla olmuştur. Ehli sünnet çizgisinde olan Gaznelileredip ve şairlere yakınlık gösterdikleri gibi din âlimleri ve sufilerle de ilgilenip yakınlık göstermişlerdir. Bu durum meşhur sufilerin bu bölgede toplanmalarına neden olmuştur. Örneğin es-Sülemi (öl.1021), el-Gürgâni (öl.1058) ve ed-Dekkak (öl.1014) onların önde gelenlerindendir. Bu sufiler, etraflarında toplanan büyük kalabalıkları irşat etmişlerdir. Diğer taraftan Gazneli Mahmut (öl.1030) Hindistan’a yaptığı on yedi sefer sonucu Kuzey Hindistan’ı kendi topraklarına kattı ve bu bölgede Müslümanlığın yayılmasını sağladı. Gazneli Mahmut, fethettiği Hindistan bölgelerinde mescitler yaptırmış ve İslam’ı tebliğ etmeleri için buralara âlimler göndermiştir. Hindistan’da İslam’ın yayılmasında Orta Asya’yı istila eden Moğolların zulmünden kaçan Türk din bilginleri ve Müslüman Türk ailelerinin de önemli rolü olmuştur.

#### Anadolu’nun İslamlaşması

Türklerin Anadolu’ya gelişleri İslamiyet’ten önce 5 ve 6. yüzyıllarda başlamıştır. Ancak o dönemde Anadolu’ya gelenler millî kimliklerinden uzaklaştıklarından Hristiyan unsurlar arasında erimişlerdir. İslamiyet’ten sonra Türklerin Anadolu’ya gelişleri 9. Yüzyılda Abbasiler Dönemi’nde başlamıştır. Türk komutanların idare ettiği ve içinde çok sayıda Türk askerinin bulunduğu Abbasi orduları 9 ve 10. yüzyılda Bizans egemenliği altında bulunan Anadolu’ya birçok sefer düzenlediler. Bu ordular Sivas, Amasya, Niksar, Kayseri, Konya, Ereğli, Yalvaç, Ankara ve Eskişehir gibi Anadolu kentlerini kısa süreli de olsa ele geçirdiler. Bu seferler, buraları yurt edinmekten ziyade Bizans’a bir gözdağı vermeyi amaçladığından Müslümanlar ele geçirdikleri kentleri kısa süre sonra boşaltarak geri çekiliyorlardı.

Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, İslam tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olarak kabul edilir. Anadolu’nun asıl Türkleşmesi ve İslamlaşması Selçuklu Dönemi’ne rastlar. Büyük Selçuklu Devleti, Horasan ve Irak’ı egemenliği altına aldığı anda daha yeni Müslüman olan kalabalık Türkmen oymakları hayvanlarına daha iyi otlaklar bulmak amacıyla Selçuklu topraklarına doğru göç etmeye başladılar. Bu, çok düzensiz bir göç olduğu için gittikleri yerlere rahatsızlık veriyorlardı. Selçuklular bu oymakların Müslüman halkın bulundukları bölgelere göçerek onları sıkıştırmasını istemiyordu. Bu nedenle bir çözüm olarak Türkmen oymaklarını Bizans’ın elindeki Anadolu’ya doğru yönlendirdiler. Böylece 1050 ve 1060’lı yıllarda Türkmen oymakları yavaş yavaş Anadolu topraklarına gelerek yerleşmeye başladı.

Sultan Alparslan’ın 1071 yılında Bizans ordusunu yenerek Malazgirt Zaferi’ni kazanması, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu zaferin ardından Alparslan tarafından görevlendirilen Kutalmışoğlu Süleyman Şah, birkaç yıl içinde Anadolu’nun büyük bir kısmını fethetti. Anadolu’nun bu kadar hızlı ve kolay fethinin bazı sebepleri vardı. Süleyman Şah’ın Anadolu’yu fethi sırasında yüz binleri bulan Türkmen oymaklarının Anadolu’ya gelmesi ve Anadolu nüfusunun önemli bir kısmının Türklerden oluşması bu topraklarda 1075 yılında Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurulmasını sağladı. Bu arada Anadolu’ya Türkmen göçü devam etmiştir. Özellikle 13. yüzyılda Moğolların Orta Asya’yı

işgale başlamaları Anadolu'ya doğru ikinci göç dalgasını başlattı. Bu göçle çok sayıda Türkmen oymağı Anadolu'ya geldi. Bu göçlerle Anadolu nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturmuştu. Böylece Anadolu 13. yüzyılda Türkleşmiş oldu. Bu nüfusun bir kısmı büyük şehirlere (Konya, Erzurum, Erzincan, Sivas ve Kayseri) yerleşti. Türk adıyla anılanlar yerleşik hayata geçerken Türkmenler ise diğer ova ve yaylalarda, uç bölgelerde köy hayatı yaşıyorlardı. Bunların dışında kalan konargöçer bir hayat yaşayanlara ise Yörük denildi.

Anadolu'ya göçen Türkmenlerin tamamı Müslümandı. Onlar Anadolu'ya Türklükleriyle beraber Müslümanlıklarını da getirmişlerdir. Gelenler arasında Türkmenler üzerinde çok etkili olan mutasavvıflar da vardı. Onlar çoğu zaman Türk ordularından daha önce Bizans topraklarına girerek gayrimüslim halkın gönüllerini fethediyorlardı. Mutasavvıflar, sergiledikleri hoşgörü, yardımseverlik ve dürüstlük sayesinde İslam'ın yayılmasında önemli rol oynuyorlardı. Bu sayede bazı Yahudi ve Hristiyanlar, Müslüman olmuşlardır. Anadolu'ya gelen gezici mutasavvıfların çoğu Türkistanlı Hoca Ahmet Yesevi'nin öğrencileri idi. Ahmet Yesevi Türkistan'da bir taraftan İslam'ı anlatırken bir taraftan da birçok talebe yetiştirmişti. Çok sayıda öğrencisini Türk dünyasının değişik bölgelerine İslam'ı tebliğ etmek üzere gönderdi. İşte onlardan bir kısmı da Anadolu'ya gelmiş ve Anadolu'nun değişik yerlerinde İslam'ın yayılması için çalışmıştır. Bu mutasavvıfların Anadolu'daki en önemli temsilcilerinden biri Hacı Bektaş Veli idi. O, 13. yüzyıl ortalarında Moğol saldırıları nedeniyle büyük sıkıntılar içine düşen Anadolu'nun müslüman halkını sevgi, hoşgörü, birlik ve kardeşlik duyguları etrafında toplamaya çalışmıştır.

Anadolu'nun Müslümanlaşmasında Türk beyliklerinin de rolü vardır. Beylikler Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bayındırlık çalışmaları yaptılar. Bu çerçevede yapılan yüzlerce cami ve medrese sayesinde İslam dininin geniş kitleler tarafından öğrenilmesi ve yaşanması sağlanmıştır. Ayrıca Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde Ahilik (Kardeşlik) Teşkilatının da önemli katkısı olmuştur. Ahilik çeşitli meslek gruplarını bir araya getiren bir esnafkar teşkilatı idi. Bu teşkilat şehir, kasaba ve köylere kadar yayılmıştı. Burası aynı zamanda bir ahlak okulu gibi çalışıyordu. Gündüz işinde çalışan ahiler, akşam dinî ve ahlaki dersler alıyordu. Ahiler, akşam aldıkları dinî ve ahlaki derslerin gereğini gündüz işlerinde uyguluyorlardı.

#### Balkanlarda İslam Dininin Yayılması

Müslüman Türkler, Gelibolu üzerinden Balkan Yarımadası'na geçerek 1361 senesinde Edirne'yi fethettikten sonra, Bulgar topraklarını hızla ele geçirmeye başladılar. Kosova Meydan Savaşı'yla (1389) Sırbistan, Türk hâkimiyetine geçti. Yıldırım Bayezit'in 1396 yılında Niğbolu önlerinde Haçlı ordusunu hezimete uğratması ise Osmanlı Türklerinin Balkan hâkimiyetini iyice perçinledi. Daha sonra Fatih Sultan Mehmet'in 1463 yılında Bosna'yı fethetmesiyle Osmanlı sınırları İtalya'nın Dalmaçya sahillerine kadar uzandı. Osmanlı daha fetihlere başlamadan önce bazı Türkmen oymakları Balkanlara geçmiş ve yerleşmişlerdi. Bunlar yerleştikleri yerlerde Anadolu'dakine benzer çalışmalarıyla gayrimüslimlerin saygı ve güvenini kazanmışlardır. Önden giden bu insanlar aslında fethin zeminini hazırlıyordu. Örneğin tasavvufun "Bayramiyye, Celvetiyye, Halvetiyye, Halidilik ve Mevleviyye" gibi kolları Balkanlarda önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu tarikat kolları duruma göre bulundukları mekânları mescit, mektep, meşveret, kervansaray, darülaceze, imaret, kütüphane, iltica yeri ve vakıf gibi kullanmışlardır. Fetih sırasında ve sonrasında Osmanlı, Anadolu'daki Türkmen boylarından bir kısmını Balkanlara yerleştirdi.

Türkmenler Anadolu'dan Balkanlara dillerini, gelenek, örf-âdet ve inançlarını da götürdüler. Buralarda yeni yerleşim birimleri ve köyler kurdular. Türk göçmenler genellikle arazisi ziraatta kullanılmayan topraklara yerleştirilmiştir. Araziyi ekime elverişli hâle getiren göçmenler, kısa zaman içinde ziraat ve ticaretten kazandıkları maddi varlık sayesinde Balkanlarda yeni bir yaşam tarzı geliştirdiler. Kurdukları köylere Anadolu'da oturdukları eski yerlerin veya kendilerine önderlik eden dede, baba ve şeyh gibi atalarının ad ya da unvanlarını verdiler. Böylece Balkanlarda İslam'ın yayılmasını sağladılar. Uzun yıllar Balkanlardaki Müslüman nüfus, bu Türkmen nüfusuyla sınırlı kaldı. Ancak zamanla gayrimüslimler arasından İslam'a girerler oldu. Özellikle Boşnak ve Arnavutlar kitleler hâlinde Müslüman oldular. Din değiştirmede Osmanlı Devleti hiç kimseyi zorlamamıştır. Zira fetih sırasında gayrimüslimlerle bir anlaşma yapılmıştı. anlaşmaya göre Osmanlı, bölge insanının canına, malına ve dinine dokunmayacaktı. Bu konuda onlara tam bir güvence verilmişti. Balkanlarda Türk-İslam kültürünün yayılmasının nedenlerinden biri de o bölgeye yapılan bayındırlık hizmetleridir. Osmanlı yönetimi boyunca Balkanlarda yaşayan insanlara dil, din ve soy ayrımı yapmaksızın hizmet etmiştir.

Türk İslam kültürünü yansıtan o kadar çok cami, medrese, han ve hamam yapılmıştır ki Bursa ile Bosna, Konya ile Üsküp birbirini hatırlatır olmuştur. Dolayısıyla Balkanların birçok yeri Anadolu gibi birer Türk yurduna dönüşmüştür. Ancak 18. yüzyıldan itibaren peş peşe çıkan savaşlar ve milliyetçilik akımları yüzünden Balkanlardaki Müslüman nüfusun bir kısmı katledilirken bir kısmı da Anadolu'ya göç etmeye zorlanmıştır. Diğer çok az bir kısmı ise her şeye rağmen yerlerinde kalmışlardır. Bugün Balkanlarda bütün yıkımlara rağmen Türk-İslam kültürünün izleri silinememiştir. Günümüzde Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Romanya, Arnavutluk ve Bosna-Hersek'te yaşayan Müslüman Türkler, millî ve manevi kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar.

#### GÜNÜMÜZ İSLAM DÜNYASI

##### ASYA KITASINDA MÜSLÜMANLAR

Asya kıtasındaki Müslümanların yaşadığı bölgeleri; Ön Asya ve Körfez, Güney Asya ve Uzak Doğu, Orta Asya ve Kafkas ülkeleri olarak üç grupta inceleyebiliriz. Ön Asya ve Körfez ülkeleri; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği bir

bölgededir. Bu bölgede; Türkiye, KKTC, Suriye, İran, Irak, Lübnan, Filistin, Ürdün, Suudi Arabistan, Umman, Yemen, Bahreyn, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler bulunmaktadır. Şimdi bu ülkeleri sırasıyla tanıyalım:

## Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü 814.578 km<sup>2</sup>, başkenti Ankara, resmi dili Türkçedir. Nüfusun % 99'u Müslüman'dır. Birinci Dünya Savaşı sonunda topraklarının büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir köprü konumundadır. 29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti yüzünü Avrupa'ya dönmüştür. Miladi takvimin kabulü, tekke ve zaviyeler kanunu, kadınlara seçme ve seçilme hakkı gibi birçok yasal düzenlemelerde bulunulmuştur. Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne, 1952'de de Nato'ya (Kuzey Atlantik Paktı) katılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1946 yılına kadar tek parti ile yönetilen Türkiye, 1946 yılında çok partili sisteme geçerek demokratikleşme yönünde önemli bir adım atmıştır. Bu demokratik kazanımlarını Avrupa perspektifinde ilerleterek sürdürmektedir. Türkiye son dönemlerde bölgesinde aktif bir rol oynayan ülke hâline gelmiştir. Orta Asya Türk cumhuriyetleriyle, Orta Doğu ve Balkan ülkeleriyle tarihten gelen köklü bir bağla ilişkilerini geliştirmektedir. Özellikle Azerbaycan-Ermenistan, İsrail-Filistin, İsrail-Lübnan meseleleri gibi birçok problemin çözümünde uluslararası temaslarını sürdürerek yapıcı bir rol üstlenmiştir.

## Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)

Türkiye'nin güneyinde yer alan KKTC, ülkemize 65 km uzaklıktadır. Başkenti Lefkoşe, resmî dili Türkçe, yüz ölçümü 3.355 km<sup>2</sup>'dir. 2014 verilerine göre nüfusu 312.626 kişidir. Nüfusunun % 99'u Müslüman'dır. Doğu Akdeniz'in en önemli adalarından biri olan Kıbrıs, 1571'de Osmanlı yönetimine girdi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik bunalımlardan yararlanarak 1878'de Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak üstlendi. Bu durumu 1914 yılında kalıcı hâle dönüştürdü. Ancak İngiltere, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kıbrıs'ı zorunlu olarak terk etti. Bu aşamada Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs'a yöneldi. Türkiye, asıl sahibi olduğu gerekçesiyle adanın kendisine verilmesini isterken Yunanistan nüfus bakımından Rumların çoğunlukta olduğunu ileri sürerek adayı topraklarına katmaya çalıştı.

Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlama idealini (Enosis) hayata geçirmek isteyen bazı Kıbrıslı Rumlar, 1955'te EOKA (Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü) adı altında örgütlenerek Türklere karşı saldırılara başladılar. Türkler de Dr. Fazıl Küçük önderliğinde Rum saldırılarına karşı koymak için örgütlendiler. Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan Zürih ve Londra görüşmeleri sonunda 1959'da anlaşmaya varıldı. Anlaşmada adadaki toplumların ortak katılımlarıyla bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulması, adanın toprak bütünlüğü ve hukuki statüsünün bu üç devletin garantörlüğüne alınması ön görüldü. Bu çerçevede 16 Ağustos 1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu. Cumhurbaşkanı'na Rumların temsilcisi Başpiskopos Makarios, yardımcılığına da Türklerin temsilcisi Dr. Fazıl Küçük seçildi. - Rumların saldırgan tutumları yüzünden Kıbrıs'ta barış ve güven ortamı sağlanamadı. Makarios'un Kasım 1963'te Rumların çıkarlarına uygun olarak anayasayı değiştirmeye kalkışmasıyla iki toplum arasında çatışmalar tekrar başladı.

Rumlar, 2 Aralık 1963'te Lefkoşe'de 24 Türk'ü öldürerek katliamlarını hızlandırdılar. Türk jetleri 24 Aralık'ta Lefkoşe üzerinde uyarı uçuşları yaparak Rumları caydırmaya çalıştıysa da sonuç alınamadı. Olayları önlemek için BM tarafından Mart 1964'te gönderilen barış gücü de etkili olamadı. EOKA, Yunanistan'da 1967'de yapılan askerî darbeden güç alarak Enosis'i gerçekleştirmek için yeniden harekete geçti ve Türklere saldırmaya başladı. Türkiye buna şiddetle karşı çıkarken Kıbrıs Türkleri de 27 Aralık 1967'de Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi'ni kurdular. Rumlar, uzlaşmaz tavırlarını sürdürmeye devam ettiler. 1974'te Türkler tekrar katliamla karşı karşıya kaldılar.

15 Temmuz 1974'te Nicos Sampson önderliğindeki Rum subaylar, Makarios'u görevden uzaklaştırarak adayı Yunanistan'a bağlamaya kalkıştılar. Bunun üzerine Türkiye, ikili ve uluslararası anlaşmalardan doğan yetkisine dayanarak soydaşlarının can güvenliğini sağlamak ve Enosis'i önlemek için 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlattı. Türk askerî 22 Temmuz'da Lefkoşe'ye ulaştı. Aynı günlerde Türkiye; Yunanistan İngiltere arasında yapılan görüşmelerden kesin bir sonuç çıkmaması üzerine 16 Ağustos 1974'te İkinci Barış Harekâtı'nı gerçekleştirdi. Çoğu kuzey kesimler olmak üzere adanın % 38'ini ele geçirdi. Bu arada Sampson hükümeti yönetimden ayrılmak zorunda kaldı. Ancak Türkiye, dünya kamuoyu tarafından yalnız bırakıldı. Özellikle ABD, Türkiye'ye askerî ambargo uyguladı ve her iki ülke arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi.

Kıbrıs Türkleri kalıcı barışın iki bölgesi federal bir yapı ile olabileceğini düşünüyorlardı. Bu çerçevede 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni kurdular ve devlet başkanı olarak da Rauf Denktaş'ı seçtiler. Rumların iki bölgesi federasyonu kabul etmemesi üzerine 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ilan edildi. Ancak bu devlet, yalnızca Türkiye tarafından tanındı. Bununla birlikte kalıcı ve adil bir çözümün bulunması için BM Genel Sekreterliği gözetiminde toplumlar arası görüşmelere başlanmıştır.

Bu amaçla KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) Lideri Klerides Ocak 2002'de ikili görüşmeler yapmıştır. BM Genel Sekreteri Kofi Annan 11 Kasım 2002'de taraflara "Kıbrıs Sorununa Kapsamlı Çözüm Temeli" başlıklı belgeyi sunmuştur. Müzakereler neticesinde nihai hâle getirilen çözüm planı 24 Nisan 2004 tarihinde GKRY ve KKTC'de eş zamanlı olarak düzenlenen referandumlarla Kıbrıs'taki iki halkın onayına sunulmuştur. Rum halkının % 75'i planı reddederken Kıbrıs Türk tarafı % 64 oyla plana evet demiştir. Sonuçta Rum toplumunun güçlü reddi karşısında BM ve AB dahil tüm uluslararası camianın desteklediği bu çözüm planı geçersiz hâle gelmiştir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen KKTC Cumhurbaşkanı Mehmet Ali Talat ile GKRY Lideri Papadopoulos arasında kapsamlı müzakere görüşmeleri aralıklarla sürdürülmektedir. Ayrıca 25 Mayıs 2009 tarihinde Şam'da gerçekleştirilen İKÖ toplantısında, İKÖ üyesi ülkelerle KKTC arasında üst düzey ziyaretlerin kültürel ve sportif faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, cumhuriyetle yönetilmekte olup yarı başkanlık sistemine sahiptir. Cumhurbaşkanı aynı zamanda devlet başkanı, başbakan ise hükümetin başkanıdır. Çok partili sistem uygulanmaktadır. Yürütme yetkisi hükümetin elindedir.

#### Suriye

En uzun kara sınırına sahip olan güney komşumuzdur. Başkenti Şam, yüzölçümü 185 bin km<sup>2</sup> olup nüfusu 2012 verilerine göre yaklaşık 22.4 milyondur. Suriye'nin resmî dili Arapça olup, resmî dini yoktur. Nüfusunun % 85'i Müslümanlardan oluşmaktadır. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu ülke, 1920 tarihinde Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. 1946 yılında ise bağımsızlığını kazanmıştır. 1970 yılında devlet başkanı olan Hafız Esat, bu görevini 1999 yılına kadar sürdürmüştür. Onun ölümü üzerine oğlu Beşşar Eset, devlet başkanı olmuştur.

#### İran

Türkiye'nin doğu komşusudur. Başkenti Tahran olup, yüz ölçümü 1.648.000 km<sup>2</sup>'dir. Nüfusu 2016 verilerine göre 78.977 milyondur. İran'ın resmî dini İslam, dili ise Farsçadır. En önemli şehirleri Tahran, Meşhet, İsfahan Tebriz'dir. İran, köklü ve uzun bir tarihî geleneğe sahiptir. İran, Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına katılmıştır. Bir ara Selçuklu Türklerinin merkezi olmuştur. Selçukluların yıkılmasından sonra küçük hanedanlıklar arasında bölüşülmüştür. 1501 yılında Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti ile ilk kez müstakil bir devlet olmuştur. Uzun yıllar Rus saldırılarına maruz kalmıştır. 1925 yılında Rıza Pehlevi'nin, kendini şah ilan etmesiyle Pehlevi Dönemi başlamıştır. 1979 yılında Ayetullah Humeyni önderliğinde gelişen halk ayaklanmasıyla şahlık rejimine son verilerek onun yerine İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Şattü'l-Arap su yolu ve Basra Körfezi'ndeki bazı adaların paylaşımı yüzünden İran ile Irak arasında savaşlar çıkmıştır. 1980-1988 yılları arasında yapılan bu savaşlar her iki ülke için de büyük maddi ve manevi kayıplara yol açmıştır. Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler yüzyılları kapsayan derin bir tarihe dayanmaktadır. 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana Türkiye-İran sınırı hemen hemen hiç değişmemiştir.

#### Irak

Ülkemizin güneyinde bulunmaktadır. Başkenti Bağdat olan Irak'ın resmî dini İslam, dili ise Arapçadır. Yüz ölçümü 437 bin km<sup>2</sup>'dir. Nüfusunun % 97'si Müslüman'dır. Köklü bir tarihî geçmişe sahip olan Irak, birçok medeniyete beşiklik yapmıştır. Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmış, Hz. Ali ve Abbasiler Dönemi'nde İslam Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'ne katılarak uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenildiği için İngiltere'nin sömürgesi hâline gelmiştir. 1932 yılında ise bağımsızlığını elde etmiştir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra 1958 yılına kadar krallıkla yönetilen Irak bu tarihte cumhuriyet rejimine geçmiş ve devlet başkanı Abdulkerim Kasım olmuştur. 1968 yılında Baas Partisi iktidara gelmiştir. Uzun yıllar Irak'ın yönetiminde söz sahibi olan bu partinin mensuplarından Saddam Hüseyin 1979 yılından 2003 tarihine kadar sıkı bir yönetimle ülkenin devlet başkanlığını yürütmüştür. 2003 yılında Amerika, Saddam rejimini yıkmak için Irak'a askerî harekât düzenlemiştir. Bu harekât sonucunda mevcut rejim yıkılmış ve ülkenin istikrarı bozulmuştur. Saddam rejiminin yıkılmasından sonra Irak'ta Şii ve Sünnilerden oluşan bir yönetim kurulmuştur. Buna rağmen ülkedeki iç karışıklıklar sona ermemiştir. ABD'nin işgal tarihinden 2009 yılına kadar bir milyondan fazla Iraklı çatışma ve direniş olaylarında hayatını kaybetmiştir.

#### Lübnan:

Kuzey ve doğudan Suriye, güneyden Filistin, batıdan ise Akdeniz ile çevrili bir ülkedir. Bu ülkenin başkenti Beyrut, resmî dili Arapça olup resmî dini yoktur. Yüz ölçümü 10.500 km<sup>2</sup>'dir. Ülkede Müslüman, Ermeni, Grek, Maruni gibi birçok farklı din ve mezhep grubu, yaşamaktadır. Halkın % 59.5'i Müslüman'dır. Lübnan Hz. Ömer Döneminde fethedilmiştir. Daha sonra sırasıyla Emevi, Abbasi, Selçuklular, Eyyubiler ve Memluklerin hâkimiyetine girmiştir. 1516'da Osmanlı hâkimiyetine tabi olmuş ve Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar dört yüz yıl bu devlet tarafından yönetilmiştir. 1918'de Fransızlar tarafından işgal edilen Lübnan, 1944'te bağımsızlığına kavuşmuştur. Lübnan'da hâlen uygulanmakta olan yönetim sistemine göre cumhurbaşkanı Hristiyanlardan, başbakan Sünni, meclis başkanı ise Şii Müslümanlardan seçilir. Parleментoda Hristiyanlarla Müslümanlar yarı yarıya temsil edilmektedir.

#### Filistin

Başkenti Ramallah olup en önemli şehirleri Kudüs, Yafa, Hayfa, Gazze ve Akka'dır. Nüfusu 2013 yılı verilerine göre yaklaşık 4.420 milyondur. 14 Nüfusunun % 95'i Müslüman'dır. Filistin Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına katılmıştır. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. 1900'lü yılların başına kadar Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin huzurlu bir şekilde bir arada yaşadıkları bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür. 1905 yılından itibaren Filistin'e yoğun bir Yahudi göçü başlatılınca gerginlikler meydana gelmeye başladı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilince İngiltere burayı işgal etti.

İngilizler, 1921’de Filistin’de Yahudi-Arap Devleti’nin kurulduğunu ilan ettiler. Milletler Cemiyeti 1922’de İngiltere’nin bu kararını tanıdı. 1929’da yıllardır sürtüşmekte olan Araplarla Yahudiler karşı karşıya geldiler ve çatışmalar başladı. Bu çatışmalarda yüzlerce insan öldü. Bu arada Amerika ve İngiltere’nin desteğiyle Filistin’e yoğun göçler de devam etmekteydi. Birleşmiş Milletler, Filistin’de iki uluslu bir devletin kurulmasına karar verdi. Filistin’in bölünmesini ve Kudüs’ün uluslararası bir statü kazanmasını 29 Ekim 1947’de kararlaştırdı. Yahudi Millî Konseyi 14 Mayıs 1948’de bir araya gelerek İsrail Devleti’nin kurulduğunu ilan etti. Hemen akabinde de Yahudiler, Arap köylerine saldırarak Arapları Filistin’den göçe zorlamak için harekete geçtiler. Bunun üzerine 1948’de Ürdün, Mısır, Suriye, Lübnan ve Mısır orduları ile İsrail arasında Birinci Arap-İsrail Savaşı meydana geldi. Bu savaşı müttefik Arap ordusu kaybetti. Bunun sonucunda beş yüz bin Filistinli ülkeyi terk edip komşu Arap devletlerine sığınmak zorunda kaldı. Mısır ile İsrail arasında meydana gelen İkinci Arap İsrail Savaşı’nı da İsrail kazandı. 1967’de yapılan Üçüncü Arap-İsrail Savaşı’nı da Araplar kaybetti. İsrail bu savaşı kazanmakla kalmadı, Suriye’den Golan Tepeleri’ni, Ürdün’den Şeria’nın bir bölümünü ve Mısır’dan da Sina Yarımadası’nın tamamını aldı. Aynı tarihlerde Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) kuruldu.

İsrail, Haziran 1982’de Savunma Bakanı Ariel Sharon’un etkisi altında Lübnan’ı işgal etti. Sharon’un amacı, Lübnan’ı İsrail yanlısı Hristiyanlar’ın baskın geldiği bir ülke haline getirip, Batı Şeria’nın işgali ile ilgili Filistinli direnişini kırmaktır. Başlangıçta İsrail güçleri Lübnan’ın Şii grupları tarafından hoş karşılsan da, İsrail’in işgali Şiiler’in tepkisini çekti. Sonunda Şiiler İsrail işgalini bitirmek için organize oldular. İsrail, 1987’de Lübnan’ın orta-güney topraklarından, 2000 yılında ise tamamından çekildi. Bu işgal yüzlerce insanın hayatına mal oldu. Filistinliler, 14 Kasım 1988 tarihinde Filistin Devleti’ni kurduklarını ve devlet başkanlığına da Yaser Arafat’ı getirdiklerini ilan ettiler. Ancak İsrail, Filistin Devleti’ni tanımadı. Filistin Devleti’nin kuruluşundan sonra İsrail’in hâkimiyetinde bulunan ve Filistinlilerin çoğunlukta olduğu bölgelerde silahsız ayaklanma başladı. Bu ayaklanma esnasında yüzlerce Filistinli, İsrail askerleri tarafından öldürüldü. Direnişe yenilen İsrail, Haziran 1994’te Washington’da Filistinliler ile masaya oturmak zorunda kaldı.

Yapılan anlaşmaya göre Filistin’in bir bölümünün yönetimi kendilerine bırakıldı ve bağımsız Filistin Devleti’nin kuruluş süreci başlatıldı. İsrail, Filistin topraklarının bir bölümünden çekildi. Bu bölgelerin güvenliği için Filistin polisi devreye girdi. Yaser Arafat 27 yıl aradan sonra vatanına döndü. Ancak İsrail 1994’teki anlaşmaya uymayıp çekilmeyi garanti ettiği bölgeleri terk etmeyince direniş yeniden başladı. İsrail, topraklarına roket saldırısı yapıldığını iddia ederek 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze’yi dört bir yandan abluka altına aldı. Şehri hava, deniz ve karadan asker-sivil ayrımı gözetmeksizin ağır silahlarla bombaladı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğinin yaptığı uyarıları da dikkate almadı. Günümüzde hâlen İsrail-Filistin mücadelesi bütün hızıyla devam etmektedir.

Yemen:

Tarihte Ön Asya’nın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Ülkenin başkenti Sana, yüz ölçümü 527 bin km2, resmî dili Arapçadır. Nüfusun çoğunluğunu da Zeydiye mezhebine mensup Müslümanlar oluşturmaktadır. Yemen, İslam ülkeleri arasında % 30 ile işsizlik oranı en fazla olan ülkelerden biridir. Yemen, tarihte birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Bizans ve Samanilerin egemenlik mücadelesi verdiği bu bölgede, başta Sebe, Main, Himyer olmak üzere birçok devlet kurulmuştur. 1536’da Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına giren Yemen, 1918’de bağımsızlığını ilan etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Yemen Cephesi’nde şehit olan Türk askerleri için yakılan ağıtlar, türkülere bile konu olmuştur

Suudi Arabistan

Kuzeyinde Irak ve Ürdün, güneyinde ise Yemen’in yer aldığı bir ülkedir. Basra Körfezi ve Kızıldeniz’le de sınırları bulunmaktadır. Devletin yüz ölçümü 1 milyon 960 bin km2, başkenti Riyad, resmî dili Arapça, dini ise İslam’dır. Suudi Arabistan monarşi ile yönetilmektedir. Ülke nüfusunun % 90’ını Araplar, % 10’unu ise Afrika ve Asya kökenliler oluşturmaktadır. Ülke ekonomisi büyük ölçüde petrol ve hac gelirlerine dayanmaktadır. Suudi Arabistan’da bulunan Hicaz, İslam’ın beşiğidir. İslam dini burada doğarak yayılmıştır. Osmanlı Devleti’ne Yavuz Sultan Selim tarafından 1517 yılında katılan Suudi Arabistan 1918 yılına kadar Osmanlı’nın hâkimiyeti altında kalmıştır. 1918 yılında İngilizlerin kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti’nden ayrılmıştır. Aynı tarihte Suudi Krallığı kurulmuştur. Ülke hâlâ Suud ailesi tarafından yönetilmektedir. Mekke ve Medine Suudi Arabistan’ın en önemli şehirleri arasında yer alır.

Birleşik Arap Emirliği

Basra Körfezi’nin doğu kesiminde yedi emirliğin oluşturduğu federal bir devlettir. Birleşik Arap Emirliği, doğuda Umman, güneyde ve batıda Suudi Arabistan, kuzeybatıda Katar ve kuzeyde de Basra Körfezi’yle çevrilidir. Yüz ölçümü 77 bin km2 olup başkenti Abu Dabi’dır. Resmî dili Arapçadır. Petrol zengini ülkeler den biri olan Birleşik Arap Emirliği’nde kişi başına düşen millî gelir 17 bin 700 dolardır. Birleşik Arap Emirliği’nin en önemli emirliklerinden biri olan Dubai, son yıllarda bölgenin en önemli ticaret ve turizm merkezi hâline gelmiştir.

Güney Asya ve Uzak Doğu Ülkeleri

Dünyada yaşayan Müslümanların önemli bir kısmı Güney Asya ve Uzak Doğu ülkelerinde yaşamaktadır. Bu bölgede yer alan İslam ülkeleri Pakistan, Afganistan, Endonezya, Bangladeş, Brunei, Maldivler ve Malezya’dır. Bunun yanı sıra Çin, Tayland, Hindistan, Filipinler ve Japonya’da azınlık olarak birçok Müslüman yaşamaktadır.

Pakistan

Pakistan, Hindistan bölgesinin kuzeybatısında yer alan federal bir cumhuriyettir. Ülkenin başkenti İslamabat, resmî dili Urduca, yüz ölçümü 796 bin km2dir. İngiltere, 1857 yılında Hindistan bölgesini ele geçirdi. 1906 yılına kadar bu bölgedeki Müslümanlar İngiliz hâkimiyetinde yaşadı. Daha sonra Seyyit Ahmet Han önderliğinde bir uyanış hareketi başladı ve onun liderliğinde Müslümanların haklarını savunmak için Müslümanlar Birliği Partisi kuruldu. Bu parti, Pakistan'ın bağımsızlığına giden yolda büyük rol oynadı. Hindistan Müslümanları İngiliz egemenliğinden kurtulduktan sonra Muhammed Ali Cinnah önderliğinde 14 Ağustos 1947 tarihinde bir devlet kurmayı başardılar. Devletin kuruluşunda büyük şair ve fikir adamı Muhammed İkbal'in de büyük katkıları olmuştur. Bu devlet, 1 Mart 1962 tarihinde yürürlüğe giren anayasa ile Pakistan Cumhuriyeti adını almıştır. Pakistan'la Hindistan arasında en önemli sorun Keşmir sorunudur. Keşmir sorununun en önemli sebebi Keşmir'in; verimli topraklara ve yer altı zenginliklerine sahip olmasıdır. Keşmir, 1947'de Britanya'nın sömürgesinden bağımsızlığı kazandığında nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlarından ibaret olduğu için Pakistan, Keşmir Emirliği'ne ait bu bölgeyi talep etmiştir. Ancak Keşmir Emirliği'nin kendisi Hindistan'a bağlanmasını istediği için Hindistan da bölgede hak iddia etmiştir. Srinagar başta olmak üzere bölgenin güney kısmı Hindistan'ın Cemma ve Keşmir eyaleti olmuş kuzey kısmı ise Pakistan'ın kontrolü altına girmiştir. Pakistan'ın kontrolü altındaki bölgeye 'Azadi Kaşmir' denilmektedir. 1960'ta doğu kısmı Aksai Çin'i Çin Halk Cumhuriyeti işgal etmiş ve hala kontrol altında tutmaktadır. Pakistan ve Hindistan'ın bir türlü paylaşamadığı Orta Asyadaki sorunlu bölgeyi en son 1977'de Pakistan kazandığı askeri zaferle topraklarına katmıştır. Fakat Pakistan'a ait Keşmir toprakları hala iki ülke arasında paylaşılmamaktadır. Bu gerginlik biri Pakistan'ın kuruluşu fiilen gerçekleşmeden önce olmak üzere, Hindistan'la Pakistan arasında üç büyük savaşa sebep olduğu gibi, birçok kere de Pakistan'la Hindistan'ı savaşın eşiğine kadar getirmiştir. Bu gerginlik aynı zamanda iki ülkeyi silahlanma konusunda tehlikeli bir yarışın içine sokmuştur.

## Bangladeş

Güney Asya'da bir ülkedir. Başkenti Dakka'dır. Yüzölçümü 143.998 km²,dir. Bangladeş, güneyde Bengal Körfezi, güney doğuda Birmanya, kuzey, batı ve doğuda ise Hindistan'ın Batı Bengal ve Assam eyaletleri ile çevrilidir. Resmi dili Bengaledir. Nüfusun %88 - 90 Müslüman, resmi dini İslam'dır. Müslümanların büyük bir çoğunluğu sünnidir. Müslümanlardan sonra en kalabalık kitle, nüfusun % 12.2'sini oluşturan Hindulardır. % 0.6 oranında da Budist vardır. Ayrıca çoğunluğu katolik olan %0.4 oranında hristiyan mevcuttur.

Ülkede hâkim ekonomi ağırlıklı biçimde ziraata dayalıdır ve halkın % 80-85'i geçimini doğrudan ziraatla sağlar. Ülke topraklarının % 62'si ziraata ayrılmıştır. Ancak ülke kendine yetecek kadar üretim yapamamakta ve verimin düşük olması sebebiyle dışarıdan gıda maddesi ithal etmektedir. Başlıca tarım ürünleri pirinç, buğday, baklagiller ve yağlı tohumlardır. Pirinç tarlalarından yılda üç defa mahsul alınır. Toprağın düşük ürün vermesinin yanında hemen her yıl meydana gelen sel ve tayfunlar yüzünden büyük miktarda ürün kaybıyla da karşılaşılmaktadır.

Bengladeş Halk Cumhuriyeti, yirmi dört yıla yakın bir süre Pakistan Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak kaldıktan sonra Kasım 1971'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Üzerinde Bengladeş'in kurulduğu toprakların tarihi İslâm öncesi, İslâmî, İngiliz, Pakistan ve bugünkü Bengladeş Devleti dönemleri olmak üzere beş devreye ayrılır. Tarih öncesi çağlara kadar uzanan, karışıklık ve düzensizliklerin belirgin olduğu İslâm öncesi dönem, XIII. Yüzyılın başında Türk kumandanı Muhammed Bahtiyâr Halacî'nin Bengal'i ele geçirdiği zamana kadar sürdü. İslâmî dönem 1203'ten başlayarak son bağımsız Bengal Sultanı Sirâcüddevle'nin İngilizler'e yenildiği 1757 yılına kadar sürdü. XX. yüzyılın ortalarına doğru İngilizler'in Hindûlar'a kendi kendilerini yönetme hakkını vermesi üzerine, Muhammed Ali Cinnah'ın liderliğindeki Muslim League, yarımada Müslümanların amaç ve istekleri doğrultusunda Pakistan adlı, ayrı bir İslâm devleti kurduklarını ilân etti.

İngilizler Ağustos 1947'de yarımadadan çekildiklerinde, müslümanların çoğunlukta bulunduğu Bengal'in doğu yarısı da Silhet ile birlikte Asam eyaletinden ayrılarak Hindistan'ın batısında kurulan Pakistan Devleti'ne "Doğu Pakistan" adı altında katıldı ve böylece aralarına Hindistan Devleti girmiş olmasına rağmen Pakistan'ın doğu eyaletini teşkil etti. 1960'lı yılların sonlarında Doğu Pakistan'daki ayrılma duygusu, politik bir hareketin kurulması önerilerini beraberinde getirdi. Bu durum 1971'de bir iç savaş haline dönüştü. Mart 1971'de Pakistan ordusu sıkıyönetim sırasında ayrılık taraftarlarına ağır baskı uygulayınca Doğu Pakistan'ın kaderi belli olmaya başladı. İç savaş esnasında çok sayıda Hindû'nun Hindistan'a geçmesi bu ülkenin askerî müdahalede bulunmasına bahane teşkil etti. Ayrılıkçı gerillalardan da yardım gören Hint askerlerinin üç haftalık kısa harekâtı zaferle sonuçlandı ve 16 Kasım 1971'de Pakistan kuvvetleri teslim oldu. Savaş sırasında Batı Bengal'e kaçmış olan Doğu Pakistan devlet görevlileri tarafından Bengladeş hükümeti adıyla yeni bir hükümet kuruldu ve böylece bağımsız bir Bengladeş Devleti ortaya çıkmış oldu. Hint kuvvetleri Mart 1973'te, Mücibürrahman'ın başa geçmesine kadar ülkeyi işgal altında tuttular. Yeni lider, Hindistan ile Sovyet Rusya ve Doğu Avrupa devletleri arasındaki yirmi beş yıl süreli antlaşmalara benzer bir dostluk antlaşması imzaladı ve ayrıca Bengal milliyetçiliğinin, Pakistan'ın İslâm milliyetçiliğinin aksine laiklik, sosyalizm ve demokrasi ilkeleri üzerine kurulduğunu ilân etti.

## Afganistan

Kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, güneyinde Pakistan, batısında İran, doğusunda Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan tarafından çevrilmiş bir ülkedir. Başkenti Kabil, yüz ölçümü 652 km2, nüfusu 2013 verilerine göre ise yaklaşık 25.500 milyondur. İslam dünyasının meşhur tasavvuf merkezlerinden olan Gazne, Herat ve Belh gibi önemli şehirler bu ülkenin sınırları içerisinde bulunmaktadır. Meşhur sufi İbrahim Ethem bu topraklarda yaşamıştır. Mevlana Celaleddin Rumi de Konya'ya bugün Afganistan'ın sınırları içinde olan Belh şehrinden gelmiştir. Afganistan, Emeviler Dönemi'nde Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra bir Türk Devleti olan Gaznelilerin merkezi olmuştur. İslam'ın Hint Yarımadası'nda yayılmasında burası adeta bir üs olmuştur.

XIX. yüzyılda Afgan kabilelerin birbirleriyle yapmış olduğu mücadeleler sebebiyle devletin birliği sarsılmıştır. Bundan dolayı bu yüzyılda Afganistan, İngiltere ve Rusya'nın mücadele alanı olmuştur. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra Afganlılar, iç mücadelelerini sona erdirerek İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. İngilizler de 1919 yılında Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği, sıcak denizlere inmek için kendine bir üs olarak gördüğü Afganistan'ı, denetimi altında tutmak istediğinden 24 Aralık 1979 tarihinde işgal etmiştir. Sovyetler, on yıl süren işgal döneminde Afgan direnişini kıramamış, sonunda Afganistan'dan çekilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'ne 2001 yılının Eylül ayında bir intihar saldırısı düzenlenmiştir. Amerikan yönetimi, bu saldırının sorumlusunun Afganistan'daki Taliban rejiminin olduğunu iddia ederek, Afganistan'a askeri harekât düzenlemiştir. Taliban rejimi yıkılıp merkezi bir hükümet kurulmuş olmasına rağmen, Afganistan'da iç karışıklıklar bitmemiştir. Afganistan ekonomisinin en önemli kaynaklarını tarım, hayvancılık, ticaret, endüstri ve madencilik teşkil etmektedir.

Afganistan, bütün geri kalmışlığına rağmen İslâm ülkeleri içinde planlı kalkınma gayreti gösteren ilk ülkelerden biridir. 1956-1961 arasında ilk beş yıllık kalkınma planının uygulanmasına başlanmış ve bunu takip eden yıllarda yeni beş yıllık planlara devam edilmiştir. Memleketin büyük bir kısmı dağlık ve kayalık, iklimi de kurak olduğu halde, nehirlerden faydalanılarak meydana getirilen sulama kanalları sayesinde ziraat yapılan pek çok verimli arazi bulunmaktadır. Buralarda bol miktarda tahıl, sebze, meyve ve pamuk yetiştirmek mümkün olmaktadır. Hayvancılık da gelişmiş olup bilhassa, hayvan ürünlerinden karkul kuzularının astragan kürk yapımında kullanılan postu, ihraç edilen malların başında gelmektedir. Afganistan'ın yer altı zenginlikleri yönünden büyük bir potansiyele sahip olduğu bilinmektedir. Ancak özellikle nakil güçlüklerinden dolayı madenler yeterince işletilememektedir.

#### Endonezya

Güneydoğu Asya ile Avustralya arasında yer alan çok sayıdaki ada üzerinde kurulmuştur. Batıdan doğuya doğru uzunluğu 5 bin kilometreden fazla bir alana serpilmiş bulunan bu irili ufaklı adaların sayısı 13 bin 677'dir. Bunların ancak 3 bin kadarı meskün olup başlıcaları; Sumatra, Cava, Kali-mantan, Irian Jaya'dır.<sup>27</sup> Endonezya'nın başkenti Cakarta, resmî dili Bahasa'dır. Endonezya'nın yüz ölçümü 1 milyon 919 bin km<sup>2</sup> dir. Nüfusunun % 84'ü Müslüman'dır. Endonezya, güçlü bir ekonomiye sahiptir. İslam dini, Endonezya'ya tüccarlar aracılığı ile girmiştir. Zamanla halkın büyük bir kısmı tarafından benimsenmiştir. 10. yüzyıldan itibaren de bu bölgede Müslüman emirlikler kurulmuştur.

Uzak Doğu'nun bu bölgesi erken dönemden itibaren sömürgecilerin dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir bölge olmuştur. Özellikle 1875 yılında Hollandalılara karşı bağımsızlık mücadelesi başlatan Açe Müslümanlarının bu hareketi, 1904 yılına kadar devam etmiştir. Arkasından da Cava ve Sumatra'da bağımsızlık mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadelelerin sonunda adalar peyderpey bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.

#### Malezya

Malay Yarımadası, Borneo Adası'nın kuzey bölgesi ve iki küçük ada üzerinde kurulmuş federal bir devlettir. Başkenti Kuala Lumpur, yüz ölçümü 330 bin km<sup>2</sup>, resmî dini İslam, dili ise Malaycadır. Nüfusu 2013 verilerine göre 29.784 dir. Ülkede en kalabalık etnik unsur, nüfusun % 49'u ile Müslüman Malaylardır. İkinci büyük etnik unsur ise % 35'lik oranla Çinlilerdir. Çinlilerin içinde az sayıda Müslüman bulunmaktadır. Malezya çok partili demokratik sisteme dayalı krallıklarla idare edilen bir konfederasyon ile yönetilmektedir. Konfederasyonu oluşturan federal eyaletler de krallıkla yönetilmektedir. Malezya, ayrıca Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliğinin (ASEAN) önde gelen ülkelerindendir. Doğu Asya'daki bölgesel örgütlerde etkin bir rolü vardır. Türkiye ile Malezya arasında Birleşmiş Milletlerde, İslam Konferansı Örgütünde ve D-8 kapsamında iş birliği sürdürülmektedir.

Güney Asya ve Uzak Doğu bölgesinde yaşayan Müslüman azınlıkların birtakım sorunları bulunmaktadır. Bunlardan en başta gelenleri ise Çin'in kuzeyindeki Sincan bölgesinde yaşayan Doğu Türkistan Uygur Müslümanları ve Filipinlerde yaşayan Müslümanlardır. Çin, yer altı kaynaklarının çok büyük bölümünü Doğu Türkistan'dan elde ettiğinden bu bölgeye önem vermektedir. Çin'den buraya göç eden Çinli vatandaşlar için çok büyük imkânlar sağlanmaktadır. Bundan dolayı Doğu Türkistan'da yaşayan Çinlilerin işsizlik sorunu yokken burada yaşayan Uygur Türklerinin %90'ı işsizdir. Bunun sebebi de hükümet politikası olarak iş alımlarında Çinlilere öncelik verilmesidir. Ayrıca Çin'den bölgeye getirilip yerleştirilen Çinli göçmenler, en verimli topraklara yerleştirilirken bu toprakların gerçek sahipleri olan Doğu Türkistanlılar, kurak ve işlenmesi zor alanlara sürülmektedir. Uygur Türklerinin seyahatlerine de büyük kısıtlamalar getirilmiştir. Örneğin bir köyden bir başka köye veya ilçeye göçmek yasaktır. Çin, buradaki Çinli vatandaşlarını tutabilmek için onların da seyahatlerini yasaklamıştır. Bundan dolayı 1980 yılında yetmiş bin Çinli göçmenin geri dönme taleplerinin reddedilmesi üzerine isyan çıkmıştır. Çin'in bu zulmünden kaçan Müslümanlar, farklı tarihlerde değişik ülkelere göçmüşlerdir. Bu göçlerden birkaçı da 1961, 1966 ve 1977 yıllarında Türkiye'ye yapılmıştır. İstanbul'da Sefaköy, Güneşli, Zeytinburnu semtleri Doğu Türkistanlıların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdir.

#### Filipinler

Güney Asya'da yer alan Filipinler, 1948'de ABD'den bağımsızlığı kazandığında burada bulunan Müslümanların görüşlerine bakılmaksızın yeni bir yönetim kurulmuştur. Bu arada Müslümanlara ait topraklara, diğer adalardan bir kısım Hristiyan nüfusun getirilip yerleştirilmesi, zamanla bu bölgelerde Müslümanları azınlık konumuna düşürmüştür. Bu durum her iki grup arasında çatışmalara yol açmıştır. Daha çok Mindanao ve Sulu takımadalarında yaşayan Müslümanlar, siyasi ve sosyal

özgürlüklerini kazanmak için hâlen mücadele vermektedirler. Son zamanlarda BM ve uluslararası kuruluşların girişimi ve öncülüğünde Filipin Müslümanları, yaşadıkları bu adalarda bağımsızlık görüşmelerini başlatmış durumdadırlar.

## Kafkaslar ve Orta Asya Ülkeleri

Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri erken dönemlerde İslam'la tanışmıştır. Ancak bu ülkeler 19. Yüzyıldan itibaren Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra da Sovyetler Birliği'nin egemenliği devam etmiştir. Sovyet yönetimi 1980'nin ortalarından itibaren yıkılma belirtileri göstermeye başlamıştır. Devlet Başkanı Mihail Gorbacov'un, rejimi kurtarmak için yaptığı bir dizi reformlar devletin yıkılışını engelleyememiştir. Sovyetlere bağlı üye ülkelerden Estonya, Letonya ve Litvanya 1991 yılının Eylül'ünde birlikten ayrılmıştır. Bu kopmaları Orta Asya'daki Türk toplulukları izledi. 1991 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

### Kazakistan

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içerisinde en geniş topraklara sahip olan ülkedir. Ülkenin kuzeyinde Rusya Federasyonu, doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyinde Özbekistan ve Kırgızistan cumhuriyetleri, batısında Hazar Denizi, güneybatısında ise Türkmenistan yer alır. Başkenti Astana'dır. Yüz ölçümü 2 milyon 727 bin km2, resmî dili Türkçenin bir şivesi olan Kazakçadır. Kazakistan 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşmuştur. Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkedir. Kazak Türkleri ile Türkiye Türklerinin aynı millet ve aynı dine mensup olmaları, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Kazakistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkiye ve Kazakistan arasında imzalanan bir iş birliği anlaşmasıyla kurulmuştur. Üniversite 1993 yılından beri faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu üniversiteden mezun olanlar, Türkiye'de bir üniversiteden mezun olanlarla aynı haklara sahiptirler.

### Özbekistan

Özbek Türklerinin yaşadığı bir ülkedir. Komşuları Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'dır. Başkenti Taşkent, yüz ölçümü 447 km2dir. Dili, Türk dil ailesinden Özbek Türkçesidir. Özbekistan, Orta Asya'da İslam dini ile tanışan ilk ülke olmuştur. Müslümanlar Buhara, Semerkant, Taşkent gibi birçok merkezler büyük medreseler kurmuşlardır. Bugün hâlâ ayakta duran bu muhteşem yapılar bölgenin dokusundaki İslam'ın en canlı şahitleridir. Örneğin Buhara'daki Mir-Arap ve Taşkent'teki İsmail el-Buhari medreseleri bunlardan sadece birkaçıdır. Özbekistan, bütün dinî kısıtlamalara rağmen Sovyetler Dönemi'nde de İslami bir merkez olma özelliğini korumuştur. Sovyetlerin komünist rejimi döneminde de Orta Asya ve Kafkasya müftüsü Taşkent'te idi. Dinî konularla ilgili faaliyetler buradan idare ediliyordu.

### Tacikistan

Doğusunda Doğu Türkistan, güneyinde Afganistan, batı ve kuzeyinde Özbekistan, Kırgızistan ile sınırı olan bir ülkedir. Bu ülke, Asya'nın en dağlık olan iç kesiminde yer alır. Bu nedenle toprağının % 93'ü dağlıktır. Tacikistan'ın başkenti Duşanbe, yüz ölçümü 143 bin km2, resmî dini İslam, dili Tacikçedir. Nüfusunun %62'sini Tacikler, % 24'ünü Özbekler, %8'ini Ruslar, %6'sını ise diğer milletler oluşturur. Nüfusunun büyük bir kısmı kışlak adı verilen köylerde yaşamaktadır. Tacikler, 7 ve 8. yüzyıllarda İslam dinini kabul etmişlerdir. 15. asırdan 18. asrın ortalarına kadar Buhara Hanlığı'nın hâkimiyeti altında yaşamış, Buhara Hanlığı'nın 1868 yılında yıkılmasıyla Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Daha sonra Sovyetlerin bir parçası hâline gelen Tacikistan 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşmuştur. Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Tacikistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Ancak Tacikistan'ın 1992-1997 yıllarında yaşadığı iç savaş nedeni ile ilişkilerimizin gelişimi diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerine kıyasla daha geç ivme kazanmıştır. İki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağların güçlendirilmesi ve özellikle genç nesillerin birbirlerini tanımaları için çeşitli projeler başlatılmıştır. Duşanbe'de Millî Eğitim Bakanlığımıza bağlı faaliyet gösteren "Türkiye Türkçesi Eğitim-Öğretim Merkezi" kurulmuştur.

### Kırgızistan

Toprakların tamamına yakını dağlık olan bir ülkedir. Ülkenin kuzeyinde Kazakistan, batısında Özbekistan, güneyinde Tacikistan, güneydoğu ve doğusunda Doğu Türkistan yer alır. Başkenti Bişkek, resmî dili Kırgız Türkçesi, yüz ölçümü 198 bin km2dir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan'ı ilk olarak 16 Aralık 1991 tarihinde Türkiye tanımıştır. Bu tarihten sonra iki ülke arasındaki ilişkiler birçok yönden geliştirilmiştir. Özellikle eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi iki ülke arasında 1995 yılında imzalanan bir iş birliği anlaşmasıyla kurulmuştur. Merkezi Bişkek'te bulunan bu üniversite bünyesinde iki bin öğrenci öğrenim görmektedir. Anlaşmalar gereği Türkiye ile Kırgızistan arasında öğrenci değişimi yapılmaktadır. Bunun yanında Türkiye, 1992 yılından 2008'e kadar dört bin dört yüz Kırgız öğrenciye burs vermiştir.

### Azerbaycan

Kafkaslarda yaşayan en büyük Türk topluluğudur. Batıda Ermenistan, güneybatıda Türkiye, kuzeybatıda Gürcistan, güneyde İran, kuzeyde Rusya Federasyonu, doğuda ise Hazar Denizi ile çevrilmiş bir ülkedir. Ülkenin başkenti Bakü, yüz ölçümü 86.5 bin km2, dili Azeri Türkçesidir. Ülkenin %98'i Müslümandır. Türkiye, 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olmuştur. günden bu yana iki ülke arasındaki ilişkiler, iki yönlü olarak geliştirilmektedir. Azerbaycan'ı rahatsız eden en büyük sorun Karabağ meselesidir. Ermenistan'ın, Azerbaycan topraklarını işgaliyle ortaya çıkan Karabağ sorunu, bir milyonu aşkın insanın yerinden olmasına, birçok Azeri Türk'ünün katliamına ve Azerbaycan



topraklarının %20'sinin işgal edilmesine neden olmuştur. Türkiye'nin de çabalarıyla Karabağ tekrar Azerbaycan topraklarına katılmıştır

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler; başta enerji olmak üzere birçok alanda gelişmektedir. Özellikle enerji boru hatlarının Türkiye üzerinden geçmesi ve dünya piyasasına arz edilmesi aynı zamanda ticarî ilişkilerin de gelişmesinde önemli yer edinir. Diğer taraftan Türkiye, Azerbaycan'ın başta Karabağ sorunu olmak üzere uluslararası sorunlarında destek vermektedir. Yine siyasî, kültürel ve sosyal alandaki iş birlikleri tek millet, iki ayrı devlet anlayışı içinde ele alınmaktadır.

#### Türkmenistan

Güneyinde İran, kuzeyinde Kazakistan, batısında Hazar Denizi, kuzeydoğusunda Özbekistan ve güneydoğusunda Afganistan bulunmaktadır. Türkmenistan topraklarının %80'i meşhur Karakum Çölü'yle kaplıdır. Tarıma elverişli arazi oldukça azdır. Ülkenin başkenti Aşkabat, yüz ölçümü 488 bin km<sup>2</sup>, dili Türkmen'dir. 40 Türkmenistan'da yaşayan Müslümanların oranı %89 civarındadır. Türkmenistan 18. yüzyıla kadar muhtelif Müslüman devletlerin parçası olarak varlığını sürdürmüştür. 1879 yılında ise Ruslar tarafından işgal edilmiş, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra da Sovyetler Birliği'nin himayesine girmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanmıştır. Bu ülkeyi ilk tanıyan devletlerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye ile Türkmenistan arasında tarihî ve kültürel bağları güçlendirmek amacıyla özellikle genç nesillerin birbirlerini tanımaları için çeşitli projeler başlatılmıştır. Bu amaçla iki ülke arasında 1 Mayıs 1992 tarihinde bilim, kültür ve spor alanlarında iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bunun sonucu olarak Türkmenistan'da Türkiye'nin resmî kanalla açmış olduğu Aşkabat Türk Anadolu Lisesi ve yine aynı binada Türk İlköğretim Okulu, Mahtumkulu Üniversitesine bağlı ilahiyat fakültesi ve ilahiyat lisesi açılmıştır. Bu ilahiyat fakültesinin yanına iki yüz kişilik kapasitede bir de yurt binası yapılmıştır. Her iki okulun da masrafları Türkiye Diyanet Vakfı tarafından karşılanmaktadır. Yine Türkiye Diyanet Vakfı, Kıpçak'a bir cami ve Kur'an kursu yaptırmıştır.

Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kuzey Osetya, Çeçen-İnguş ve Kabartay-Balkar özerk cumhuriyetleri de bulunmaktadır. Bunun yanında başka özerk bölgeler de vardır. Bunlar Rusya'ya bağlı Adigey, Karaçay-Çerkez, Azerbaycan'a bağlı Yukarı Karabağ, Gürcistan'a bağlı Abhazistan ve Güney Osetya'dır. Çeçen-İnguşlar Kafkasya'nın en eski topluluklarındandır. Çarlık Dönemi'nden beri Ruslara karşı direnen toplulukların başında gelen bu milletler, Sovyet Dönemi'nde de direnişlerini sürdürmüşlerdir. Sovyetlerin dağılmasından sonra İnguşlar, Rusya Federasyonu'na bağlı kalmayı tercih ederken Çeçenler bağımsızlık hareketi başlatmışlardır. Çeçen İnguş Özerk Cumhuriyeti Çeçenleri 1 Kasım 1991'de Rusya'nın bağımsız Çeçen Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan etmişlerdir. Moskova yönetimi bunu tanımadığını ilan ederek bölgeyi yeniden işgal etmiştir. Çeçenler ile Rusya arasındaki savaş hâlen devam etmektedir.

Kafkasya'da Azeri Türklerinden sonra en kalabalık Türk toplulukları Karaçaylar, Kumuklar, Nogaylar ve Balkarlardır. Daha çok Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan'ın Hasanyurt, Babayurt ve Mahaçkale bölgelerinde yaşamaktadırlar. Köken bakımından Kuman Türklerinin torunları olan Karaçaylar 1944'te Stalin tarafından sürgün edilmiştir. 1950'de yurtlarına dönmelerine izin verilen Karaçayların çoğu bugün kendi ülkeleri olan Karaçay Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

#### AFRİKA KITASI'NDA MÜSLÜMANLAR

İslam'ın Afrika Kıtasına girişinde iki safha vardır. Birinci safha, Kuzey Afrika'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve buralarda İslam'ın yayılması, ikinci safha ise Müslüman tüccarların İslam dinini Afrika'nın diğer bölgelerine götürmeleridir. Hz. Ömer Dönemi'nde Amr bin el-As'ın Mısır'ı fethetmesiyle İslamiyet, Afrika kıtasına ilk adımını atmıştır. Burada bulunan Mısır Kiptilerinin İslam dinine girişiyle beraber İslamiyet bölgede yayılmaya başlamıştır. Ancak bölgenin İslamlaşması değişik nedenlerden dolayı yavaş olmuştur. Müslümanların idaresi altında olan bu bölgede insanlar mahalli inançlarını yaşama özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Emevi ve Abbasi dönemlerinde de buradaki fetih faaliyetleri devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde ise bu bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Uzun yıllar Osmanlı'nın himayesinde yaşayan bölge, 19. yüzyıldan itibaren Batılı sömürgeci güçlerin işgaline uğramıştır. Özellikle Fransa, İngiltere ve İtalya bu sömürgeci güçlerin başında gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşmesinden sonra bölge tamamen elden çıkmıştır. Bundan sonra Kuzey Afrika'da Batılı sömürgeci ülkelerin halk üzerindeki şiddetleri artmış hatta Fransa, Kuzey Afrika'yı işgal ettikten sonra burada Hristiyan sayısını arttırmak için büyük gayret sarf etmiştir. Ancak bütün çabalara rağmen halk, İslam'ı bırakıp Hristiyanlığa geçmemiştir. Bu işgal dönemlerinde halkın sömürgeci güçlere karşı vermiş olduğu mücadeleler de takdire şayandır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise sömürgeci ülkeler, Kuzey Afrika'da daha fazla barınamayacaklarını anladıkları için bölgeden çekilmeye başlamıştır. Bunun sonucunda da Kuzey Afrika'daki her bir ülke, farklı tarihlerde bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Kıtanın kuzeyi dışında kalan bölümlerinde İslam'ın yayılışı daha çok tüccarlar vasıtasıyla olmuştur. Müslüman tüccarların etkisiyle İslam'a girenlerin çoğu toplumun ileri gelen şefleri ve zenginleriydi. Bunların vasıtasıyla buradaki halkın çoğunluğu da Müslüman olmuştur.

Afrika'nın orta ve batı kesimleri, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci ülkelerin hâkimiyetine girene kadar çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir görüntü aksettirmekteydi. Ancak sömürgeci devletler, Müslümanların topraklarını işgal ettikten sonra buradaki, Hristiyan ve paganist toplumları destekleyip güçlendirdiler. Diğer taraftan bağımsızlıklarını tanıdıkları ülkelerin sınırlarını çizerken Müslüman nüfusu dağınık tutmak istediler. Bunun için Müslümanları çeşitli ülkelerin sınırlarına dahil ederek azınlık konumuna getirdiler. Bugün Müslümanların bazı Afrika ülkelerinde azınlık kalmalarının sebebi, sömürgeci ülkelerin bölüp parçalama taktiklerinin bir sonucudur.

Afrika kıtasında yer alan Müslümanların diğer din mensuplarına göre oranı ülkelere göre değişiklik göstermektedir. Kıtanın kuzey, doğu ve batı bölgelerinde toplam nüfusun % 85'i ile %99'unu Müslümanlar teşkil etmektedir. Ancak kıtanın güneyinde yer alan ülkelerde ise bu oran % 10 ile % 35 arasında değişmektedir.

Libya, Mali, Mısır, Moritanya, Nijer, Nijerya, Senegal, Somali, Sudan, Tunus gibi ülkeler Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerdir. Benin, Fildişi Sahili, Gambiya, Gana, Etiyopya (Habeşistan), Kamerun, Kenya, Kongo, Liberya, Mozambik, Tanzanya, Togo, Uganda ve Zaire ise Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerdir.

Müslüman azınlıklar genelde şehirlerin ikinci ve üçüncü derecede önemli alanlarında yaşamaktadırlar. Bölge insanının önemli bir bölümü çeşitli tarikatların faaliyetleri sonucu ihtida ettiklerinden, İslami anlayışlarında tasavvufun belirleyici bir etkisi görülmektedir. Kadiriye, Senusiyye, Halvetiye, Şazeliye, Rifaiye ve Üveysiye gibi tarikatlar o bölgede aktif olan tarikatlardan bazılarıdır. Özellikle 15. yüzyıldan sonra buralardaki insanların İslamlaşmasında, Kadiriye tarikatının çok büyük rolü olmuştur. Kadiriye tarikatı kısa zamanda nüfuz alanını genişleterek Batı ve Orta Sudan'da İslamiyet'in yayılmasını hızlandırmıştır. Tarikat mensupları gittikleri yerlerde putperest yerlilere İslam'ı sevdirmişlerdir. Özellikle Nijerya, Mali, Çad, Nijer, Senegal ve Gambia gibi Batı Afrika ülkelerinde Kadiriye ve Ticianiye tarikatlarının rolü büyüktür. Bunun yanında kıtada, Orta Doğu ve Hindistan kökenli birçok dinî akım görülmür.

Müslüman azınlıkların din eğitimi, sistemli bir şekilde sağlanamamaktadır. Din eğitimi daha çok geleneksel kurumlarla ve klasik yöntemlerle yapılmaktadır. Bu eğitim genel olarak satıcı tezgâhları kenarlarında, camilerde, ağaç altında veya evlerin çatı katlarında yapılmaktadır. Modern manada eğitim veren ilk ve ortaöğretim seviyesindeki okullara medrese denilmektedir. Müslüman aileler orta dereceli okulları bitiren çocuklarını yüksek din tahsili için Mısır, Fas, Suudi Arabistan, Pakistan, Yemen ve Libya gibi ülkelere göndermektedirler.

## BALKANLARDA MÜSLÜMANLAR

Orhan Gazi'nin Edirne'yi zaptıyla gelişen İslam fetihleri, 15. yüzyılda bütün Balkanları içine alacak kadar yayıldı. Özellikle Ortodoks mezhebinin sapkın ilan ettiği Bogomillere karşı Osmanlı Devleti'nin yardım etmesi, onların Müslüman olmasıyla sonuçlanmıştır. Topyekûn Müslüman olan Bosnalılar, Bogomilizm mezhebine mensuptular. 1463 yılında Sırbistan'ın da fethedilmesiyle Bosna ve Hersek İslam'ın güçlü kalesi olmuştur. Viyana'yı kuşatacak kadar Avrupa içlerine sokulan Osmanlılar, Doğu Avrupa'nın tamamına yakınına hâkim olmuşlardır. Gittikleri yerlerde birçok medrese ve cami inşa eden Osmanlılar, İslam'ın etkisini sağlayacak eğitim sistemini kurmaya çalışmış, bu arada Hristiyan halkın derin bir dinî hoşgörü içerisinde yaşamasını sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin yayıflaması bu bölgede Müslümanların aleyhine gelişecek birtakım olaylara sebep olmuştur. Çünkü Batılı büyük devletler emperyalist çıkarları için Doğu Avrupa'daki etnik grupları tahrik etmeye başlamışlardı. Bunun sonucunda Balkanlardaki Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Arnavutluk'un bağımsızlıklarını desteklediler. Arnavutluk hariç bu ülkelerde yaşayan Müslümanlar azınlık durumuna düştüler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra problemler daha da büyüdü. Müslümanların azınlık oldukları ülkelerde zorlu bir dönem başlamıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk'ta iktidara gelen komünist rejimler Müslümanların kimliklerini yok etmeye çalıştı. Ferdi ibadetlerin yerine getirilmesi zorlaştırıldı. Daha da ileri gidilerek birçok cami, medrese ve İslami eğitim kurumu kapatıldı. Zor durumda kalan Müslümanlar Arnavutluk, Yugoslavya ve Bulgaristan gibi ülkelere Türkiye'ye göç etmeye başladılar. Bulgaristan'daki Müslüman oranının yıldan yıla değişmesi, zorunlu göçleri özetleyen en iyi örnektir.

Ruslarla yapılan 93 Harbi'nden (1877-1878) önce günümüzdeki Bulgaristan toprakları üzerinde yaşayan 3 milyonu aşkın nüfusun en az yarısı Müslüman'dı. Yirmi yıl sonra bu oran %27'ye indi. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde ise bu oran % 20'nin altına düşmüştür. Sovyetler Birliği'nin 1990 yılında dağılmasından sonra Balkanlardaki komünist rejimler de çökmüştür. Yugoslavya'nın da yıkılmasıyla uzun yıllar sürecek olan etnik savaşlar başlamıştır. Balkanlarda Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı ülkeler, Bosna Hersek, Arnavutluk ve Kosova'dır. Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ, Romanya gibi birçok ülkede ise Müslümanlar, azınlık hâlinde yaşamaktadır. Nüfusunun yaklaşık % 12.2'sini Müslümanlar oluşturmaktadır. Bugün Bulgaristan'da Müslüman cemaatinin temsilcisi Bulgaristan Müslümanları Baş Müftülüğüdür. Bu baş müftülüğün altında on altı bölge müftülüğü bulun-maktadır. Baş müftülük, Bulgaristan Müslümanlarının dinî işlerini yönetmekle beraber Bulgar makamları ile yurt dışındaki kurum ve kişiler önünde Bulgaristan'da yaşayan Müslümanları temsil etmektedir. Baş müftülüğe bağlı olarak müftü, din dersi öğretmeni, vaiz ve imam yetiştiren bir yüksek İslam enstitüsü ile imam ve hatip yetiştiren üç imam hatip lisesi bulunmaktadır. Bulgaristan'da bin iki yüzün üzerinde cami ve iki yüz kadar da mescit bulunmaktadır.

Yunanistan'da yaşayan Müslüman azınlıklar, yoğun olarak ülkenin kuzeyindeki Batı Trakya'da yaşamaktadırlar. Burada yaşayan Müslüman Türk azınlığın sayısı yüz elli bin civarındadır. Batı Trakya'da yaşayan azınlıklar, Balkanlardaki diğer Müslüman azınlıklara göre farklı bir statüdedir. 1923 Lozan Barış Antlaşması gereğince Türkiye'deki Rumlarla, Yunanistan'da yaşayan Türklerin bir bölümü karşılıklı yer değiştirmiştir. Ancak Batı Trakya Türkleri ile İstanbul Rumları bunun dışında tutulmuştur. Bu anlaşma aynı zamanda Türkiye ile Yunanistan'ın karşılıklı olarak azınlıklara aynı hakları tanımaları öngörmektedir. Ancak Yunanistan zaman zaman burada yaşayan Türklere baskıcı bir politika izlemiştir. Bunun en bariz örneği Lozan Antlaşması gereğince faaliyet gösteren müftülüklerle müdahalelerde bulunulmasıdır. Batı Trakya Türkleri Gümölcine, İskeçe ve Dimetoka olmak üzere üç müftülükçe temsil edilmektedir. Bugün itibariyle bölgede 283 cami ve mescit bulunmaktadır. 2008 yılı itibariyle biri Gümölcine, diğeri İskeçe olmak üzere iki Türk milletvekili, Müslüman Türk azınlığı Yunan parlamentosunda temsil etmektedir.

Balkanlarda Müslüman topluluğun yaşadığı diğer bir ülke de Makedonya'dır. Makedonya, eski Yugoslavya'nın dağılmasından sonra kurulmuştur. Değişik etnik mensubiyetlere ait olan Makedonyalı Müslümanlar, dinî gereksinimlerini Makedonya İslam Birliği organizasyonu sayesinde sağlamaktadırlar. Makedonya İslam Birliğinin yönetim organları müftülükler, riyaset-i reistü'l-ulema ve İslam Birliği Meclisinden oluşmaktadır. Ülke genelinde on üç müftülük bulunmaktadır. İslam Birliği organizasyonu bünyesinde, Üsküp İsa Bey İmam- Hatip Lisesi ile Üsküp İslami İlimler Fakültesi gibi eğitim-öğretim müesseseleri bulunmaktadır. İslami Bilimler Fakültesi içerisinde İsa Bey Kütüphanesi de faaliyet göstermektedir. Osmanlı idaresi döneminde bu kütüphane, Balkanların en büyük kütüphanesi idi.

Balkanlarda Müslüman oranının fazla olduğu ülkelerden biri de Bosna Hersek'tir. 1991 yılında Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Bosna-Hersek, Bilge Lider Aliya İzzet Begović önderliğinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Sırp'lar bu devletin bağımsızlığını tanımamışlar ve Bosna'yı kontrol etmek için saldırıya geçmişlerdir. Nitekim 1992 yılında Sırbistan ordusu Bosna Hersek'e girerek savunmasız Müslüman Boşnakları, kadın-çocuk demeden hunharca öldürmüştür. Avrupa'nın göbeğindeki bu insanlık dışı soykırıma, dünya uzun süre seyirci kalmış ve bunu sadece kınamakla yetinmiştir. Bu savaşta yaklaşık 250 binden fazla Boşnak şehit edilmiştir. Srebrenitsa katliamı tarihin kara bir lekesi olarak hafızalarda hâlâ canlılığını korumaktadır. Savaş 1995 yılında yapılan Dayton Antlaşması'yla sona ermiştir. Bosna'da yaşanan olaylar, Lahey Adalet Divanı tarafından soykırım olarak kabul edilmiştir.

Balkanlarda çoğunluğu Müslüman olan ülkelerden bir diğeri ise Arnavutluk'tur. Ülkenin %70'i Müslüman'dır. Arnavutluk bağımsızlığını 1912 yılında elde etmesine rağmen uzun bir müddet komünist rejimi idaresinde kalmıştır. 1941 yılında Arnavutluk Komünist Partisi'nin başına geçmiş olan Enver Hoca, 41 yıl yönetimde kalarak ülkedeki bir çok ibadethaneyi yıktırmıştır. Soğuk Savaş Dönemi'nin bitmesinden sonra Arnavutluk'taki dinî serbestlik kendini göstermeye başlamıştır. Arnavutluk'taki Müslümanların dinî ihtiyaçları Arnavutluk Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir.

Balkanlarda Müslüman nüfusun fazla olduğu bir başka ülke de Kosova'dır. Sırp'larla yapılan uzun mücadelelerden sonra ülke 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye de Kosova'yı tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur. Türkiye, son yıllarda büyük acılar yaşayan Balkanlarda kalıcı barışın hâkim olması için Kosova'nın bağımsızlık sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.

Balkanlarda yaşayan Müslüman toplulukların birçok problem yaşadığı bilinmektedir. dünya savaşından sonra Balkanlarda, etnik köken ve millet esasına dayalı devletler oluştu. Dünya savaşı sonrası ise bu devletlerin birçoğu, komünizm idaresiyle yönetilmeye başlandı. Balkanlarda yaşayan halklar, etnik yapı itibarıyla birçok topluluklardan oluşmaktadır. Bunlar, Arnavutlar, Boşnaklar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırp'lar ve Hırvatlar olarak sayılabilir. Balkan toplulukları içinde Osmanlı bakiyesi sayılan, Müslüman Türk ve yerli Müslümanlarında sayıları oldukça fazladır. Ancak Osmanlı'nın son döneminde ve I. dünya savaşı ile Balkanlarda başlayan bağımsızlık hareketleri, burada yaşayan Müslüman unsurları çok büyük sıkıntılara maruz bıraktı. Göç, mübadele ve asimile hayatlarının bir parçası oldu. Bulgaristan, Arnavutluk, Eski Yugoslavya ve Romanya'daki komünist idareler Müslümanlara inanç ve kültür değerlerini serbestçe yaşama hakkı tanımadılar. Birçok Müslüman zindanlara atıldı, sürgüne gönderildi veya öldürüldü. 1990'lı yıllardan itibaren balkanlarda bağımsızlık hareketleri başladı. Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte bu bölgede yeni birtakım sıkıntıların yaşandığı bilinmektedir. Günümüzde Balkanların birçok yerinde Müslümanlar, azınlık konumunda olmalarının dezavantajını yaşamaktadırlar. Batı Trakya, Bulgaristan ve Romanya'da ciddi anlamda uluslararası hukuk ve antlaşmalardan doğan haklarını serbestçe kullanamamaktadırlar.

## AVRUPA ÜLKELERİNDE MÜSLÜMANLAR

Avrupa'ya İslamiyet iki aşamada girmiştir. İlk olarak, İslamiyet'in doğuşundan kısa bir süre sonra Emeviler Dönemi'nde Tark bin Ziyad kumandasında Müslümanlar Endülü's'ü fethettiler. Kilisenin ve devletin hoşgörüsüz anlayışıyla karşı karşıya kalan Endülü's halkı, Müslümanları hoş karşıladı. Endülü's, Müslümanların hâkimiyetinde hızlı bir şekilde iktisadî, sosyal ve kültürel sahalarda ilerlemeye başladı. İslam'ın getirdiği derin hoşgörü sayesinde yerli halktan da çok sayıda kişi Müslüman oldu. Endülü's'te zirveye ulaşan İslam hâkimiyeti, 16. yüzyılın sonlarında zayıflamaya başladı. Müslümanlar kuzeyden gelen Hristiyan ordularının baskıları karşısında güneye doğru çekilmek zorunda kaldı. Bölgedeki son İslam merkezi olan Gırnata'nın düşmesiyle Müslümanların Endülü's'teki hâkimiyeti son buldu. İspanya kralının ülkesinde Müslümanların yaşayamayacağına dair ferman çıkarmasıyla İspanya'daki Müslüman varlığı tamamen sona erdi. Avrupa'da Müslüman sayısının artmasının ikinci nedeni, Osmanlı Devleti'nin buradaki varlığıdır. Osmanlıların Rumeli'ye geçişiyle yayılmaya başlayan İslamiyet, Endülü's'teki varlığının yok olmaya yüz tuttuğu bir sırada bir başka yönden Avrupa'yı yeniden etkisi altına almıştır.

Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanların varlığı Balkanlara göre farklılık arz etmektedir. Çünkü buradaki Müslüman varlığı değişik zamanlarda yapılan göçlerle meydana gelmiştir. Özellikle başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgeci ülkelere, 19. yüzyılın sonlarından itibaren sömürgeleştirdikleri ülkelere büyük oranda Müslümanlar göçmeye başlamıştır. Hindistan, Yemen, Aden ve Somali gibi ülkelere gelen Müslümanlar İngiltere'ye; Cezayir, Fas, Tunus gibi Kuzey Afrika ülkelerinden gelenler ise Fransa'ya yerleşmiştir. İkinci büyük göç dalgası ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Batı'da sanayinin süratle gelişmesine bağlı olarak önemli miktarda iş gücü ihtiyacı doğmuştur. Bu nedenle Batı ülkelerine yoğun bir Müslüman göçü yaşanmıştır. Başta Almanya ve Fransa olmak üzere İngiltere, Hollanda, Belçika, Danimarka, Norveç, İsveç ve Avusturya gibi Batı Avrupa ülkelerine Türkiye'nin de içinde bulunduğu değişik İslam ülkelerinden Müslüman işçiler gitmiştir.

Günümüzde Avrupa'da 10 milyon Müslüman azınlığın yaşadığı tahmin edilmektedir. Avrupa ülkeleri arasında en fazla Müslüman nüfusun bulunduğu ülkeler ise Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Almanya'daki toplam Müslüman nüfus 3 milyonu aşmıştır. Bu nüfusun 2.5 milyonu Türk'tür. Fransa'da ise 4 milyonun üzerinde Müslüman bulunmaktadır. Buradaki Müslümanların çoğunluğu Kuzey Afrika kökenlidir. İngiltere'deki Müslüman sayısı yaklaşık 2 milyondur. Bu rakam içinde en fazla nüfusa sahip olan etnik unsurlar, Orta Doğu kökenli Araplar (150 bin), Afrikalılar (130 bin) ve Hindistanlılar'dır (90 bin). 70 bin civarında Kıbrıs'tan göçmüş Türk, 20 bin civarında da Türkiye'den giden Türk'ün bulunduğu tahmin edilmektedir. Fransa ve İngiltere'de Müslümanlara ait bini aşkın kurum, kuruluş, cami ve mescit bulunmaktadır. Diğer Avrupa ülkelerinde de Müslümanlara hizmet veren yüzlerce teşkilat, cami ve mescit vardır. Dinî teşkilat sayısı artmakla birlikte Müslüman azınlıkların % 10'u ancak bunlarla doğrudan ilişki içerisinde. Bu ülkelerde Kur'an öğrenme ve öğretme geleneği devam ettirilmektedir. Okulda din eğitimi olmayan ülkelerde caminin önemi bir kat daha artmaktadır. Camilerde verilen din eğitimiyle genç nesil İslam'ı öğrenmektedir.

Günümüzde toplam nüfus milyonlarla ifade edilen birçok Müslüman, Avrupa ülkelerinde hayatlarını sürdürmektedir. Bu insanlar kendi ülkelerinde yaşanan işsizlik, savaşlar, insan kaçakçılığı ve diğer nedenlerle Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının 1960'lı yıllardan itibaren işçi olarak gitmeleri gibi. Avrupa'ya gelen bu insanlar inanç değerleri ve kültürlerini de buraya taşımışlardır. Bu arada zaman içinde sayıları arttıkça talepler de artmaya başladı. İlk Müslümanlardan sonra ikinci ve üçüncü nesil Müslüman topluluklar oluşmaya başladı. Daha önce sadece fert planında kalan talepler, toplumsal istekler olarak kendini gösterdi. Din eğitimi, inancına göre hayat tarzı, mülk edinme, iş kurma, serbest dolaşım, yerli halk ile eşit haklara sahip olma gibi birçok talep ortaya çıktı. Bunların birçoğu Avrupa devletleri tarafından çözümler olarak görülmesine rağmen, Müslümanların Avrupa'da artan nüfusu ile toplumsal etkinliklerinin artması, yerli halkın bir kısmı ve bazı idareciler tarafından endişeye neden oldu. Diğer yandan, ikinci ve üçüncü nesilde ciddi anlamda kendi inanç ve kültür değerlerine karşı bir yabancılaşmanın olduğu da görülmektedir. Dilini, inancını, örf ve adetlerini unutan yeni bir neslin batı anlayışıyla bütünleşmiş olduğu veya en azından böyle bir eğilim gözlenmektedir. Bu durum Avrupa'da yaşayan Müslümanların başka bir sorunu olarak ortada yer almaktadır. Netice itibari ile Avrupa'da yaşayan Müslümanların sorunlarını ana başlıklar olarak, dinî, siyasi, içtimai, iktisadi, kültürel, bütünleşme, temel insan hakları, ötekileştirme, kültürel yozlaşma, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, işsizlik, eğitim gibi konular olarak sıralamak mümkündür.

#### AMERİKA KITASINDA MÜSLÜMANLAR

Amerika kıtasının İslam'la tanışması 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Afrika'dan kaçırılan zencilerin köle olarak buraya getirilmesiyle başlar. Amerika'ya getirilen bu topluluğun İslam anlayışı, kültürel etkileşim adına yozlaştırılmıştır. İslam topraklarından buraya yapılan ikinci büyük göç, 1875-1925 yılları arasında Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan'dan olmuştur. 1947-1960 yılları arasında ise çoğunluğu Hindistan Pakistan ve Sovyet Müslümanlarından oluşan yeni bir göç dalgası Amerika'ya ulaşmıştır. İslam ülkelerinden gelen bu göçler genellikle iş bulma amaçlıdır. Bu iş gücünün büyük bir çoğunluğu da vasıfsız işçi statüsündedir. Amerika'da Müslüman nüfusunu artıran diğer bir etken de ihtida hareketleridir.

Ülkede ilk ihtidalar siyahi kölelerin torunları arasında, Afrika ve İslam'a ait köklerini arama şeklinde başlamıştır. Bunun sayesinde milyonlarca zenci, İslami kökleriyle buluşmuştur. Bunun yanında zenciler kadar olmasa da beyazlar arasında İslam, günümüzde hızla yayılmaktadır. Çoğu eğitimli insanlardan oluşan beyaz Müslümanların ihtidalarında, İslam'ın sadeliği, hak ve adalet kavramlarına verdiği önem, ruhban sınıfının olmayışı gibi unsurlar etkili olmuştur.

Amerika kıtasında en kalabalık Müslüman azınlığın bulunduğu ülke, Amerika Birleşik Devletleri'dir. Bu ülkede yaşayan Müslüman nüfusun 10 milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir. Bu rakamla Müslümanlar, 250 milyonluk Amerikan nüfusunun % 4'ünü teşkil etmektedir. Müslümanlar, Yahudilerin de önüne geçerek ülkedeki en büyük azınlık konumuna gelmiştir. Müslüman azınlığın % 25'i Güney Asyalı göçmenlerden, % 12'si Araplardan, % 50'si ise Afrika kökenlilerden oluşmaktadır. Afrika kökenli Müslümanların çoğunluğu da mühtedi olanlardır. Günümüzde Amerika'daki Müslüman oranı hızla artmaktadır. Bu artışta, ülkeye devam etmekte olan göçlerin % 44, yeni doğumların % 31, ihtidaların ise % 25 etkisi vardır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Müslümanlara ait değişik 2 bin 300 kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlardan bin 300'ü cami ve mescittir. 2001 yılında yapılan araştırmaya göre bu camilerin % 33'ü Güneydoğu Asya, % 30'u Afrika, % 25'i de Arap kökenli Müslüman gruplar tarafından yaptırılmıştır. Burada görev yapan imamlar Mısır, Pakistan ve Türkiye gibi denizasırlı ülkelerden gelmektedir. İmamlar ücretlerini yerel topluluklardan almaktadırlar. Amerika'da 1972 yılında İmamlar Kurulu (Council of Imams) isminde bir teşkilat kurulmuştur. Camiler genellikle bu kurulun kolu olan yerel danışma kurullarına bağlı olarak faaliyet göstermiştir.

ABD'de camiler İslam'ın ilk döneminde olduğu gibi çok amaçlı olarak hizmet vermektedir. Burada hafta sonu okullarında çocuk ve yetişkin sınıflarında eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. Bunun yanında kütüphane ve kitap satış bölümleri bulunmaktadır. Camiler cenazelerin kaldırıldığı, konferansların düzenlendiği, toplu yemeklerin yenildiği bir sosyal hizmeti de yerine getirmektedir. 2001 yılında Newyork ve Washington'a yapılan saldırılardan sonra Müslümanlar bu ülkede büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Ancak bu saldırılardan sonra Amerika'da İslam'ın gerçek anlamda ne olduğunu öğrenmek isteyenlerin sayıları da büyük oranda artmıştır. Bu meraklı insanların ilk başvurdukları yer camilerdir. Burada İslam'ı araştıran yabancıların birçoğu Müslüman olmuştur. Camiler yabancıların bir nevi İslam'ı tanıdıkları ve Müslümanlarla iletişim kurdukları bir merkez haline gelmiştir.

Amerika kıtasının önemli ülkelerinden Brezilya ve Arjantin’de beş yüzer bin, Kanada’da ise 300 bin Müslüman bulunmaktadır. Kanada’ya gelen göçmenler genellikle Kuzey Afrika, Sahraaltı Afrika, Güneydoğu Avrupa, Türkiye, İran, Afganistan, Uzak Doğu ve Doğu Afrika gibi ülke ve bölgelerdendir. Amerika kıtası, kuzey ve güney (Latin) olmak üzere düşünüldüğünde Amerika Müslümanlarının sorunları da kıta ölçeğinde düşünülebilir. Bu büyük kıtanın insanlarını, yerli halkların yanında büyük oranda göçmen ve köleleştirilmiş insan toplulukları oluşturur. Bunlar içinde azımsanamayacak kadar Müslüman da vardır. Göç eden insanlar, burada öncelikle birçok sorunla karşı karşıya kaldılar. Örneğin, çalışma, mülk edinme ve yerleşme, yerleşik kültürlerle adım uydurma, yerleşik halklarla kaynaşma, örf ve adetlerin çatışması gibi temel sorunlar bunlardandır. Amerika kıtasından kölelik sorunu bir noktada halledilmiş gibi gözükse de halen temelde İslam’a ve Müslümanlara yönelik olumsuz bakış açısı devam etmektedir. Özellikle; 11 Eylül 2001 olayı, İslam coğrafyasında yaşanan olumsuz olaylar, Ortadoğu’da İsrail-Filistin ekseninde yaşananlar bu algının yerleşmesine neden olmuştur.

Amerika denilince, kıtanın ve dünyanın da en belirleyici gücü olarak ABD akla gelir. Amerika aynı zamanda özgürlükler ülkesi olarak da bilinir. Burada büyük çoğunluğunu zencilerin oluşturduğu, azımsanamayacak kadar da Asya ve diğer coğrafyalardan gelen Müslüman kitleler yaşamaktadır. Genelde hizmet sektörü ile ikinci veya üçüncü derecede işlerde çalışan bu insanların, ekonomik ve sosyal anlamda sıkıntıların olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla Amerika kıtasının tümünde yaşanan sorunların, en başta insan ve inanç kaynaklı olduğu söylenebilir. Kıtanın kuzeyi ile güneyi arasında, insan unsuru ve inançlar açısından ciddi anlamda farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle güneyde az sayıda Müslüman varlığından söz edilse de bunlar daha teşkilatlıdır. Burada yaşayan diğer dinî gruplar ile bir arada yaşamının yolu bulunmuştur. Ancak hoşgörü, temel insan hakları ve diğer evrensel değerler açısından uygulamada sorunları da yaşamıyor değildir. Bu açıdan bakılınca tüm inanç grupları bu sorunların muhatabıdır. Bunların dışında Müslüman azınlığın çoğunluğunun göçmen veya farklı kültürlerden gelmiş olması, yerleşik toplumlarla kaynaşamaması, aile bağlarının zayıflaması uyuşturucu kullanımına meyil ve artması, gençlerin kimlik bunalımına düşmesi, ahlaki anlayışlardaki diğer zaafılar, eğitim ve manevî problemler sorunlar olarak sayılabilir.

#### AVUSTRALYA KITASINDA MÜSLÜMANLAR

Avustralya’da yaşayan Müslümanların çoğunluğu, buraya Asya, Avrupa ve Afrika’nın çeşitli ülkelerinden göç edenlerdir. Etnik bakımdan yirmi üç değişik gruba mensup olan Müslüman nüfus içerisinde Türkler, Araplar, Pakistanlılar, Endonezyalılar, Sırp, Malaylar ve Arnavutlar önemli bir orana sahiptirler. Avustralya yerlisi Müslüman nüfus ise çok azdır. Avustralya’ya ilk yerleşen Müslümanlar, 1860’da ülkeye gelen Afganistanlı deve sürücüleridir. Afgan Müslümanlar yerleştikleri yerlere mescitler inşa etmişlerdir. Öte yandan aynı dönemde Endonezya’dan balıkçılık ve inci avcılığı için gelen diğer bir grup ise Malaylar’dır. Afganlılar’ı ve Malaylar’ı takip eden Hindistan, Çin ve diğer ülkelerden gelenlerle birlikte Müslümanların sayısı XX. yüzyılın başında 6011’e ulaşmıştır.

1902’de Avustralya’daki sömürge idaresinin, Asyalılarla koyu renkli insanların ülkeye girişini kanunla yasaklaması üzerine, bu ülkeye Müslüman göçü azaldı. Sistemli ve yoğun misyonerlik faaliyetleriyle, Hristiyanlarla evlenmeler, Müslümanlığın gerilemesine, Müslümanların din değiştirmelerine ve dinlerini değiştirmeyenlerin de sadece ismen İslamiyet’e bağlı kalmalarına sebep olmuştur. XX. yüzyılın başına kadar dışarıdan gelen göçmenler, Avustralya’nın çeşitli şehirlerinde teşkilatlanarak, İslam merkezi ve camiler tesis etmişlerdir. Ülkede ilk İslam merkezi (1889) ve camisi (1896) Adelaide’de açılmıştır.

1968’den itibaren, ülkenin iktisadi alanda ihtiyaç duyduğu iş gücünü karşılamak için imzalanan göç anlaşmaları uyarınca, Türkiye, Lübnan, Mısır ve Suriye’den gelen göçmenler ülkede istihdam edilerek fabrikalarda çalıştırılmışlardır. Anadolu, Kıbrıs, Batı Trakya, On iki Ada ve diğer yerlerden buraya gelen Türkler, Sidney, Wollongong, Melbourne ve Auburn gibi şehirlerde daha yoğunlukturlar. Ülkedeki toplam, Türk nüfusunun %40’ını Kıbrıs kökenli Türklerin oluşturduğu tahmin edilmektedir. Ülkede ibadet yerlerinin çoğu ev, fabrika, imalâthane veya kiliseden mescide dönüştürülmüş olup, cami planında inşa edilenlerin ülke çapındaki sayısı daha azdır. Eyaletlerde, dernek ve merkezlerin birleşmesiyle İslam konseyleri, yedi İslam konseyinin birleşmesiyle de, Avustralya İslam Konseyleri Federasyonu doğmuştur.

Avustralya hükümetinin bütün Müslümanların bir üst kuruluşu olarak kabul ettiği AFIC, ülkede İslami hizmetleri organize etmektedir. Bunun için çeşitli Müslüman ülkelerden din görevlisi getirtmekte, Avustralya’dan İslam ülkelerine ihraç edilen etlerin İslami usullerle hazırlanmasını sağlamakta ve radyo-televizyonda çeşitli programların yapımında etken olmaktadır. AFIC’in merkezi Melbourne’dedir. Türkçe, İngilizce, Arapça ve Sırpça yazıların yer aldığı Minâret adlı aylık bir dergi yayımlanmaktadır. Millî nitelikte ikinci teşkilat, ülkedeki üniversite ve kolejlerde okuyan, Avustralya Müslüman Öğrenciler Federasyonu’dur. Öğrencilerin her türlü meseleleriyle ilgilenen bu teşkilat, kamplar düzenlemekte, tatil ve pazar günleri İslam dini ve kültürüyle ilgili kurslar tertip etmektedir. Merkezi Sidney’de olan Avustralya Müslüman Öğrenciler federasyonu, Light adında bir mecmua çıkarmaktadır. Dinî eğitim ve öğretim verecek özel okulların açılması için, AFIC’in teşebbüsleri ve Suudi Arabistan’ın desteğiyle Melbourne’da, Melik Hâlid İslam Okulu (King Khalid Islamic School) açılmış, (1983) ve Sidney’de de Melik Fahd İslam Okulunun (King Fahd Islamic School) tesisi için faaliyetlere başlanmıştır. Hint Okyanusu’yla Büyük Okyanus arasında tek başına bir kıta olan Avustralya’da Müslümanlar ülke nüfusunun % 1,7’sini oluşturmaktadır. Bu Müslümanların az bir oranı Avustralya asıllı yani sonradan ihtida etmiş, diğerleri ise buraya değişik ülkelerden göç etmiş olanlardır.

#### İSLAM DÜNYASINDAKİ SİYASİ VE İKTİSADİ GELİŞMELER

İslam dünyası, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, İslam İşbirliği Teşkilatına (İİT) üye elli yedi ülke ve beş de gözlemci statüsüne sahip, devlet ve topluluklardan oluşmaktadır. Bu coğrafya, dünya devletleri içinde siyasi ve iktisadi sorunların en

çok yaşandığı devletleri barındırır. Çoğunluğu Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında bulunur. Bu devlet ve topluluklar, aynı zamanda az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerinde büyük bir kısmını oluşturur. Son yıllarda dünyada yaşanan, siyasi ve iktisadi sorunların bir kısmının merkezinde bu ülkeler yer almaktadır. İslam dünyasında az gelişmiş veya gelişmekte olan bu ülkelerin çoğunluğu, tarihî miras olarak eski medeniyetlerin kalıntısı, bir kısmı da batılıların eski sömürgesi olan devletlerdir.

Dünya haritasında, Orta Doğu bölgesine bakıldığında ülke sınırlarının cetvelle çizilmiş gibi düz çizgilerden oluştuğu görülür. Bunun temel nedeni, XX. yüzyılın başlarında Orta Doğu'nun siyasi haritasının, sömürgeci güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda çizilmiş ve paylaşılmış olmasıdır. Örneğin bu gün, Osmanlı Devletinin hüküm sürdüğü topraklar üzerinde, sayıları elliye varan devlet kurulmuştur. Hem siyaseten hem de iktisadi olarak, kendilerine büyük bir miras bırakılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla beraber, kurulan devletlerin büyük çoğunluğu, siyasi ve iktisadi olarak bağımsız olamamışlardır. Daha önce sömürge olup, yeni kurulan devletlerde aynı sonu yaşamaktadırlar.

Bu devletlerin bulunduğu coğrafya, insan ihtiyaçları bakımından zengin ham madde kaynaklarını barındırmaktadır. Fakat buna rağmen çoğunluğu, dünyanın en fakir ülkeleri içinde yer almaktadır. Bir kısmı ise, kendi kendine yetebilecek zenginliklere sahip iken, içerde yaşanan siyasi çekişmeler ve otorite boşluğuyla başta işsizlik, açlık, yoksulluk, sağlık ve eğitim, güvenlik ve göç sorunlarını yaşar hale gelmiştir. Bunların birçoğu da gelişmekte olan ülkeler de yaşanmaktadır. Elbette ki, gelişmekte olan ülkelerin tamamında devletin başarısızlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak hemen hemen hepsinde şu veya bu şekilde, devletin meşruiyet ve geleneksel fonksiyonlarını yerine getirmesi konusunda ciddi sorunlar gözlenmektedir. Bunun yanında birçok ülke, tamamıyla idarî istikrarsızlık içine düşmüştür. Özellikle Afrika'da bulunan Somali, Etiyopya, Cibuti, Sudan, Çad, daha sonra bunlara eklenen Cezayir, Tunus, Libya, Mısır gibi devletler başta gelenleridir. Örneğin Sudan, zengin petrol rezervlerine sahip olmasına rağmen, uzun süredir yaşanan siyasi ve etnik sorunlar sebebiyle elindeki ham madde gücünü, ekonomiye kazandırmakta zorlanmaktadır. Yaşadığı iç sıkıntılar nedeniyle devlet yönetimi, uluslararası camia ile sorunlar yaşamaktadır. Bu nedenle ambargolara tabi tutulmuş, ya da çeşitli sebeplerle saldırılara maruz kalmıştır. Burada yaşanan etnik ve dinî anlaşmazlıklar, devletin kuzey ve güney diye ikiye bölünmesine kadar gitmiş, zengin petrol yatakları güney Sudan'da kalmıştır.

Bugün, İslam dünyasındaki siyasi ve iktisadi gelişmeleri işsizlik, açlık, fakirlik, güvenlik sorunu, siyasi ve etnik çatışma ve gruplaşmalar, otorite boşluğu, halk iradesinin temsil sorunu, eğitim ve kültürel farklılıklar, milli hâsılanın adil paylaştırılmaması, sosyal statü farklılıkları, insan hakları ihlalleri, siyasi oluşum yasakları gibi temel konuları oluşturur. Özellikle işsizlik ve milli hâsılanın adil paylaştırılmaması, hem siyasi hem de iktisadi olayları tetiklemektedir. Bundan dolayı olmalı ki toplum son derece belirgin ve hızlı bir dönüşüm ve değişim sürecine girmektedir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçoğu yeni bağımsızlığını elde etmiş; Örneğin Kuzey Afrika Ülkeleri; Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır gibi devletler tam bağımsız olamamışlardır. Sahip oldukları yer altı ve yer üstü zenginliklerini, ekonomiye kazandıramamanın sıkıntıları, halka işsizlik ve fakirlik olarak yansımıştır. Zaman içinde bu sorunlardan kaynaklanan fikrî ve siyasi oluşumlar, halk tabanında kabul görmüştür. Cezayir'de doksanlı yıllarda yapılan seçimlerde, İslamî Selamet Cephesi adındaki oluşum, halkın tercihi ile iktidara gelmiş, ancak sonrasında ülke içinde baş gösteren iç savaşla halk kendi iradesini yönetimde görememiştir. Yine Tunus'ta Nahda hareketi aynı akıbeti yaşamıştır. İki binli yıllarda ise yaşanan geçim sıkıntısı ve işsizlik ülkelerin içinde bulundukları iktisadi durumlar, halkı isyan noktasına getirmiştir. Tunus'ta üniversite öğrencisi seyyar satıcı Muhammed Buazizi'nin 17 Aralık 2010 günü arabasına el konulması sonucu kendisini yakmasıyla tutuşturduğu kıvılcım, neredeyse tüm Arap dünyasında ses getirmiştir.

Ciddi halk direnişleri; Cezayir, Tunus, Libya, Yemen ve Mısır gibi ülkelerde yıllarca iktidarı ellerinde tutan idarecilerin yönetimden uzaklaşmasını sağladı. Birçoğunda taşlar yerine oturmamasına, idari anlamda sıkıntılar yaşanmasına rağmen, insanlar haklı isteklerinin takipçisi olmaya devam etmektedirler. Bu ülkelerin bazılarında süreç sonlanmamıştır. Bazılarında ise serbest seçimler yapılmış, halk iradesi ile yeni meclis ve idareciler işbaşına gelmiştir. Ancak gerçekte iktidar gücünü ve ülke ekonomisini büyük oranda ellerinde tutanlar, yeni yönetimlere hayat hakkı tanımamışlardır. Mısır'da 3 Temmuz 2013'te yaşananlar bunun bir örneğidir. Diğer taraftan 11 Eylül 2001 olayları; İslam dünyasının yeniden yapılanması, siyasi ve ekonomik olarak şekillenmesi için bir başlangıç da olmuştur. Fakat zamanla ortaya çıkan gelişmeler, bunu desteklemedi. Aslında bu olayın asıl amacının, terör korkusu ile İslam dünyasının siyasi ve ekonomik gücünü kontrol altında tutma olduğunu hissettirdi.

Batılı güçler, başta Amerika ve İngiltere olmak üzere terörün merkezi veya koruyucu devleti olarak gösterdikleri Afganistan ve Irak'ı işgal ettiler. Afganistan'da 1979 Rus işgalinden bu tarafa merkezi bir idare boşluğu yaşanmaktaydı. Ancak Afganistan'ın aynı zamanda kontrol edilemez siyasi güçlerin de üstlendikleri bir merkez olduğu algısı hâkim idi. Diğer taraftan ekonomik gücü de olmayan bir ülkedir. Fakat Afganistan'ı değerli kılan bulunduğu coğrafya ve stratejik konumudur. Afganistan, başta bakır olmak üzere birçok değerli maden rezervine sahiptir. Aynı zamanda Orta Asya'da zengin yer altı kaynaklarının bulunduğu Türkî cumhuriyetlere yakın olması, diğer taraftan ise, Uzakdoğu ve Ön Asya'da gelişmekte olan ve süper güç olma yolunda hızla ilerleyen Çin ve Hindistan'ın bulunması, Amerika ve İngiltere başta olmak üzere müttefikleri için dünya hâkimiyeti açısından önemlidir. Terör korkusu ve güvenlik bahanesiyle işgal edilen topraklarda terörist ararken aslen bu politikalar canlı tutulmaktadır. Irak kurulduğundan bu tarafa, etnik yapısı ile istikrarı tam yakalayabilmiş bir ülke olamamıştır. Orta Doğu coğrafyasının yaşadığı sosyal statü, tüm varlığı ile burada kendini gösterir. Ülke içindeki etnik yapılar, idarede söz sahibi olabilmek için iktidarda bulunan Baas rejimi ile uzun yıllar mücadele etmiştir. Irak Baas rejimi aynı zamanda, komşuları ile sorunlar yaşayan bir idare olmuştur. 1980 yıllarında İran'la girdikleri savaş, on yıl devam etmiştir. Bu durum devleti ciddi anlamda ekonomik sıkıntıya sokmuş, halk perişan olmuştur. 1990 yılında bir sınır meselesini gündeme getirerek, Kuveyt'i işgal etti ve Arap dünyası ile ilişkileri bozuldu. Başta Suudi Arabistan olmak üzere Araplarla ciddi anlamda ilişkileri olan, Amerika ve müttefikleri I. Körfez Savaşı'nı başlattılar.

11 Eylül 2001’de Amerika’da, Dünya Ticaret Merkezi ve Savunma Bakanlığına düzenlenen saldırılar sonrası Amerika ve müttefikleri, gözlerini Körfez Savaşı’ndan sonra tekrar Irak ve Baas rejimine çevirdi. Bu defa Baas rejimini ortadan kaldırmak ve Irak’a demokrasi getirmek üzere hareket ettiler ve Baas rejimini devirdiler. Aslında Irak petrol üreten ve kendi kendine yeten, verimli arazilere sahip bir ülkedir. Ancak savaş zararlarının tazmini gibi bir yaptırımla karşı karşıya bırakılması, iktisadi olarak sıkıntıya girmesine sebep oldu. Diğer taraftan ülkedeki petrol üretimi ve gelirlerinden pay alma yarışına giren grup ve aşiretler de sorunun başka bir ayağını oluşturdu. Ülkeye getirileceği vad edilen demokrasi de hayat bulamadı. Bu gün geline nokta da Irak, merkezî idare ve bölgesel yönetimler arasında sorunlar yaşayan bir ülke haline geldi. Etnik ve mezhebî çatışmalar, her gün yaşanan patlama ve saldırılar, ülkede güvenlik sorunlarının yaşanmasına neden olmaktadır. Irak kaosu hâkim olduğu bir ülke haline aldı. Baas rejiminin yönetiminde olduğu, diğer bir Ortadoğu ülkesi de Suriye’dir. Irak’taki kriz burada da yaşanmaktadır. Tunus’ta yanan ateşin kıvılcımı burayı da tutuşturmuş, son yılların en dramatik iç savaşı başlamıştır. Binlerce insan ölmüş ve on binlerce insan da komşu ülkelere sığınmacı olarak göç etmiştir. Burada yaşanan da yeniden siyasi bir yapılanmanın sancılarıdır. Bölge ülkeleri Ürdün, Lübnan ve Basra Körfezi Ülkeleri, yoğunluklu olmasa bile siyasi olarak çeşitli yapılanmaların yaşandığı ve alternatiflerin konuşulduğu ülkelerdir.

İslam dünyasının birçok bölgesinde halk aç, fakir, işsiz ve millî hâsılanın adil dağıtılması gibi sorunlarla mücadele etmekte, büyük sıkıntılar içinde yaşamaktadırlar. Diğer taraftan temel insan haklarını kullanamama, güvenlik sorunları, siyasi katliamlardan mahrum bırakılma, baskı ve şiddete maruz kalma sorunların bir başka ayağını oluşturur. Özellikle azınlık olarak yaşadıkları ülkelerde siyasi hakları ellerinden alındığı gibi yaşama hakları bile tehlikeydedir. Bu durum, uluslararası camia tarafından neredeyse görmezlikten gelinmektedir. Keşmir, Patani, Doğu Türkistan, Arakan, Çeçenistan, Filipinler buralarda yaşayan Müslümanlar, ciddi anlamda sıkıntılar yaşamaktadırlar. İslam dünyasında halklar, kendine ait olanı sahiplenme bilincine ulaşmıştır. Yaşadıkları ülke topraklarından çıkarılan yer altı ve yer üstü maddî kaynaklardan elde edilen gelirin, kendi bütçesine yansımaları istemektedirler. Ancak bu talepler, yerine göre sorun olmaktadır. Özellikle de başta petrol, altın, bor ve uranyum gibi madenlerin üretim hakları ve bunlardan elde edilen gelirler önem kazanmıştır. Üretim hakkını elinde bulunduran çok uluslu şirketler ile ülke yönetimleri, halkın talepleri noktasında ciddi anlamda umursamaz bir tavır içindedirler. Bu durum da peşinden iç çatışmaları getirmektedir. Devreye başkaca fikrî, siyasi ve sosyal gelişmelerin de girmesiyle, neredeyse İslam dünyasının bütünü her geçen gün siyasi ve iktisadi sıkıntıların yaşandığı coğrafyalar haline gelmiştir. Halkın geçim sıkıntısı, millî gelirden pay alamaması, işsizlik, eğitim ve sağlık sorunları katlanarak artmaktadır.

Globalleşen dünyada halklar müreffeh ülkelerde yaşanan ve meydana gelen gelişmelerden uzak değillerdir. Onların sahip oldukları hakları kendileri de talep etmektedirler. Onlar da diğerleri gibi kendi coğrafyasında müreffeh yaşamak istemektedirler. Özellikle de insanca yaşamının siyasi ve iktisadi anlamda güçlü bir ülke vatandaşı olmanın hakları olduğunu düşünmektedirler.

## İSLAM DÜNYASININ EKONOMİK YAPISI VE DOĞAL ZENGİNLİKLERİ

İslam dünyası, dünyanın önemli deniz yollarının, su kaynaklarının ve yer altı zenginliklerinin bulunduğu bir bölgede bulunmaktadır. İslam ülkeleri bu anlamda üç büyük kıtanın kesişme noktaları üzerinde kurulmuşlardır. Hava, deniz ve kara ulaşımlarının yapıldığı ana merkezler, İslam ülkelerinin toprakları üzerinden geçmektedir. Bu bakımdan İslam ülkeleri bulundukları coğrafi konum itibarıyla stratejik önemi olan bir bölgede yer almaktadır. Bu durum, çeşitli dünya devletlerinin tesir icra etmek istedikleri bir çatışma bölgesi haline gelmesine sebep olmaktadır.

İslam dünyası, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi elliyedi ve beş gözlemci ülkeden oluşan kuzeyde Arnavutluk’tan (Avrupa), güneyde Mozambik’e (Afrika) ve batıda Guyana’dan (Latin Amerika), doğuda Endonezya’ya (Asya) uzanan bir coğrafi alan üzerinde dört kıtaya yayılmaktadır. İİT ülkeleri tüm dünya coğrafyasının altıda birini ve toplam nüfusunun da beşte birini oluşturmaktadır. İslam dünyası, önemli su yollarını bünyesinde barındırır. Ayrıca ekonomik olarak bir potansiyel oluşturur. Süveyş Kanalı, Babü’l-Mendep, İstanbul, Çanakkale ve bir tarafı Fas kıyısında bulunan Cebel-i Tarık boğazları, denizleri ve okyanusları birbirlerine bağlayan önemli su yollarıdır. İslam dünyasının su yolları, özellikle bir asır öncesi Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla, önemini giderek arttırdı ve uluslararası deniz taşımacılığında önemli bir havza hâline geldi. Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla birlikte Kuzeydoğu Afrika ile Arap yarımadası arasında yer alan Kızıldeniz de dünyanın en önemli bir geçiş güzergâhı oldu. Akdeniz’in Süveyş Kanalı ve Babü’l-Mendep Boğazı ile Hint Okyanusu’na açılmasını sağlayan bu deniz, gerek petrol taşımacılığı gerekse de temel ticari malların ve askerî kuvvetlerin nakli açısından anahtar rol oynamaya başladı.

İstanbul ve Çanakkale boğazları; Tuna nehri yolu ile orta Avrupa ve Karadeniz’i Akdeniz’e, buradan da Okyanuslara bağlayan önemli geçiş yolları içinde yer alır. Aynı zamanda bu iki boğaz, stratejik önemi haizdir. Bengal Körfezi, Bangladeş’in dünyaya açılmasını sağlarken, Güney Çin Denizi de, Doğu Malezya, Borneo, Bruney ve Güney Filipinler’e bakan önemli bir denizdir. İslam dünyası Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının buluşma noktasındadır. Tarihi ipek ve baharat yolu kendi toprakları üzerinde bulunmaktadır. Tarihte gördükleri işlevi, bugün uluslararası transit, kara ve deniz taşımacılığı olarak yerine getirmektedirler. Bu bakımdan önemli ekonomik bir kalem de kara taşımacılığıdır.

İslam dünyasında ekonomik yapı içinde tarım sektörü, ekonominin itici gücü olarak öne çıkar. Bunun yanında insan gücü de büyük bir potansiyel olarak kendini gösterir. Ancak en önemli yapı ham madde üretimidir. İslam dünyası bir bütün olarak ele alındığında, dünyanın pek az ülkesinde veya bölgesinde bulunan yer altı ve yer üstü kaynaklarından daha fazlasına sahiptir. Sahip oldukları kaynaklar dünya üretimi içinde önemli bir yekûn oluşturur. İslam ülkeleri ekonomik açıdan diğer ülkelere nazaran önemli avantajlara da sahiptirler. İrai zenginlikler bakımından geniş tarım alanlarına sahiptirler ve büyük nehirlerle verimli topraklarını sulamaktadırlar. Nil, Nijer, Malviye ve Sus nehirleri Afrika’da; Dicle, Fırat, Sind, Ganj, Seyhun, Ceyhun, Asi, Ürdün nehirleri de Asya’da bulunmaktadır. Bu nehirlerin geçtiği ova ve denize ulaştıkları deltalarda çeşitli zirai ürünler iklim şartlarına göre yetişmektedir. Bölge ülkelerine göre, pirinç Malezya, Bangladeş, Pakistan, Mısır ve

Endonezya’da, buğday Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan, Suriye, Mısır, Irak ve Kuzey Afrika ülkelerinde, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu ülkelerin sahillerinde ise turunçgiller ve çeşitli meyveler yetiştirilmektedir.

İslam dünyası, tabii kaynaklar bakımından ise oldukça zengindir. Petrol ve doğalgaz bakımından tüm dünya rezervlerinin % 70’in üzerindedir. Basra Körfez’inde, Suudi Arabistan, Irak, İran, Kuveyt, Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri zengin petrol yataklarına sahiptirler. Kafkaslar, Azerbaycan ve Hazar Denizi çevresinde zengin petrol yatakları bulunmaktadır. üveyş Kanalı bölgesinde Mısır, Kuzey Afrika bölgesinde Libya ve Cezayir, Batı Afrika’da Nijerya, Güneydoğu Asya’da Endonezya ve Bruney en zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip ülkeler arasındadır. Gübre sanayinde kullanılan fosfat da, Fas, Cezayir ve Tunus, Senegal, Mısır, Ürdün ve Suriye’de çıkarılmaktadır. Metalürji sanayinde kullanılan dünya Krom üretiminin %45’i İslam ülkelerinden sağlanmaktadır. Özellikle Türkiye, İran, Pakistan ve Sudan krom madeni açısından önde gelen ülkeler arasında yer alır. Demir ise, Malezya, Türkiye, İran, Pakistan, Mısır, Gana, Moritanya, Cezayir, Tunus ve Fas’ta üretilmektedir. Ayrıca manganez, kalay, kobalt gibi önemli yer altı madenleri de yine İslam ülkelerinde önemli oranlarda çıkarılmaktadır. Türkiye yalnız başına dünya bor rezervlerinin % 72’sine sahip bir ülkedir.

İslam dünyasının ekonomik potansiyeli içinde, turizmin de önemli bir yeri vardır. Tarihi, doğası, güneşi ve denizi ve en önemlisi ise kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması, buralardaki tarihi mirasın ve kültürel değerlerin görülmesi açısından turizm sektörünü canlı kılmaktadır. Turizmden elde edilen gelir, büyük meblağlara tekabül eder. Neredeyse ülke bütçelerinin en önemli gelir kalemleri içinde turizm sektörü büyük yer işgal eder. Türkiye, Mısır ve Ürdün bu ülkelerin başında gelmektedir. Bir diğer ekonomik potansiyel de havayolu taşımacılığıdır. Başta Türkiye olmak üzere, diğer bazı İslam ülkelerine ait havayolu şirketleri, dünyada emsalleri ile rekabet edebilecek hâle gelmişlerdir. Yer hizmetleri ile beraber en uzak noktalara uçmaları, kaliteli hizmet ve transit yolcu aktarımları sektörel anlamda ekonomik olarak önemli gelişmelere neden olmaktadır. İslam dünyası, istatistik oranlarla belirtilen ürünlerle dünya ticaretinde oldukça önemli yere sahiptir.

İslam dünyasının ham madde potansiyeli bakımından çek geniş topraklara sahiptir. Ancak, İslam dünyasının ekonomik kaynak potansiyelinin karşılaştığı önemli riskler de vardır. Çeşitli nedenlerle bunların büyük bir bölümü işlenememekte, madenlerin önemli bir kısmı çıkarılamamaktadır. Ayrıca bu zenginlikleri barındıran İslam ülkelerinin birçoğunda bugün siyasi, sosyal ve en önemlisi de teknik yetersizlikler yaşanmaktadır. Bu yüzden olmalı ki, İİT üyesi ülkeler az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Bundan dolayı bu ülkeler, dünya ekonomik oluşumları içinde kendilerine özgü bir yapılanmada yer almışlardır.

İİT ülkeleri istisnai birkaç ülke haricinde dünya nüfusu, hâsılası ve ihracatı sıralamasında çok gerilerde kalmaktadırlar. İslam dünyasında İİT ülkeleri, tarım ve ekilebilir arazi, enerji, madencilik ve insan kaynakları gibi farklı alanlar ve sektörlerdeki potansiyel ekonomik kaynakları sayesinde önemli düzeyde gelir oluşturmaktadırlar. Bu hâliyle İslam dünyası sahip olduğu ekonomik potansiyel ile stratejik bir konumdadır.

İslam ülkelerinin sahip olduğu boğazları ve denizleri, İslam âlemine stratejik ve askerî bir önem kazandırmaktadır. Bu önem dolayısıyla ki günümüz İslam ülkelerinin bulunduğu bu coğrafi bölge, öteden beri avrupalı sömürgeci devletlerin dikkatini çekmiş ve İslam ülkeleri üzerinde nüfuz sahibi olan devletlerarasında bile çeşitli ihtilafların ve anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmuştur. Son zamanlarda İslam dünyası sahip olduğu zenginliklerin farkında olmuştur. Dünya ham madde üretiminde önemli yere sahip olan, başta petrol, doğalgaz, bor ve uranyum diğer yer altı ve yer üstü kaynakları işleyerek pazarlama sürecine girmişlerdir. Ancak bu ve benzeri sektörleri ellerinde tutan güçler ile rekabet edecek seviyeye gelebilmiş değillerdir. Başka bir noktadan bakıldığında ise, kotalar konmak suretiyle ihracat sınırlamaları getirilmektedir. Ancak son yıllarda İİT’ye bağlı yeni oluşumlar ve ticari kuruluşlar, devletlerarası geliştirilen siyasi, sosyal ve ekonomik iş birliklerin İslam ülkeleri arasındaki ticaret hacminin artırılmasında büyük bir sorumluluk üstlenmektedir.

## İSLAM DÜNYASINDAKİ İLMÎ VE FİKRÎ GELİŞMELER

Miladi 610 yılında Mekke’de Hz. Muhammed’in (s.a.v) tebliği ile başlayan son tevhid dini İslam, kısa sürede tüm dünyaya yayılmış, dünya tarihini gerek siyasi, gerek sosyal ve gerekse ekonomik vd. alanlarda etkilemiş ve bütün kıtalara yayılmış büyük bir dindir. Ancak bu dinin yayılması ve yükselmesinde genellikle savaşlar, barışlar yani siyasi olaylar ön plana çıkarılır. Halbuki insanlar sadece savaş yapıp devlet kurma ve devlet yıkma ile zaman geçirmemişler; dinî, sosyal, ilmi ve ekonomik hayatlarına büyük tesirler eden medeniyetler de kurmuşlardır.

Müslümanlar da uygun ortam ve şartlarda tüm dünyayı etkileyecek bir medeniyetin kuruluşunu ve yükselişini gerçekleştirmişlerdir. Bu medeniyet, kaynağını ilahî bir dinden alan “İslam Medeniyeti”dir. Müslümanlar daha Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-i Râşidin dönemlerinden ve özellikle hicri II./ miladi VII. asırdan itibaren ilmi ve fikrî alanda büyük bir gayret ve çalışma içine girdiler. Öncelikle İslam topraklarının ulaştığı ve komşu oldukları Hind, Çin, Yunan medeniyetlerinden daha başlangıç safhasında olan bilim eserlerini Arapça’ya tercüme edip bunlar üzerinde yoğun bir çalışma başlattılar. Müslümanlar bu eserlerden faydalanıp, kendileri de bu ilimler üzerine bir şeyler koydular. Öyle ki daha miladi 800’lü yıllardan itibaren Müslümanlar bu ilk merhaleyi, yani başka milletlerden almayı bırakıp kendileri üretmeye başladılar ve diğer medeniyetlerin geldiği ilmi seviyeleri aştılar. Özellikle miladi 830 yılında Abbasiler’den halife Me’mun’un Bağdat’ta kurduğu “Beytü’l-Hikme” adlı eğitim kurumu, her tür renk, dil, din ve milletten bilim adamlarını içinde barındıran, zengin kütüphanesi ile o güne kadar dünyada eşi benzeri görülmemiş bir akademik araştırma merkezi hâline geldi.

Hz. Peygamberin Mescid-i Nebevi’si ve Ashab-ı Suffa’yı örnek alan Müslümanlar camileri, mescidleri ve bunların yanlarına yapılmış küçük bölmeleri ilmi çalışmaların en canlı olduğu birer merkez hâline getirdiler. Aynı asırda bugünkü İspanya ve Portekiz topraklarında Endülüs İslam Devleti’ni kurmuş olan Müslümanlar, bilimsel çalışmalarda büyük merhaleler



kaydettiler. gün karanlıklar içinde yaşayan Batı’da, kilise mensupları hariç kimse okuma-yazma bilmezken, Endülüs’te neredeyse okuma-yazma bilmeyen kimse kalmamıştı. Kurtuba Camisi bir üniversite kapsamında ilmî çalışmaların merkezi olurken, sadece yazma eserlerden oluşan 400 bin kitabı içinde barındıran Kurtuba Kütüphanesi ve diğer birçok kütüphane bütün dünyanın çekim merkezi hâline gelmişti. Bu sırada okuma yazma öğrenmek ve ilmî çalışma yapmak isteyen Batılı gençler kilisenin Afaroz yetkisinden korkarak gizli yollarla Endülüs’e geliyor, Müslümanlardan ilim öğreniyorlardı. İşte bu öğrenciler vasıtası ile batı, ortaçağ karanlıklarından çıkmaya, birtakım icat ve keşifler yapmaya başlayacak bu çalışmalar da reform ve rönesansın temellerini oluşturacaktı.

Müslümanların bilimsel çalışmalarda bu ilerlemeleri, tüm dünyayı etkilemeleri ve en üst medeniyet konumunda olmaları 17. yüzyılın başına kadar 800 yılı aşkın bir süre devam etti. Müslümanlar bu süre içinde eski ilimleri geliştirip yeni ilim dalları kurmakla kalmayıp ileride kurulacak bazı ilimlerin temellerini de attılar. Mesela, Müslümanlar daha miladi 700’lü yıllarda kimya ilmini bir tecrübi ilim olarak kurdular. Bunu kuran şahsiyet “Câbir b. Hayyan” idi. Onun bu alandaki kitaplarını nihayet 400 yıl sonra Batılılar alıp ülkelerine getirdiler ve bu âlime “Geber” dediler. Nitekim bu büyük İslam âliminin, bugün bile bazı Batı müzelerinde çizilmiş resmi müze duvarlarında asılıdır. Cabir b. Hayyan, Kimya ilminde o kadar büyük bir merhale kat etmişti ki, Batılı bilim adamları ancak x. asır sonra yani XVIII ve XIX. yüzyılda onun ortaya koyduğu bilgilere nihayet ilave edebilecekleri bir şeyler geliştirmeye başladı.

Müslümanlar daha miladi 900’lü yıllarda astronomide o kadar ilerlediler ki dünyanın bir eğimi olduğunu ve bunun 23,5 derece olduğunu bulmuşlar ve bu eğimde bir artma veya eksilme var mı, sorusunu tartışır hâle gelmişlerdi. Bunu araştırmak için Rey şehrinde bir Rasathane (bir nevi uzay istasyonu) bile kurdular. 30 yıllık araştırmadan sonra dünyanın eğiminin 2000 yılda aşağı yukarı bir derece azaldığını buldular. Nihayet IX. asır sonra Batılılar bu eğimi gök mekaniği ile ispat edebildiler. Ancak 17. yüzyılın başından itibaren Müslümanlar farklı sebeplerle yavaş yavaş Batılılar ve Batı medeniyetinin gerisinde kalmaya başladılar. Bununla birlikte İslam dünyasında XX. Asrın ikinci yarısından itibaren oldukça önemli gelişmeler kaydedilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerin ilki akademik sahada olmuştur. Yani Müslüman ilim adamları bu sahaya merak salmış, araştırmalara başlamışlardır. Malezya’dan Pakistan’a, Türkiye’den Avrupa’daki Müslümanlara kadar bu alanda “İslam Araştırma Enstitüleri” ve “Bilim Araştırma Merkezleri” kurmuşlardır. Özellikle Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığının öncülüğünde kurulan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezinin çalışmaları dikkat çekmektedir. En önemli çalışması İslâm Ansiklopedisi’dir. Kırk dört ciltte tamamlanan İslâm Ansiklopedisi’nde bir kısmı yurt dışından olmak üzere, konusunda uzman 2000’i aşkın yazarın maddesi bulunmaktadır.

## İSLAM DÜNYASINDA MEDENİYETLER ARASI İLİŞKİLER VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

İslam medeniyeti Hz. Peygamber Dönemi’nden bugüne kadar 1400 yıl gibi bir süre içinde birçok Müslüman halkların katkısı ile oluşmuş ve çeşitli evrelerden geçerek sağlam temeller üzerine yükselmiş, dünya tarihinin sayılı medeniyetlerin başında gelir. Bu medeniyetin yükselişinde öncelikle Araplar, İranlılar ve özellikle Türklerin büyük katkısı bulunmaktadır. Bununla birlikte doğuda Endonezya ve Malezya’dan batıda (İspanya dâhil) Orta Avrupa içlerine kadar; kuzeyde Kafkaslardan güneyde tüm Arap yarımadası ve Orta Afrika’ya kadar geniş bir coğrafyada kurulan İslam devletleri veya bu bölgelerde yaşayan Müslüman halklardan her birinin bu medeniyetin yükselişinde payı vardır. Bu medeniyet zirvelere yükselerek en az 800 yıl tüm dünya medeniyetlerini etkilemiş, dünya genelinde birçok medeni ve fikrî gelişmenin öncülüğünü yapmış parlak bir medeniyettir.

Asıl ana kaynağı Kur’an, Sünnet ve Müslüman milletlerin kültürleri olan İslam medeniyeti, Hind, Çin, Mısır, Grek, Sasani ve Roma Medeniyeti gibi medeniyetlerden de faydalanmıştır. Müslümanlar gerek İslam fetihleri, gerekse İslam’ın ortaya koyduğu örnek hayatla kısa zamanda İslam’ın üç kıtada çığ gibi yayılmasını sağlamışlar, dolayısıyla bu medeniyetlerin halkları ile iç içe girmiş veya onlara komşu olmuşlardır. Tabii olarak bu medeniyetlerden etkilenmişler; ardından da, aldıklarından çok daha fazlasıyla diğer medeniyetleri etkilemişlerdir. Çünkü İslam doğru, iyi, güzel olan her şeye kucak açar. Aldığı bilgi, teknik ve değerlerin kime ait olduğuna değil, onların neticelerine bakar. Yeter ki aldığı değerler ve medeni unsurlar İslam’a ters düşmesin.

Hz. Peygamber Hendek Savaşı’nda Selmân-ı Fârisî’nin, İranlıların yaptığı gibi Medine’nin etrafına hendek kazılarak şehrin savunulması fikrini benimsemiş ve bunu uygulamıştır. Yine aynı savaşta zaman kış olduğu için, geceleri çok soğuk olduğundan kendisi için keçeden kurulan Türk çadırını kullanmıştır. Yani Hz. Peygamber, faydalı olan bu teknik ve uygulamaları, o gün henüz Müslüman olmayan İranlılar’ın veya Türkler’in âdetidir diye reddetmemiştir. Bu anlayışın ışığında Müslümanlar, Hintlilerden matematik ve özellikle rakamları; Mısırlılardan ilk kimya bilgilerini, Greklerden felsefe ve mantık ilmini, Çinlilerden pusula, barut ve kâğıt yapımını almaktan hiç çekinmemişlerdir. Onlar bu ilim ve teknikleri ilk olarak kimden aldıklarını da hiç gizlememiş, onların hakkını teslim etmişlerdir. Ancak Müslümanlar, daha başlangıç safhasında olan bu bilgi ve teknikleri aldıktan sonra onları geliştirmişler, güne kadar dünyada hiçbir medeniyetin ulaşamadığı zirve noktalara ulaşmışlar ve bu sefer asırlarca o medeniyetleri (özellikle batı medeniyetini) etkilemişlerdir.

Gerek Abbasiler zamanında Bağdat, gerek Endülüs/İspanya Müslümanları zamanında Kurtuba, gerekse Osmanlılar zamanında İstanbul, ortaçağ karanlığında yaşayan Batı’nın karanlıklardan çıkmasında, Reform ve Rönesans hareketlerinin başlamasında ve Batı’nın bu günlere gelmesinde büyük pay sahibidirlere. Çünkü medeniyetin zirvelerini zorlayan Müslümanlar, var olan bilimleri geliştirmekle birlikte birçok yeni bilim dalları ortaya koymuş ve hatta gelecekte kurulacak uzay ve teknoloji bilimlerinin ilham kaynağı ve fikir babası olmuşlardır. Nitekim iyi araştırılıp tetkik edildiğinde bugün batının bilim ve teknolojiye geldiği noktayı, büyük ölçüde Müslüman bilim adamlarına borçlu olduğu görülür. Netice itibarıyla medeniyetlerin diğer medeniyetlerden etkilenmeden tek başına yükselmesi veya bir medeniyeti sadece belli bir halkın veya ırkın yükseltmesi mümkün değildir. Tabi ki İslam medeniyetinin yükselmesinde tarihî misyonlarından dolayı

bazı Müslüman halkların daha fazla etkisi vardır. Ancak bu medeniyetin yükselmesinde, İslam dairesine giren tüm halkların ve daha önceki medeniyetlerin payı mevcuttur. Bugün Batı medeniyeti geldiği noktaya sadece kendi çalışmaları ile değil, diğer medeniyetlerden ve özellikle İslam medeniyetinden aldığı yüksek bilgi ve teknik bilgilerle gelmiştir. Maalesef bugün Batı, bunu ifade etmemekte, sanki her şeyi kendisi yapmış gibi bir tavır içine girmektedir.

## İSLAM DÜNYASININ SIYASİ VE ULUSLARARASI TEŞEKKÜLLERİ

İslam dünyası da kendi içinde diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi uluslararası ilişkileri geliştirmek üzere teşekküller oluşturmuştur. İslam dünyası, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile çok parçalı bir yapıya bürünmüştür. İşgaller ve istilalar neticesinde ortaya birçok devlet çıkmıştır. Sadece Ortadoğu, Afrika ve Balkanlar'da bağımsız ve yarı özerk elliye yakın devlet vardır. Bu devletlerin kendi aralarında ve diğer dünya ülkeleriyle ilişkiler kurma zorunluluğu vardır. Çünkü bir devletin çevresi ve diğer dünya devletleri ve teşekküllerle işbirliği yapmadan mevcudiyetini devam ettirmesi mümkün değildir. Yaşanan ve yaşanabilecek olan sorunlara ortak müdahale etme zorunluluğu vardır. İslam dünyası için örneğin; Balkanlar'da Bosna, Kosova; Ortadoğu'da Filistin, Lübnan, Suriye, Irak ve Yemen; Afrika'da Somali, Eritre, Orta Afrika Cumhuriyeti; Kafkaslar'da Çeçenistan, Dağlık Karabağ ya istila edilmiş ya da bağımsızlık mücadelesi vermektedir. Bu ve benzeri sorunlar ile İslam coğrafyasının bütününde yaşanan tüm problemlerin ortadan kaldırılması için acil çözümler üretilmesi gereklidir.

Özellikle Ortadoğu'da Filistin meselesinin ortaya çıkması, Kudüs'ün işgali, İslam dünyasının yaptırım gücü olan uluslararası teşekküllere sahip olmasını mecbur kılmıştır. Bu durum sadece siyasi olaylar için değildir.

İslam dünyası geri kalmış veya kalkınmakta olan ülkelere oluşmaktadır. Bu ülkelerde işsizlik, fakirlik ve gıda yetersizliğinden kaynaklanan çocuk ölümleri, hat safhaya ulaşmıştır. Sosyal ve ekonomik açıdan insanlar, temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek parasal güce sahip değildirler. Dünyanın bozulan ekolojik yapısı, en çok bu ülkeleri etkilemektedir. Artan kuraklık tarım yapmayı zorlaştırdığı gibi, tatlı su kaynaklarını da yok etmektedir. Özellikle Afrika ülkelerinde ciddi anlamda içme suyu ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bazı bölgelerde ortaya çıkan iç savaşlar ve kabile anlaşmazlıkları göç olgusunu ortaya çıkarmıştır. Göç olaylarının yaşandığı ülkelerin başında yine Afrika ülkeleri gelmektedir. Orta Afrika Cumhuriyeti, Uganda ve diğer ülkeler başı çekmektedir. Son zamanlarda Suriye, Mısır ve birçok ülkedeki iç karışıklıklar göç olgusunu hızlandırmıştır. İslam dünyasının içinde bulunduğu bu şartlar; yaptırım gücü olan, siyasi ve bölgesel işbirliğini geliştirecek, ekonomik ve ticari hayatı canlandıracak teşekküllerin kurulmasını mecbur kılmıştır. İslam dünyasında bu manâda oluşturulmuş teşekküller, etkin olarak yer almaktadır. Bunların en başta geleni, İslam Dünyası İslâm İşbirliği Teşkilatı İİT'dir. Esas amacı İslam Dünyası'nın hak ve çıkarlarını korumak, üye devletler arasında işbirliği ve dayanışmayı güçlendirmek olarak belirlenmiştir. Bu teşkilat, (İslam Konferansı Örgütü), 21 Ağustos 1969 tarihinde İsrail'in işgali altında bulunan Kudüs'teki, el-Aksa Mescidi'nin yakılmasının İslam Dünyası'nda uyandırdığı tepki üzerine, (22- 25 Eylül 1969) tarihlerinde Rabat'ta ilk kez düzenlenen İslam Zirve Konferansı'nda alınan bir kararla kurulmuştur. Örgütün ismi 2011 Haziran ayında Astana'da düzenlenen 38. Dışişleri Bakanları Konseyi'nde İslâm İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir. Türkiye kuruluşundan itibaren İİT'ye üye ve faaliyetlerinde etkin rol üstelenen bir ülkedir.

İslam dünyasında ekonomik anlamda önemli bir yeri olan kuruluşlardan biri de İslam Kalkınma Bankası'dır.

7 Aralık 1973'te, tamamı eski ismi ile İslam Konferansı Örgütü'ne (İİT) üye 7 ülke tarafından, geri kalmış İslam ülkelerini kalkındırmak amacıyla kurulmuş olan kurumdur. Merkezi Cidde'dedir. Görevi İİT üyesi ülkeler arasında ticaretin artırılması bankanın stratejik amaçları arasında ve bunun için finansman imkânları sağlamaktadır. Ticaret kredileri için 2005 yılından beri banka şemsiyesi altında faaliyet gösteren Uluslararası İslam Ticaret Finans Kuruluşu (International Islamic Trade Finance Corporation) ticaretin gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. Türkiye, bu kuruluşta icra kurulunda bir üye ile temsil edilmektedir. İslam Kalkınma Bankası, yıllar önce oluşturduğu bir fon ve organizasyon ile her yıl Mekke'de, Hac mevsiminde kesilen kurbanların etlerini yoksul ve açlık sıkıntısı çeken İslam ülkelerine ulaştırmaktadır.

## TÜRKİYE İLE DİĞER İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Türkiye, Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuştur. Bundan dolayı Türkiye'nin Orta Asya'dan Balkan ülkelerine; Afrika'dan Güney Asya'ya kadar olan bu coğrafyada yaşayan Müslümanlarla geçmişten gelen bir kardeşlik bağı bulunmaktadır. Nitekim Kırım, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'tan göç etmek zorunda kalan Müslümanlara Türkiye'nin kol kanat germesi bu kardeşlik bağının en güzel örneğidir. Balkan ülkelerinde Türklerin soydaş toplulukları yaşamaktadır. Dolayısıyla Balkanlar'da çıkan bunalımlar Türkiye'yi de etkileyecek yapıdadır. Bu nedenle devlet olarak Balkanların barış ve istikrarına büyük önem verilmektedir. Türkiye, bu çerçevede Bosna Hersek ve Kosova krizleri sırasında kan dökülmesini önlemek için yürütülen uluslararası faaliyetlerde hep ön planda yer almıştır. Bölge ekonomisinde etkili olan Türkiye, Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi (SECI) içinde aktif siyaset izlemiştir.

Türkiye'nin Ortadoğu'yla köklü, tarihî, kültürel ve geleneksel bağları vardır. Türkiye bölgenin bütün halkları ve ülkeleriyle dostça ilişkiler geliştirmeyi amaçlamaktadır. 11 Eylül Saldırısı sonrasında bölgede güvenlik durumu büyük ölçüde bozulmuştur. Türkiye buradaki barış ortamının bozulmaması için büyük gayret göstermektedir. Filistin'in El-Halil kentindeki Geçici Uluslararası Mevcudiyet'teki (TIPH) varlığı ve Lübnan'daki BM Barış Gücü UNIFIL'e katılımı bunun somut göstergelerinden biridir. Ayrıca, Paris'te Filistin Devleti için düzenlenen Uluslararası Bağışçılar Konferansı'nda da aktif bir rol oynamıştır. Türkiye, Filistin ile İsrail arasındaki mevcut krizin aşılması için de aktif rol oynamaktadır. Bu amaçla yapılan bölgesel ve uluslararası görüşmelerde sorunun çözümü için bir dizi temaslarda bulunmaktadır. Filistin sorununun çözümü için yapılan diplomatik faaliyetlerin yanında, Filistin halkına yönelik yardım faaliyetleri de arttırılmıştır. Bu amaçla 2003 yılında bir acil eylem planı kabul edilmiştir. Ayrıca 2005'te Ramallah'ta TİKA Ofisi açılmış, küçük ve orta ölçekli projelerle Filistin'in kalkınmasına destek sağlanmıştır.

Türkiye, Ortadoğu'daki etkin politikasını Suriye krizinin çözülmesi için de sürdürmektedir. Krizin aşılması için taraflar arasında yapılan uluslararası toplantılara zaman zaman ev sahipliği yapmakta, ya da toplantılarda hazır bulunarak biran önce Suriye'de huzurun temini için alınacak önlemlerin hayata geçirilmesinde görevler üstlenmektedir. Türkiye komşuları içinde 877 Km. ile en uzun sınıra sahiptir. Sınırdaki bulunan birçok yerleşim birimlerinde her iki ülkeden akraba olan vatandaşlar yaşamaktadır. Zaman zaman Suriye topraklarında meydana gelen çatışmalar; Türkiye'nin sınırına yakın yerleşim birimlerinde yaralamalı ve ölümlü sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Şanlıurfa ve Hatay illerimizin birçok yerleşim birimlerinde bunlar yaşanmıştır. Suriye'deki çatışmalardan kaçarak Türkiye'ye sığınan yüzbinlerce insan vardır. Ülkemizde ne kadar Suriyeli sığınmacının bulunduğu kesin rakamı bilinmemekle beraber, ancak Hatay, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa gibi illerimizde Türkiye'nin uluslararası kuruluşlarından olan TÜRK KIZILAYI ve AFAD tarafından oluşturulan çadır kentlerde yaşayan sığınmacıların sayısı kayıt altına alınmaktadır. Buralarda yaşayan sığınmacıların sağlıktan eğitime varıncaya kadar tüm ihtiyaçları giderilmektedir.

Türkiye'nin Orta Doğu'da artan etkisi ve yapıcı katkıları bölge ülkeleri tarafından da takdirle karşılanmaktadır. İİT (İslâm İşbirliği Teşkilatı) bir önceki genel sekreterliğine bir Türk'ün getirilmesinin yanı sıra, Arap Birliği zirve ve dışişleri bakanları toplantılarına ülkemizin davet edilmesi bu durumun göstergelerindendir. Arap Birliği ile ülkemiz arasında 2004 yılında bir mutabakat muhtırası imzalanmıştır. 2006 yılında yapılan dışişleri bakanları toplantısında Türkiye ile işbirliğinin Türk Arap Forumu çatısı altında güçlendirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bu toplantıda Arap Birliği üyesi ülkelerin, Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi 2009-2010 Dönemi Geçici Üyeliği için oy birliğiyle destek vermeleri de ilişkilerin boyutunun ne derece ivme kazandığını göstermektedir. Türkiye'nin Orta Asya ve Güney Kafkasya bölgesinde bulunan ülkelerle köklü tarihî ve kültürel bağları bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye SSCB'nin dağılmasının ardından bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını hemen tanımıştır. Yukarı Karabağ, Güney Osetya, Abhazya gibi problemler bölgedeki barışın en büyük engellerindendir. Türkiye kronikleşmiş bu sorunların çözümü için bölgede aktif bir rol oynamaktadır.

Türkiye, Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı devletinin bıraktığı tarihi mirasa sahip çıkmaktadır. Birçok coğrafyada yıkılan harap olmuş eserlerin yeniden inşasını ve restorasyonunu gerçekleştirmektedir. Öte yandan azınlık olarak yaşayan soydaşlarımızın ve bunun yanında diğer Müslümanların her tür maddî ve manevî ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Japonya'da bulunan Tokyo Camii ile Yunanistan'da Atina Camii bunlara birer örnektir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) öncülüğünde onlarca camii inşa edilmiştir. Diğer taraftan aşağıda sıralanan diğer kuruluşların marifetiyle de okullar, hastaneler, aşevleri gibi doğrudan insan ihtiyacını karşılayan kurumların yapımı gerçekleştirilmiştir. Başta Afrika olmak üzere, İslam Dünyası'nın her bir coğrafyasında yaşayan insanların dinî, kültürel, sağlık ve tabii felaketler sonu ortaya çıkan her tür ihtiyaçlarına el uzatılmaktadır. Bunları; TİKA, DİB, AFAD, TÜRK KIZILAYI, YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLARI BAŞKANLIĞI gibi ulusal ve uluslararası kuruluşlarımız eliyle gerçekleştirmektedir.

Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dış dünyaya Türkiye üzerinden açılmışlardır. Türkiye, bir bakıma bu ülkeler için bir pencere olmuş, dünya ile bütünleşmeleri sürecinde de onların önemli bir ortağı hâline gelmiştir. Bu çerçevede, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin BM ve AGİT gibi uluslararası örgütlere üye olmalarında Türkiye her türlü yardımda bulunmuştur. Bölge ülkeleriyle ilişkilerimiz kültür ve eğitim alanlarında da hızla gelişmiştir. Bu ülkelerden Türkiye'ye öğrenim için gelen öğrenciler için "Büyük Öğrenci Projesi" adı verilen kapsamlı bir burs programı başlatılmış ve yaklaşık 18 bin öğrenciye burs imkânı sağlanmıştır. Ülkemizin öncülüğünde kurulan TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) ortak kültürümüzün geliştirilmesi ve tanıtımı konusunda çeşitli kültürel faaliyetler gerçekleştirmektedir. Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile ilişkileri çok boyutlu olarak sürdürülmektedir. Bu amaçla 1998 yılında Afrika'ya açılım eylem planı oluşturulmuştur. 2005 yılı devlet tarafından "Afrika Yılı" ilan edilerek bu kıtada yer alan ülkelerle ilişkilere ivme kazandırılmıştır. Türkiye, Afrika'da yer alan iç çatışmaların önlenmesi için önemli katkılarda bulunmaktadır.

## İSLAM ÜLKELERİ VE BUNLARIN ULUSLARARASI TEŞEKKÜLLERLE İLİŞKİSİ

Giderek büyüyen, büyürken küçülen ve her geçen gün biraz daha karmaşıklaşan bir dünyada yaşıyoruz. Bugün, Birleşmiş Milletler örgütüne üye olan ulus devlet sayısı 193'tür. Bu sayının artması da bekleniyor. Diğer taraftan, özellikle iletişim ve bilişim alanında devrim sayılabilecek teknolojik gelişmelerle dünyamız küçülüyor. Ama aynı zamanda, güvenlik, ekonomi, iklim değişikliği, açlık, yoksulluk ve gıda alanlarında da dünya büyük riskler altında. Yani giderek karmaşıklaşan bir dünyada yaşıyoruz. En genel anlamda, uluslararası ilişkiler, dünyamızda ülke içi değil, ülkeler arası ilişkileri anlamaya çalışır, bunu yaparken, ağırlığı devletlerarası ilişkilere verir. İslam ülkeleri diğer dünya devletleri ile tabii olarak ilişkileri kurmak zorundadır. Çünkü onlarda bu dünyanın bir parçasıdır. Kurulan ilişkilerin ana noktası siyasi, ticari ve askerî olduğu kadar sosyal, kültürel, insan hak ve özgürlükleri, dünya barışının temini gibi iş birlikleridir.

Bugün dünyanın çözüm bekleyen birçok sorunu vardır. Bu sorunların altından sadece bir ülke, ya da devlet veya ulusal bir kuruluşun tek başına kalkması mümkün değildir. Örneğin küresel ısınma, kuraklık, yoksulluk gibi konular uluslararası iş birlikleriyle giderilebilir. Kaldı ki bu tür sorunlar, sadece belli bir kıtanın veya coğrafyanın sorunu değildir. Diğer taraftan dünya barışını tehdit eden ve hızla artan nükleer silahlanma gibi daha tehlikeli konular da ortadadır. Bu tehlikeler aynı zamanda doğrudan İslam dünyasının da karşı karşıya kaldığı durumdur. Örneğin kuraklığın ortaya çıkardığı açlık ve yoksulluk, işsizlik, tarım alanlarının kirlenmesi ve en önemlisi de nükleer tehdit, İslam Dünyası'nın karşılaştığı en önemli sorunlardır. İslam Dünyası bunlarla ilgili politikalar geliştirerek ve bu sorunları ortadan kaldırmak üzere uluslararası kuruluşlar ile işbirliği yapmalıdır.

Bugün başta Birleşmiş Milletler (BM), olmak üzere dünya sorunlarına eğilen birçok kuruluş mevcuttur. BM, dünyada en çok üye devlete sahip kuruluştur. Yaptırım gücü daha da etkindir. Ancak yaptırım gücü itibarıyla, zaman zaman güvenlik konseyinden çıkan kararların uygulanamaması, tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Veto hakkı elinde bulunan Amerika, Rusya, İngiltere, Fransa ve Çin gibi devletlerin bu hakkı, bazen dünya barışını tehdit eden saldırgan devletlerin lehinde kullanması, bu kuruluşu tartışır hâle getirmektedir. Ancak BM'nin diğer kuruluşları ve üye devletler dünya sorunlarına, kalıcı ve çözüm odaklı yaklaşmaktadırlar. Örneğin UNESCO, FAO, ILO, WHO, UNICEF gibi örgütler uluslararası birçok soruna el atarak çözüm bulmaktadır.

İslam Dünyası kendi oluşturduğu örgütlerin yanında, BM, NATO (North Atlantic Treaty Organization:Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) KGAÖ (Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü), IMF (Uluslararası Para Fonu), IBRD (Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası), IDA (Uluslararası Kalkınma Birliği), IFC (Uluslararası Finans Kurumu), MIGA (Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı), olmak üzere uluslararası kuruluşların üyesi veya aday ülke durumundadır.

İslam ülkeleri uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini sıcak tutmak zorundadır. Yaşanan bölgesel ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde ortak çözümler arama ve tavırlar geliştirilmelidir. Örneğin Filistin, Suriye, Irak, Somali, Kıbrıs, Çeçenistan, Orta Afrika Cumhuriyeti, Azerbaycan-Karabağ, Kosova, Arakan ve Doğu Türkistan gibi, birçok bölgesel meselelerde makul ve ortak zeminde çözüm üreten ülkeler olmak durumundadır. Siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla açlık, salgın hastalıklar, insan kaçakçılığı, göçler başta olmak üzere silahsızlanma, savaşları sonlandırma görüşmelerinde hem etkin rol almaları hem de katkı sağlamaları uluslararası bir görevdir.